

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT — 1976

A TARTALOMBÓL:

BERTHA BULCSU:
INTERJÚ
ORKÉNY ISTVANNAL

BÉCSY TAMÁS
HERNÁDI GYULA
POMOGÁTS BÉLA
ORKÉNY ISTVÁNROL

ORKÉNY ISTVÁN:
TATÁRFUTÁS

★

CSÓÓRI SÁNDOR
HUNYADI ISTVÁN
KISS DÉNES
PÉCSI GABRIELLA
RAFFAI SAROLTA
TÉNAGY SÁNDOR
VERSEI

★

BARTA JÁNOSSAL
BESZÉLGET
JULOW VIKTOR

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN:
WEÖRES SÁNDOR
ANTOLÓGIÁJA

PERJÉS GÉZA:
CSENDES, BÉKÉS
MEDITÁCIÓ MOHÁCSROL

6,— Ft

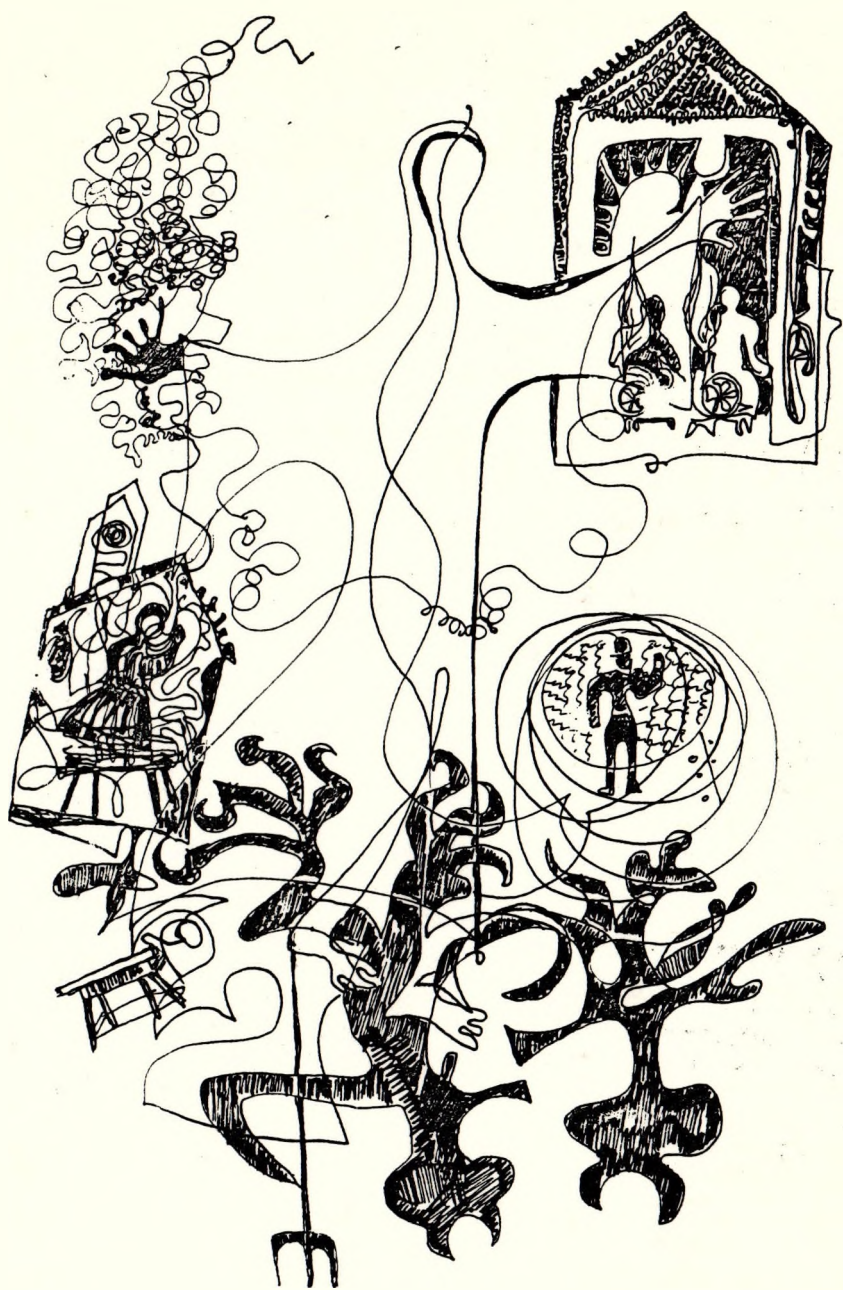
SZAMUNK SZERZŐI:

BARTA JÁNOS
BERTHA BULCSU
BÉCSY TAMÁS
BÓDÁS JÁNOS
CSÁNYI LÁSZLÓ
CSOÓRI SÁNDOR
FUNK MIKLÓS
HERNÁDI GYULA
HUNYADI ISTVÁN
JULOW VIKTOR
KISS DÉNES
B. KOVÁCS ISTVÁN
KOVÁCS SÁNDOR IVAN
MARAFKÓ LÁSZLÓ
MÁTYÁS ISTVÁN
NAGY IMRE
CS. NAGY ISTVÁN
ORKÉNY ISTVÁN
PÁLYI ANDRÁS
PERJÉS GÉZA
PÉCSI GABRIELLA
POMOGÁTS BÉLA
RAFFAI SAROLTA
TÉNAGY SÁNDOR

KÉPEK:

DISKAY LENKE
MÓSER ZOLTÁN
VARGA HAJDU ISTVÁN

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

XIX. ÉVFOLYAM 9. SZÁM

1976. SZEPTEMBER

TARTALOM

ÖRKÉNY ISTVÁN: Tatárfutás (regénykezdet) - - - -	771
BERTHA BULCSU: Interjú Örkény Istvánval - - - -	783
HERNÁDI GYULA: Örkény - - - - -	796
POMOGÁTS BÉLA: A Macskajáték szerepei - - - -	800
BÉCSY TAMÁS: A győzelem kulcsa - - - - -	804

*

CSOÓRI SÁNDOR: A meggyűrűzött (vers) - - - -	809
TÉNAGY SÁNDOR versei: Hanglemez, Környezetvédelem, Katonák a hóban - - - - -	812
CS. NAGY ISTVÁN versei: Elbocsátott szállóvendég, Pók- mimikri - - - - -	813
KISS DÉNES versei: Napbazuhanó, Földnehéz - - - -	814
RAFFAI SAROLTA: Kikísérlek (vers) - - - - -	815
PÉCSI GABRIELLA versei: Paul Cézanne két bohóca, A ten- gerész üzenete húgának, Hajnal, Átok - - - -	816
HUNYADI ISTVÁN versei: Szénnel a kezemben, Életjelek -	817
BÓDÁS JÁNOS: A csend... (vers) - - - - -	818

*

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Egy képzelte irodalomtörténettől a valóságos rendszerig (Weöres Sándor antológiája a magyar költészet rejtett értékeiről és furcsaságairól) I. rész - - - - -	819
--	-----

*

Nekünk Mohács kell?

PERJÉS GÉZA: Csendes, békés meditáció Mohácsról - -	829
---	-----

*

Irodalomtudósaink fóruma

BARTA JÁNOSSAL beszélget JULOW VIKTOR	- - -	843
•		
CSÁNYI LÁSZLÓ: Lovász Pál arcképe	- - - - -	851
MARAFKÓ LÁSZLÓ: Cserhát József: Alszik a szarvas	- -	856
B. KOVÁCS ISTVÁN: Serfőző Simon: Ma is mindennap	-	857
NAGY IMRE: Dobai Péter: Tartozó élet	- - - - -	859
PÁLYI ANDRÁS: Vekerdy Tamás: Nagyapám iratai	- -	860
FUNK MIKLÓS: Bólya Péter: Az eltűnt szoba	- - - - -	861
MÁTYÁS ISTVÁN: Fábián László: Hazatérő lovam ...	- -	863
A Jelenkor krónikája	- - - - -	864

K É P E K

VARGA HAJDU ISTVÁN rajzai	- - - - -	799, 842
---------------------------	-----------	----------

M ű m e l l é k l e t e n

Örkény István-portrék
(*Móser Zoltán fotói*)

A b o r í t ó n

DISKAY LENKE rajzai

J E L E N K O R

A Magyar Írók Szövetsége Dél-dunántúli Csoportjának lapja

Megjelenik havonta

Főszerkesztő: SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő: PÁKOLITZ ISTVÁN

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000. F. k.: Braun Károly
Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál
(1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi
jelzőszámára. Évi előfizetési díj 72. Ft.

76-2914 Pécsi Szikra Nyomda — F. v.: Mellek Rezső

Index: 25-906

Tatárfutás

(Regénykezdet)

Majd fölváltva beszélünk.

Ígérem, hogy mindenki szóhoz fog jutni, mármint az összes szereplők, vagyis öközlük azok, akiknek fontos a mondanivalójuk. Minden érdekességet, izgalmas kalandot, derűs részletet, személyes megfigyelést köszönettel fogadok, ami viszont unalmas, vagy nem tartozik a tárgyhoz, azt nem írom föl.

És persze időnkint én is megszólalok majd, hiszen hozzám futnak be a hírek, s így nemcsak jó áttekintésem, hanem bizonyos távlatom is van, ezenkívül többéves gyakorlatom az írásban. El is kezdem mindjárt.

Tehát most én beszélek, az író.

Abban a városban, mely történetünk legfőbb színhelye, évszázadokig virágzott egy érdekes népszokás. Június 24-én, a napéjegyenlőség ünnepén megkondultak a harangok, s a lakosság zöme, asszonya és embere, örege és fiatalja, tehát akinek keze-lába volt, összegyülekezett a Hősök terén. Innen indultak el – régebben templomi zászlók alatt, a *Dies irae*t énekelve – többnapos, fárasztó vándorútjukra. Bejárták a környező városokat és falvakat, hegyeket, völgyeket, erdőket, vizeket, és kifáradva bár, de valami megújulással a szívükben, nyolcad- vagy tizednap hazatértek.

Ez a Tatárfutás.

Az otthonmaradottak lengő lobogókkal, zeneszóval és minden földi jóval fogadták az érkezőket. Ekkor kezdődött az úgynevezett „tatárbúcsú”, a nagy kirándulás záróünnepélye, mely rendszerint napokig tartott. A hazatérők (a régmúltban a szabad ég alatt, újabban a tágas Apolló-moziban) beszámoltak kalandjaikról, örömeikről, szenvedéseikről, és útközben fellángolt szerelmeikről. Mindazok, akik hibapont nélkül futottak be a célba, többféle kiváltságot élveztek. Így jogot nyertek a „tatárfutó” elnevezésre, amit még a sírkövekre is rávéstettek, mint a doktori címet. (Például: „Itt nyugszik dr. Sallai Lajos, nyugalmazott erdészeti főiskolai igazgató, ötszörös tatárfutó.”) Vagy például azok a fiatalok, akik útközben egymásba szerettek, egyenesen beszaladhattak a Nagytemplomba, ahol a pap – a diszpenzáció mellőzéseivel – azon melegeben összeadta őket. Ezeket a házasságokat „tatárházasságnak” hívták, és különös becsben tartották.

Vessünk most egy pillantást a Tatárfutás történelmi előzményeire. Sok száz évvel ezelőtt, Batu kán hordáitól megrettenve, az akkori lakosság, a csecsemőket és az aggokat leszámítva elmenekült a városból. Az persze nem volt örömnép! Már a tőszomszédban, Alsó-Lepesén, goromba szitkokkal fogadták őket, Kozocsán pedig közáporral; volt olyan helység, melyet éhségükben ostrommal tudtak csak bevenni, s dühükben olyan öldöklést végeztek a legyőzötteken, hogy az a tatároknak is dicsőségükre vált volna. Mégis, az országos romlás közepette, e maroknyi népség még fejveszetten

menekülve is olyan példát mutatott, melynek emléke örökké élni fog. A hagyomány szerint a tatárfutók között megszűnt az önzés és irigység, urak és jobbágyok, gazdagok és szegények összetartottak, megosztván egymással az utolsó falatokat is. Ennek köszönhették, hogy miközben köröskörül egész országrészek elnéptelenedtek, ők túléltek a vészt. Igaz ugyan, hogy a barbár hordák földúlták a várost és kiirtották az otthon maradtakat – a csecsemőket kettévágták, az aggastyánokat felnégyelték – a hazatérők azonban új életet kezdtek a romokon. A holttesteket közös sírba temették, s egy magas halmot emeltek fölébe, mely ma is ott áll a Nagytemplom mögött, és mindmáig Tatárhalomnak hívják.

Jó napot, író úr. Zavarom talán?

Jó napot. Tessék, foglaljon helyet.

Azért siettem úgy, mert egy alapvető kérdést szeretnék tisztázni, még mielőtt megérkeznének a többiek.

Hallgatom, uram.

Számithatok a titoktartására?

Megbízhat benne. Kihez van szerencsém?

Doktor Diebel Lóránt a nevem. Olvastam az elnökünk meghívó levelét, tehát ismerem azt a legendát, amivel idecsábították; csak az a baj, hogy mint a városi múzeum régésze, épp a tatárjárás korával foglalkozom. Amit önnek írtak, szöges ellentétben áll a tényekkel.

Igazán? Kérem, beszéljen őszintén. Az én legfőbb célom az, hogy a történelmi tények tiszteletében és a valósághoz híven ábrázoljam a Tatárfutás eseményeit.

Tisztelt író úr! Azt a híres Tatárfutást, úgy, ahogy van, alighanem az ujjából szopta valaki.

Miért? Talán nem maradtak róla írásos följegyzések?

Épp az a bökkenő, hogy maradtak. Kiderült, hogy a tatárok annak idején át se keltek a Dunán, tehát sose jutottak el ide, a nyugati végekre. Viszont nem messze tőlünk már akkor is híres lótenyésztők éltek – Felső-Lepesén, Kozocsán, és így tovább –, s ezek épp június 24-én rendeztek országos lóvásárt. Ilyenkor rengeteg ember összecsoportult, ami óriási jövésmenéssel, ostorpattogással, lódobogással járt. A mi őseink ettől ijedtek meg, és annyi szörnyűséget hallottak már a tatárokról, hogy vakrémületükben elmenekültek. Ez persze csak föltevés, de mellette szól, hogy a Tatárhalomhoz fűződő hagyomány is illúziónak bizonyult.

Hol az a híres Tatárhalom?

Tessék csak kinézni az ablakon. Ez itt a Hősök tere. Atellenben az Apolló-mozi látható, mellette a Vén Bagoly, aztán a Szent Mihály plébánia-templom, amit Nagytemplomnak hívunk mi, helybeliek.

Látom.

Nos, ott sötétlik a Tatárhalom, a templomtorony és a mozi fényreklámjai között.

Mint egy cukorsüveg.

Valóban. És az az érdekessége, hogy nem nő rajta fű, csak egy pár ösztövé bokr, továbbá, hogy semmi köze a tatárjáráshoz. Mint városi régészt, engem bíztak meg a tömegsír feltárásával, ámde a próba-ásatások nem hoztak eredményt. Másfél évtizedes munkám alatt egy árva csontot vagy cserepet se találtam, ami arra mutat, hogy a Tatárhalom közönséges hordalék-domb, mely a tatárjárás korában talán még nem is létezett.

Köszönöm, régész úr. Sietek szavaimat kiigazítani. A Tatárfutás tehát, amint azt a régész úr kifejtette, nyilván később nyerte el nevét, és semmi köze a tatárokhoz, akik el se jutottak idáig.

Pardon. Helyesbíthetek?

Tessék, régész úr.

Én csak azt állítottam, hogy Batu kán világgpusztító hordái nem jutottak el idáig. De a tatárokat se szabad közös nevezőre hozni. A vérszomjas, pusztító főszeregről le-leszakadoztak kisebb csoportok. Ezeket részben mi magyarok lemészároltuk, részben fölvtették a keresztséget és meghonosodtak. Néhányan ide is elvetődtek, mint például Kandráék, akik a nevük után – *kandra* tatáruul büszkét jelent – tatárok leszármazottai.

Megköszönöm a régész úrnak a kérdés tisztázását. Foglaljuk össze a hallottakat. Eszerint az itt járt tatárok nem öltek-raboltak, hanem hasznos polgárai lettek a társadalomnak, a Tatárfutás pedig valamilyen régi és feledésbe merült népszokásnak a maradványa, mely bizonyára később kapta a Tatárfutás elnevezést. De attól kezdve e néven ünnepelték, míg be nem tiltotta a rendőrség. Azóta, vagyis pont húsz esztendeje, nem rendeztek a városban Tatárfutást. Ma már csak az idősebbek emlékeznek rá, és felnőtt egy nemzedék, mely csak az iskolában tanult róla. Ámde az idén, két évtizedes szünet után, a rendőrség visszavonta a tilalmat, és hozzájárult a szép hagyomány föltámasztásához... Ha nem tévedek, épp a rendőrpáncsnok áll előttem. Foglaljon helyet, kapitány úr. Miért vonta vissza a tilalmat?

Nem a magam jószántából. Arra ugyan jók az ilyen tömegünnepélyek, hogy a lakosság egy kicsit kitombolja magát, de ugyanakkor fölkorbácsolja a rossz ösztönöket... Hogy mást ne mondjak, egy kiskorú suhanc mindjárt a start pillanatában sípcsonton rúgott egy rendőrt, aki kellő igazoltatás után el akarta távolítani az indulók közül.

Milyen jogcímen?

A versenyszabályok értelmében kiskorú egyének csak tanári vagy szülői kísérettel vehetnek részt a versenyben... Ez persze nem nagy ügy, de – már a kezdet kezdetén – rendészeti szempontból rossz előjel. Én tehát, ha rajtam áll, sose engedélyeztem volna a Tatárfutást, de városunk néhány köztisztviselőben álló polgára nyomást gyakorolt rám.

Például ki?

Többek közt Lantos doktor, az Egyesült Borpincék üzemvezetője. Ő nyomós érveket hozott föl a verseny érdekében.

Jó napot, író úr. Lantos vagyok. Érvelésemben a legszentebb és legnevesebb érzelmek fűtöttek, hiszen itt születtem, e városért dobog a szívem, most is rajta akartam segíteni.

Milyen érzelmek fűtötték, üzemvezető úr?

Ez a város egy nagy borvidék csomópontja. Egyik legkapósabb árucikkünk a híres Tatár-rizling, melyet valamikor három világrészbe exportáltunk. Ez a bor a Tatárfutásnak köszönheti jó hírét, amire nemcsak a neve utal, hanem a címkén látható kettévágott csecsemő is. De amióta nincs Tatárfutás, előregedtek e szőlők, hanyatlásnak indult az export, nyakunkon maradt a bor, melyet mostanában potom pénzen kénytelenek vagyunk eladni a kozocsi pezsgőgyárnak. Ott készül a mi borunkból, a Kozocsa Grand Brut! Nekem, aki borkóstolásból doktoráltam, fájt ez a megalázó állapot.

Megérttem a fájdalmat. Mivel akarta orvosolni a bajt?

Őszintén feltártam az Egyesült Borpincék gazdasági nehézségeit, és kérttem a betiltás visszavonását.

Őn pedig, kapitány úr, engedélyezte a Tatárfutást.

Nem, kérem. Én csak akkor adtam be a derekamat, amikor Baltazárék is nyomást gyakoroltak rám.

Kik azok a Baltazárék?

A Tejtermék és Sajtgyár vezetői.

Itt sajtgyár is van?

Jó napot kívánok. Én vagyok Baltazár, a sajtgyár igazgatója. Egy kissé furcsállom, hogy az író úr, művelt ember letéve, hírére se hallotta a Tatárkrémsajtunkat, pedig ez városunknak olyanféle nevezetessége, mint Rómának a Vatikán. Titkát állítólag még a tatároktól lesték el, akik kancatejéből jóízű sajtot készítettek, amit aztán az itteni klíma alatt tovább nemesítettek. Ezzel a krémsajttal még a sajtok hazájában, Franciaországban is több aranyérmet nyertünk... Városunknak a sajtgyártás a legvirágzóbb ipara.

Óróm ezt hallanom, igazgató úr. Csak azt nem értem, mi köze a Tatárfutáshoz.

Az, hogy húsz év óta nemcsak az export csökkent, hanem a hazai kereslet is, és ha valamit ki nem találunk, deficit lesz a gyár. Nekünk tehát reklám kellett, és a Tatárfutásnál jobbat álmodni se lehet! Meghívtunk egy csomó külföldre szakadt régi tatárfutót, rádióriportereket, újságírókat, fényképészeket, és megállapodtunk a televízióval, hogy napjában kétszer (reggel és este) közvetítést ad a verseny állásáról. Milliók láthatják majd, amikor a célbaérkezés napján a tatárfutók bejárják a Sajt- és Tejtermékgyár fehéren csempézett csarnokait, és a hűvös pincékben bolyongva, megízlelik a friss sajtokat.

Hát ez biztosan javítana a helyzeten.

Író úr!

Tessék.

Szabad közbeszólnom?

Hogyne szabadna... Kicsoda ön?

Én is Baltazár vagyok.

Rokona talán az előtte szólónak?

Testvérek vagyunk. Egyébként én írtam önnek azt a levelet, amelyben fölkerült a 43. Tatárfutás eseményeinek megörökítésére... Örülök, hogy vállalta e szép és fontos feladatot.

Én pedig megköszönöm a bizalmat. Szívesen jöttem, minden sport érdekel, a Tatárfutásra nagyon kíváncsi vagyok... Mi lesz a teendőm?

Amit a levélben jeleztem: a 443. verseny évkönyvének megszerkesztése, hogy az utókor jól áttekinthető, szépítés nélküli képet kapjon a verseny lefolyásáról. Művét, mielőtt befejezte, a Tatárfutások archívumában fogjuk elhelyezni, a középkori krónikák és az újkori évkönyvek mellé. Ehhez most jó munkát kívánok.

Köszönöm. Ha szabad kérdeznem: ön is, mint a kedves öccse, a Sajtgyár igazgatója?

A legkevésbé sem. Épp azért szóltam közbe, nehogy a Tatárfutásban holmi bor- vagy sajtszagú vállalkozást lásson. Az öcsém gyárához nincs közöm; ő kiváló értője a sajt szakmának, nekem pedig megvan a saját mesterségem.

Milyen mestersége, Baltazár úr?

Elnök vagyok.

Minek az elnöke?

A Tatárfutásé. Harmincöt éve töltöm be ezt a tisztet.

De hiszen húsz évig nem is volt Tatárfutás.

Az elnökség állandóan működik; akár van, akár nincs Tatárfutás. Ennek köszönhetjük, hogy most, amikor újra engedélyezték a versenyt, nem kellett sebtiben egy vezérkart összehajkurászni. Ide szakemberek kellene, író úr.

Ez nem vitás. És ön, elnök úr, nyilván kiváló szakembere a Tatárfutásnak?

Kiváló szakembere a Tatárfutásnak? Nagy szó ez, író úr. Mondjunk csak annyit, hogy e kérdésnek szenteltem az életemet, búvárkodom az idevonatkozó irodalomban, magam is publikálok néha.

Tehát tudós?

Nem merném annak nevezni magam. Megjelent ugyan egy munkám, „Miért nincsenek többé keresztesháborúk?” cím alatt, de jobbadán mégis gyakorlati kérdések foglalkoztatnak.

Mik ezek?

Hogy milyen legyen, milyen ne legyen, és milyen lehetne egy jó Tatárfutás, amire ennek a városnak olyan szüksége lenne, mint esőre a májusi földnek.

A már említett gazdasági okok miatt?

Részen; de vannak náluk nyomósabbak is. Nézzon körül, író úr. Mindenütt történik valami. Olimpiászok, szépségkirálynő-választások. Dél-Amerikában véres forradalmak, vagy azokat leverő katonai puccsok, sőt, innen egy ugrásnyira, a megyeszékhelyen, a Kozocsai Passiójátékokra még külföldről is jönnek látogatók... De még Lippán, azon a nyomorult Lippán is évről évre Nemzetközi Tekeversenyt rendeznek! Ezt mi nem nézhetjük ölbetett kézzel. Egy város, amely nem ad magáról életjelet, előbb a népek tudatából vész ki, aztán a térképről tűnik el, s végül önmagáról is megfeledkezik.

Ilyenről még nem hallottam, elnök úr.

Nem? Pedig volt egykor egy Trója, nem is egy Trója, hanem öt, – és mi maradt belőle? Egy kórakás. Ezért szóltam közbe. Minekünk életkérdés a Tatárfutás.

Ha életkérdés, miért tiltották be?

Mert mindig és mindenütt akadnak bajkeverők.

Kik voltak azok, és mit csináltak?

Nem fontos, író úr. E húsz évben nagyrészt amúgyis kihaltak, és azt a versenyt jobb elfelejteni, mint emlegetni... Most az a fontos, hogy városunk anyagi és erkölcsi föllendítésére egy jól szervezett és jól sikerült versenyt rendezzünk. Uraim, minket hív a kötelesség. Búcsúzunk, író úr, és önnek is jó munkát kívánunk. A viszontlátásra.

Jó napot, uraim.

Jó napot, író úr. Megint itt vagyok.

Ilyen hamar, elnök úr? Talán itt felejtett valamit?

A többieknek azt mondtam, hogy itthagytam a napszemüvegemet, de valójában a húsz évvel ezelőtti Tatárfutás hozott vissza. Minek rontsam a jó hangulatot e kinos emlékek fölhánytorgatásával? Önnek viszont ismernie kell a múltat, hogy krónikájában helyesen értelmezhesse a jelent. Közlésem tehát bizalmas természetű.

Elnök úr, a följegyzéseimbe nem tekinthet bele senki.

Akkor hát nyíltan szólhatok. Író úr, mi itt a kérdések kérdése? Az, hogy a huszadik század civilizált és kényelemszerető emberének kell-e valójában a Tatárfutás, hasznára, öröme szolgál-e, vagy pedig végleg a múlté lett-e ez a nagyszerű vállalkozás.

Ezt alig hiszem, elnök úr.

Én sem. Miután átrágtam magam a régi Tatárfutások és a hozzá hasonló tömeges vándorlások történelmén, oda lukadtam ki, hogy az ember nem röghöz kötött lény. Egy ideig kibírja a változatlanságot, de aztán föllázad ellene. Meg tudunk lenni kenyér és víz nélkül, öröm és remény nélkül, csak egy dolog van, ami nélkül nem tudunk élni, és ez a kitörés.

Kitörés a hétköznapiakból?

A bőrünkéből, író úr! A sorsunkból! Az egyformaságból! Mit gondol, miért áldoztam egy élet munkásságát a Tatárfutásra? Mert, amint hamarosan meg fog győződni róla, a kitörés egyik legideálisabb lehetősége. Menekülés üldözők nélkül, harc vérontás nélkül, kockázat veszély nélkül, győzelem vereség nélkül, és ráadásul felhívja ránk, erre az eldugott fészekre a világ figyelmét. Egy jól sikerült Tatárfutás fölér egy Holdba repüléssel, csak olcsó és veszélytelen. Egyedülálló csoda az emberiség történetében.

Elnök úr, az érvelése cáfolhatatlan. Csak azt nem értem, hogy mi történhetett húsz évvel ezelőtt? Betiltották ezt a szép vállalkozást? Ki? Hogyan? Miért?

Én.

Ön?

Én, illetve az én kérésemre az akkori rendőrkapitány, a mostani rendőrkapitány elődje.

És miért?

Mert szétfúllott a mezőny.

Hiba csúszott a kitörésbe?

Inkább azt mondanám: nem kedveztek a külső körülmények. Húsz év nagy idő, író úr. Ma már elképzelni se tudjuk az akkori primitív állapotokat. Akinek nem jutott jármű – mármint hintó, parasztszekér, vagy egy őskorszakbeli autó –, az gyalogolhatott. Szállodák, motelek, sátor táborok helyett sokszor a csillagos ég alatt éjszakáztunk; az étkeztetéssel még úgyabban álltunk: fogd és vidd.

Lopásra vetemedtek?

Egy kis lopás meg se kottyán egy jó Tatárfutásnak... Inkább azt mondanám, hogy túlfeszítettük a húrt. Futóink, ötnapos nélkülözés után, ingerlékeny állapotban érkeztek Kozocsára, megyénk székhelyére, ahol ősidők óta szinte sorsszerűen, mindig becsap a villám. Ráadásul épp egy aszályos nyarat fogtunk ki, hat hete nem esett, kiapadtak a kutak, beszáradt a kozonyarat fogtunk ki, hat hete nem esett, kiapadtak a kutak, a tikkadtan befutó versenyzőknek a város vezetősége csak egy-egy üveg szódavizet utalt ki, aminek aztán az lett a következménye, hogy délben, a harmincfokos hőségben, a szó szoros értelmében felforrt az agyvelejük, és üres szódásüvegeikkel nekirontottak a Lóvásár-téren ácsorgó kozocsaiknak.

Orvosi tény, hogy az ember esztétikát vesztheti a szomjúságtól.

Ők akkor már nem voltak szomjasak.

Mi történt hát?

Borítsunk fátyolt a részletekre, író úr. Elég az, hogy a kozocsaik rendőr-

ség előbb gumibotokkal, aztán könnygázbombákkal úgy szétverte a mezőnyt, hogy csak egy maroknyi versenyző futott célba. A többieket, világ szégyenére, nem tudtuk összeszedni. Ment, ki merre látott, csinálta, ami épp eszébe jutott. Voltak, akik banditának állva betörték egy postahivatalba, mások koldulva kóboroltak vagy szüreti napszámot vállaltak, nyaraltak, gyümölcsöst vettek, asszonyt szöktettek, vagy kivándoroltak Amerikába. Hogy mást ne mondjak, tizennyolc versenyzőt, akiknek többé hírét se hallottuk, kénytelenek voltunk hivatalosan is holtta nyilvánítani.

Megérttem, hogy ez önnek elnök úr, fájó emléke.

Fájó emlékem, de hasznos tanulságom. Majd meglátja, mit meg nem tettünk, hogy elejét vegyük a kilengéseknek. Ön most egy gondosan előkészített, civilizált kitörés krónikása, mely biztosítja a személy- és vagyonbiztonságot és teljes kényelmet nyújt a versenyzőknek.

Szívvél-lélekkel önökkel tartok, elnök úr.

Örvendek. Egyébként ezt mondta a rendőrkapitány is, amikor előadtam az új Tatárfutás tervét. Belátta, hogy városunk jövője forog kockán, és visszavonta a húsz évvel ezelőtti betiltó rendelkezést.

Ismét az ön kérésére?

Hát persze. Még arra is fölkertem, hogy a személy- és vagyonbiztonság védelme érdekében vegyen részt a versenyben, mint elnökségi tag. Ennek nem lett volna formai akadálya, mert a régmúlt időkben is üldözték a rendbontókat, bár akkoriban, évkönyveink tanúsága szerint, a városi hóhér töltötte be e tisztséget... Ezt ő nem fogadta el, mert mint hatósági személy egy sporteseményben nem lehet elnökségi tag.

Voltaképpen kik e testület tagjai?

A márciusi választásokon ismét én lettem az elnök, az agilis Lantos doktor pedig főrendező.

Kik választják az új elnökség tagjait?

Az új elnökséget, hagyományaink szerint, mindig a régi elnökségi tagok választják.

Így tehát két tagja van csak az elnökségnek?

Két tagja, és szépszámú póttagja.

Kik azok?

Így kapásból nem tudom valamennyit felsorolni, de bevett szokás szerint van köztük egy orvos, egy pszichológus, egy diétás nővér, egy patkoló kovács, akire persze manapság nem sok munka vár, és egy loholó.

Mi az a loholó?

Még a középkorban, amikor fullajtárok és inasok hozták-vitték a híreket, alakult ki ez a munkakör, a verseny mindennapos, apró-cseprő ügyeinek elintézésére. Fárasztó beosztás, mely sok mozgékonytságot, életrevalóságot és kezűgyességet kíván. Mint érdekességet megemlítem, hogy a mostani Tatárfutás loholója véletlenül azonos a húsz évvel ezelőtti verseny győztesével.

Ez csakugyan érdekes. Mondjon róla valamit, elnök úr.

Ő egy primitív, de nagyon használható ember, akivel nem sok dolga lesz az író úrnak, mert alapjában véve csak egy kifutó. Mellőzni azonban nem lehetett, mert a szokásjog szerint mindig az előző verseny győztese szabja meg az új Tatárfutás versenyszabályait. Őt tehát kénytelenek voltunk bevinni, aminthogy a nyolcvanöt éves Kandrát se lehetett kihagyni a póttagok közül.

Egy ilyen hajlottkorú aggastyánt?

Még hozzá milyen hóbortos, békebontó, bőrbe nem férő aggastyánt! Dehát ő az egyetlen élő tatár a városban, és ezt figyelembe kellett venni, pedig mindnyájan emlékszünk rá, hogy az utolsó Tatárfutásban mennyi bajt csinált.

Talán azóta benőtt a feje lágya.

Nem nőtt az be, író úr! Épp ezért egy olyan megoldást kerestünk, hogy a neve ott szerepeljen a listán, de őt magát távoltartsuk a versenyzéstől... Már a plakátot ennek megfelelően szövegeztük meg.

Hogy szólt a plakát szövege?

„Férfiak, nők, gyerekek! Örömmel tudatjuk, hogy f. hó 21-én újra rendezésre kerül városunk hagyomány szentelte ünnepe, az ősi Tatárfutás. Indulás a mondott napon, de. 10 órakor a Hősök teréről. Nyári takarót és egy váltás fehérműt minden versenyző hozzon magával. Részt vehet bárki, aki büntetlen előéletű, megfelelő ruházattal rendelkezik, és meg tud birkózni a fáradalmakkal. Épp ezért a hetven évesnél idősebbek csak körorvosi bizonyítvánnyal versenyezhetnek. Jelentkezés M. Ladányi Margit gimnáziumi tanárnőnél.”

Bocsánat. Mintha a nevemet hallottam volna emlegetni.

Ön M. Ladányi Margit? Foglaljon helyet.

Inkább állva szeretnék maradni, mert amióta nyakamba varrták ezt a munkát, nem merem elengedni magam. Ha csak leülök, remegni kezdek és sírógörcsöt kapok.

Annyira túl van halmozva munkával?

Nem a munkáról van szó, hanem egy súlyos tapintatlanságról. Az elnökség minden tagja tudja, milyen rossz állapotban van az idegrendszerem, és azzal is tisztában vannak, hogy a volt férjemmel, doktor Messinger Cézárral tizenkét év óta nem vagyunk beszélő viszonyban, még azokat az utcákat is elkerüljük, ahol összetalálkozhatnánk, és köszönni lennénk kénytelenek... Márpedig, ha nálam vannak az ívek, a volt férjemnek is nálam kell jelentkeznie.

És hogy zajlott le a találkozás?

A találkozás nem zajlott le, mert én az első nap estéjén sírórohamot kaptam, és betegszabadságra mentem. Egész nap az ajtóra meredtem, s némán imádkoztam, hogy el ne ájuljak, ha ő belép.

Sajnálom magát, kedves tanárnő, ha elképzelem, hányszor kinyílhatott az ajtaja!

Ebben szerencsém volt, nálam csak egy család iratkozott föl, mert a gyerekek pótvizsga előtt állt, és nekem akartak szívességet tenni.

Eszerint csak másnap kezdődött a roham?

Másnap sem. Egy álló hétig nem jelentkezett senki, bár ezt csak hallomásból tudom, mert ideglázban feküdtem a lakásomban. Aztán egyszerre jött a fordulat. Azt mondják, rendőrökordon vette körül az iskolát, és a teljes létszámú tanszemélyzet se győzte lajstromba venni a jelentkezőket. Volt, aki négy-öt íven is feliratkozott, hogy ki ne maradjon valahogy.

Milyen furcsa. És mi okozta a hirtelen változást?

Ahogy az már lenni szokott... Ha az elnökségnek nem jut eszébe semmi, olyankor mindig Bandit veszik elő.

Ki az a Bandi?

Ő a loholó.

Aki megnyerte a legutóbbi Tatárfutást?

Igen, kérem. Ő az elnökség jobbkeze, a verseny mindenese, aki mindig mindenütt ott van, de soha seholse található.

Pedig én kíváncsi vagyok rá.

Nehéz őt előkeríteni.

Segítsen, kedves tanárnő.

Inkább az elnökséghez tessék fordulni, mert nekem pihenésre van szükségem. Nézze, hogy remeg a kezem.

Bocsásson meg, hogy kifárasztottam . . . Uraim, ki ismeri a loholót?

Őt mindenki ismeri.

Mi a vezetéknéve?

Nem is tudom. Ha az író úr beszélni akar vele, szólítsa egyszerűen Bandinak. Úgy hívja őt az egész város.

Kérem, Bandi úr, fáradjon ide.

Nem Bandi úr, csak Bandi.

Hát akkor Bandi.

Kedves író úr, kár a fáradságért. A szóban forgó személy hasznos tagja ugyan a Tatárfutásnak, de mint afféle iskolázatlan, pallérozatlan ember, csak a legegyszerűbb gyakorlati feladatokra alkalmazható.

Akkor is érdekel. Hol található?

Talán a munkahelyén.

Mi a munkahelye?

Bandinak autójavító műhelye van.

Uraim, véletlenül onnan jövök. Az inas néhány demizson borral látta kocsiba szállni, tehát nyilván a hídépítő katonákhoz ment.

Mit keres ott?

Versenyzőink, a Monok felé vezető úton, egy régi és romantikus fahídon kelnek át. Félünk, hogy a korhadt gerendák nem fogják bírni a megterhelést, és Bandi elintézte, hogy az utászok egy ideiglenes pontonhíddal biztosítsák az átkelést.

Őneki ilyen jó összeköttetései vannak?

Nincsenek jó összeköttetései, de mindent el tud intézni . . . Mellesleg, ma szombat van, tehát nem dolgoznak a katonák, ennél fogva Bandi se mehetett ki az utászokhoz.

Ma csütörtök van, elnök úr.

Igazán? Nos, ha csütörtök van, akkor Bandi csak a vágóhídra mehetett, hogy ellenőrizze a sonkapácolást.

Ehhez is ért? Hiszen ő autószerelő!

Egy jó loholó elemi kötelessége a sokoldalúság. Egyébként a versenyzők húsellátása ősidők óta az ő feladatköre, kiváltképp most, amikor bevezettük a diétás kosztot, ügyelnie kell a sonka minőségére . . . De nézzünk az óránkra. Ő már húsz perccel ezelőtt elment a vágóhídról.

Őnök ilyen jól ismerik Bandi időbeosztását?

Neki tömérdek dolga van, de mi minden percéről tudunk, hogy végszükség esetén elő lehessen keríteni. Őt vettük elő akkor is, amikor újra engedélyeztük a Tatárfutást, és – mindnyájunk meglepetésére – egyetlen jelentkező sem akadt.

És ő mit tanácsolt?

Elnök úr, azt mondta, ne tessék csodálkozni. Én magam se mentem el fölíratkozni, pedig loholó vagyok, a versenyszabályokat is megszóvegeztem,

és várva vártam az új Tatárfutást. De amikor megláttam a plakátot, azt mondtam magamban: Valami bűzlik Dániában.

Mi nem tetszett Bandinak?

Bandinak az nem tetszett, hogy a helybeli rendőrség parancsnoka minden további nélkül engedélyezte a Tatárfutást. Ő, meg a többi városlakó, hozzá van szokva, hogy a hatósági hirdetmények kizárólag tilalmakat szoktak közzétenni. Ha a rendőrség valamit engedélyez, az gyanús.

Ebben van valami.

Én is beláttam, író úr. Meg is fogalmaztunk, ki is ragasztottunk egy új plakátot, amelyen minden mondat ezzel a szóval végződött: *tilos*. Lesz ugyan Tatárfutás, de nők és gyermekek benevezése tilos. Betiltottuk az autók és motorkerékpárok részvételét, az egyenruhát viselő, a színvakságban szenvedő, továbbá büntetett előéletű személyeket, és ráadásul – bár a Tatárfutás mind-egyedül ingyenes volt – elég borsos nevezési díjat róttunk ki. Ezzel a plakáttal megnyertük a csatát. Másnap megrohanták az iskolát a jelentkezők.

Es a tilalmak?

Egy ilyen kisvárosban, író úr, mindenkinek van valami összekötetése . . . Nem maradt ki senki. Nemcsak a színvakok, hanem még a vakok is föliratkozhattak. Három nap alatt 1850 versenyző jelentkezett, s a nevezési díj az utolsó fillérig befolyt. Mindenki boldog volt, hogy sikerült a rendőrséget ki- játszania.

Gratulálok, elnök úr.

Köszönöm, bár az elismerés ezúttal Bandit illeti. Ilyen apróságokban, ha mi megakadunk, neki mindig van egy mentőötlete.

Egy okkal több, hogy megismerkedjem vele.

Itt vagyok.

On Bandi?

Tessék parancsolni.

Személyesen? A hallottak alapján idősebbnek képzeltem.

Nevem Schiller Ede. Ipari tanuló vagyok Bandi műhelyében, de minden ügyes-bajos dolgában én helyettesítem őt . . . Tessék megmondani, mit kell el- intézni.

Semmit. Szeretném megismerni.

Minek?

Hogy elbeszélgessek vele.

Beszélgetni? Bandival? Erre még nem volt eset, de majd átadom neki az üzenetet.

Minél előbb.

Én sürgetni fogom, de ma már ne tessék rá számítani. Legalább húsz ilyen üzenet várja, amiket át se tudtam adni, mert tegnap óta nem járt a mű- helyben.

Akkor holnapra várom.

Megmondom neki, de nem ígérek semmit. Alászolgája.

Átveszem a szót, hogy – amíg újabb látogatóm nem lesz – röviden is- mertessem a verseny módozatait, és az elnökség legfontosabb intézkedéseit.

Mindaz, amit a versenyről tudni kell, a Műsorfüzetben található. Ez a dí- szes kiállítású füzet – címlapján a kettévágott csecsemővel –, egyszerre több célt szolgál. Az első oldalon térkép mutatja a verseny hagyomány szentelte út- vonalát, s mindjárt utána a Versenyszabályzat 11 pontja következik. Külön lapokon, perforált szelvények formájában találhatók az élelmezési jegyek (reg-

geli, ebéd, vacsora, a diétásoknak fűszerszegény koszt), valamint az éjszakai szálláshelyek kiutalása. (Szállodák, penziók, sátor- és kempingtáborok, széna-kazlak.) Ezután az óráról-órára kidolgozott napi programot ismerteti a füzet, kitérve minden látnivalóra, műemlékre, kilátóra, tisztálkodási és étkezési lehetőségekre, mint egy útikönyv.

Valójában azonban a Műsorfüzet több és fontosabb minden eddig ismert útikönyvnél. A füzet ugyanis igazolásul is szolgál, mert minden versenyzőnek minden versenynapon be kell ültetnie a hivatalos pecsétet, annak jeléül, hogy betartotta az előírt útvonalat. Aki a füzetet elveszti, kiesett a versenyből. A „tatárfutó” címet csak az viselheti, aki a célba érkezés, illetve a tatárbücsű órájáig megőrizte füzetét, és minden pecsétje megvan.

Mellesleg a füzet ékesen szóló bizonyítéka annak, hogy a húsz évvel ezelőtti eseményeken okulva, milyen sokoldalú figyelemmel gondoskodtak a versenyzők szükségleteiről. Két tolmács áll a külföldiek rendelkezésére. (Egy éjeli, egy nappali.) A szülők, ha akarják, mozgó óvodába adhatják gyermekeiket. Az autóvezetőket ideiglenes benzinkutak várják, s a menetet a helyi autójavító (Bandi) szerelőkocsija kíséri. Még a mentőautóról is gondoskodtak, melyen doktor Messinger Cézár körorvos szükség esetén elsősegélyt adhat a rászorulóknak; aki frissítőre vagy kávéra vágyik, négy büfékocsi között válogathat. Ezenkívül három autóbusz is követi a mezőnyt, hogy az elfáradókat összeszedje, és – minden eshetőségre számítva – egy borbélyt és egy bába-asszonyt is alkalmaztak. Mindezen felül egy motoros küldönc is rendelkezésre áll, akinek csak az a dolga, hogyha valaki otthon felejtett volna valamit, érte menjen.

Még a *Kozocsai Napló* című megyei lap is – pedig ez fukaron bánik az elismeréssel – ezt a címet adta beszámolójának: „Jól átgondolt tervek, mindenre kiterjedő gondoskodás jellemzi az idei Tatárfutást”. Ehhez nincs mit hozzátenni. Bárkit illessen a dicséret, az elnöktől a főrendezőig, s tovább egészen Bandiig, el kell ismerni, hogy az elnökség szervező munkája minden dicséretet megérdemel.

Jó napot, író úr.

Jó napot. Kihez van szerencsém?

Mind a Tatárfutás hivatalból kirendelt pszichológusa eljöttem, hogy leplezzem a szervezés súlyos hibáit, és figyelmeztessem a várható következményekre. A nevem File.

Örvendek az ismeretségnek. Szavai meglepnek. Önt nem elégítik ki az előkészületek?

Közönséges kontármunka. Ha egy gimnáziumi tanulmányi kirándulásra készülnénk, hagyján; de itt most száz meg száz ember hagyja el megszokott környezetét, hogy belevesse magát a nagy Ismeretlenbe! A Tatárfutás nem utazás, hanem menekülés.

Ezek csak szavak, pszichológus úr. Hiszen ugyanilyen joggal azt is mondhatnánk, hogy egy nyári vakáció az olasz tengerparton is a menekülésnek egy neme.

Nagyra becsült író úr! Ön tévhitben él. Én nem vitatom, sőt, helyeslem, hogy elnökségünk gondoskodott a résztvevők testi szükségleteiről, hiszen egy modern menekülés másképpen el sem képzelhető. Csak arra nem gondolt senki, hogy a lelki egyensúlyunkat fenyegeti veszély! És belőlem nem az elmélet, hanem a tapasztalat beszél, hiszen azért neveztek ki verseny-pszichológusnak, mert végigszolgáltam a világháborút, tehát a menekülés lélektana a szakterületem! Mi kétezer kilométert futottunk az ellenség elől!

De csak azért, mert kergették magukat.

Brávó, író úr! Fején találta a szöveget! Az üldözöttnek nincs választása: neki futnia kell. De azt a szerencsétlen tatárfutót nem kergeti senki. Ő ok nélkül fut, bele a vak világba, mint egy ámokfutó. Az ámokfutót azonban, igen helyesen, elmebajosnak tekintjük, aminthogy egészen természetesen, még egy makkegészséges versenyzőnek is előbb-utóbb megzavarodik az elméje, ha ok nélkül kénytelen menekülni... Ez magyarázza, hogy ötszáz év óta botrányba fulladt minden Tatárfutás, és most se lesz másképpen, ha jól meg nem kerget bennünket valaki.

No de ki, pszichológus úr? A maga szép szeméért nem fognak minket újra lerohanni a tatárok.

Az elnökünk is ezt mondta, szóról-szóra. Én azonban önnek is azt válaszolom, amit neki: nem jönnek, de ne is jöjjenek tatárok, mert mi a huszadik században élünk, és ennek megfelelően, vagyis a civilizáció minden vívmányát fölhasználva menekülünk... Ha azonban el tudtuk intézni, hogy egész úton kitűnő ellátásunk és megfelelő szállásunk legyen, mi akadály lehet annak, hogy legalább egyszer, a kor színvonalán, alaposan megkergettessük magunkat?

De ki által? S hol, hogyan?

Mintha az elnökünket hallanám! De ez már, hálistennek, nem az én hatásköröm. Én csak annyit mondok, mint a menekülés-lélektan szakembere, hogy mi, tatárfutók, kultúremberek vagyunk, vérünkben hordjuk az oksági törvényt: tehát elemi jogunk, hogy ne csak fagyaltosok, büfékocsik és mentőautók járjanak a sarkunkban, hanem – legalább egyszer – megpillanthassuk üldözőinket!

Ez nem lesz gyerekjáték, pszichológus úr.

De nem is megoldhatatlan, író úr! Egy kis jóakarattal, no meg egy kis pénzzel azt is meg lehetett volna szervezni, hogy útközben valahol, lehetőleg váratlanul, rajtunk üssön néhány megbízható, fölbérelt személyt. Én persze nem valamilyen nagyszabású öldöklésre gondolok, de aki nem szagolt vért, abból sose lesz tatárfutó.

Mit javasolt tehát?

A megyeszékhelyen, Kozocsán, emberemlékezet óta gyűlölnek minket. Ott nem is kell fölbérelni senkit, elég, ha szabad folyást engednek az eseményeknek... Sajnos, az elnökünk, mint az elmélet embere, kutyába se veszi az én háborús tapasztalataimat.

Ellenezte a javaslatot?

A legszigorúbban betiltott minden izgatást, bosszantást és kihívást, ami fölingerelhetné a kozocsaikat... Ő ugyanis egy csendes és békés Tatárfutásra készül, és ennek érdekében megalapította a Testvérvárosok Társaságát, mely éppen a két város megbékélésének szolgálatában áll. Mintha ki lehetne békíteni a tüzet vízzel! Az eddig lefutott 442 Tatárfutásból négyszáznegyvenkétszer volt botrány Kozocsán; ő azonban vakon bizik benne, hogy mire odaérnek, kifáradnak a tatárfutók, s ennek folytán a 443. verseny sikerülni fog.

És ebben nem lehet igaza?

Bár tévednék, író úr. Mégis, a szakmai jóhírem érdekében le akarom szögezni, hogy minden felelősséget elhárítok magamtól.

Följegyeztem.

Köszönöm. Nemsokára, mihelyt észleltem valamit, jelentkezem.

Örömmel várom a látogatását, pszichológus úr.

Interjú Örkény Istvánnal

Örkény István olyan, mint az angolkeserű. Ital, ami édes és kesernyés, így nem mindenki számára élvezhető. Drogot is tartalmaz, az étvágygerjesztő angelikagyökér és a keserű nedvű kvassziaforgács különös illata egyaránt körüllegi. Beszélhetnénk még a tárnicsgyökér, kálmosgyökér és a szegfűszeg fontosságáról, de jobb, ha bevallom, Örkényről keveset tudok. Tetszik nekem, ha tanítvány lehetnék, követném is, de nem tudom, hová kellene Örkényt követni? Harminc napja gondolkodom egy kijelentő mondaton, amiben Örkényről egyértelműen, világosan közölhetném a lényegét. Nem találtam ilyen mondatot. Ekkor eszembe jutott, hogy régen a vidéki gyógyszertárakban drogot tartalmazó töményszeszt is lehetett kapni. Volt, ahol kupicaszám kimérték, és meggazdagodtak belőle. Soha nem hallottam, hogy angolkeserűt árultak volna gyógyszertárban. Az angolkeserű azt hiszem valami szellemibb, tettenérhetetlenebb nedvesség. Az angelikagyökér, vagy a szegfűszeg miatt? Nem tudom. De ne felejtsük meg a Kínából és Indiából származó galanagyökérről sem, mely égetően csípős ízével megneemesíti ezt az italt, és izgatóvá teszi. Gondoljunk Örkény prózájára.

Örkény István 1912. április 5-én született Budapesten. A Műegyetemen vegyész-mérnöki diplomát szerzett, íróként a Szép Szó körében indult, de később a Magyar Csillag, Ellenzék, Csillag, Magyarok és az Újhold című folyóiratok hasábjain is szerepelt. A világháború kisodorta a szovjet frontra, ahonnan drámai és groteszk katona- és hadifogoly-élményekkel tért haza, évekkal a békekötés után. Művei: Tengertánc (elbeszélések, 1941); Amíg ide jutotunk (Magyarok emlékeznek szovjet hadifogságban... , 1946); Lágerek népe (hadifogságának élményei, 1947); Zsugori (szindarab, Molière-átdolgozás, 1947); Budai böjt (elbeszélések, 1948); Voronyezs (színmű, 1948); Idegen föld (novellák, 1949); Koránkelő emberek (riportok, elbeszélések, 1952); Házastársak (regény, 1952); Hóviharban (válogatott elbeszélések, 1954); Ezüstpisztráng (karcolatok, 1956); Nehéz napok (kisregény, 1957); Jeruzsálem hercegnője (elbeszélések, Macskajáték kisregény, 1966); Nászutasok légyapíron (novellák, kisregény, 1967); Tóték (tragikomédia, 1967); Egyperces novellák (1968, bővített kiadások: 1969, 1974); Időrendben (válogatott novellák, 1971); Időrendben (regények: Glória, Macskajáték, Tóték, 1972); Időrendben (színművek, 1972); Időrendben. Arcképek, korképek (válogatott írások, 1973); Glória, Macskajáték, Tóték (kisregények, 1974); Vérrokonok (dráma, 1974); Kulcskeresők (dráma, 1975); Meddig él egy fa (válogatott novellák, 1976). Kétszer, 1953-ban és 1963-ban József Attila-díjat kapott, 1972-ben Kossuth-díjjal tüntették ki. Közben 1970-ben a Tótékkal a Fekete Humor nagydíját is elnyerte Franciaországban. Örkény István jó író, sikeres, tehetséges, akit az érdeklődő olvasók és nézők seregén túl a baráti, irigy, rokoni, gyűlölködő szakma is szeret, ha nem, elfogad, tiszteletben tart.

Délután látogattam meg pasaréti otthonában. Kint hőség, bent hűvös nyugalom. Fák, bokrok veszik körül a házat, a nagy, kényelmes terasz

belesüllyed a zöld kertbe. Az ablak előtt öreg cseresznyefa, odább vadgesztenyék. Az udvaron kutya fogad, német juhásznak látszik, de olyan hosszúak a lábai, mint egy agárnak, s nagy, barna szemében egy fiatal özálmodozó szelidsége ül. Az össze-vissza kutyaszerelmek eredménye szegény, tele érzelemmel. Ilyenforma lesz az emberiség kétszáz év múlva. Az arcok, kezek, lábak, érzelmek diszharmóniája mehökkenti majd a hibernációból ébredőket, a bőr egyöntetű tejeskávés színe viszont megnyugtatta. – Morog, megugat. Ugatásában nincs nagy meggyőződés. Csodálkozva állok előtte, ugatni is tud... Félek tovább lépni, mégiscsak kutya, ha ennek nincs is tudatában. Egy asszony lép az udvarra a szomszédos lakásból, aztán Örkény is előkerül. Baráti, kedves mozdulatokkal vezényel befelé. A különös kutya is hozzánk szegődik.

– *Ez a te kutyád?* – kérdem.

– Közös, a ház kutyája.

– *Mi a neve?*

– Jötti, mert úgy jött. Hozzánk szegődött. Elveszett, vagy valaki ki dobta. Nagyon szelíd, barátságos kutya.

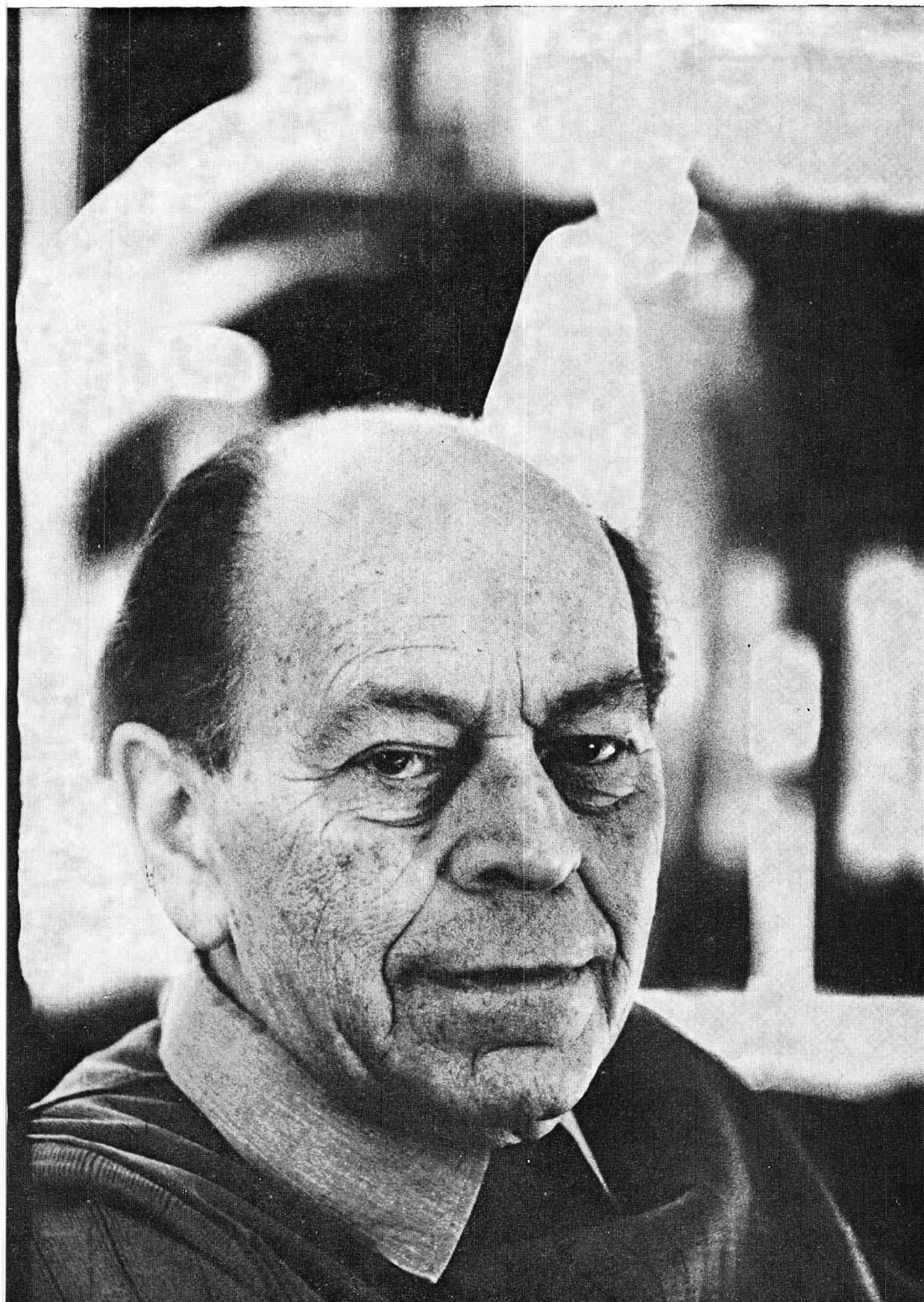
Jötti felugrik a rekamiéra és elfekszik ott.

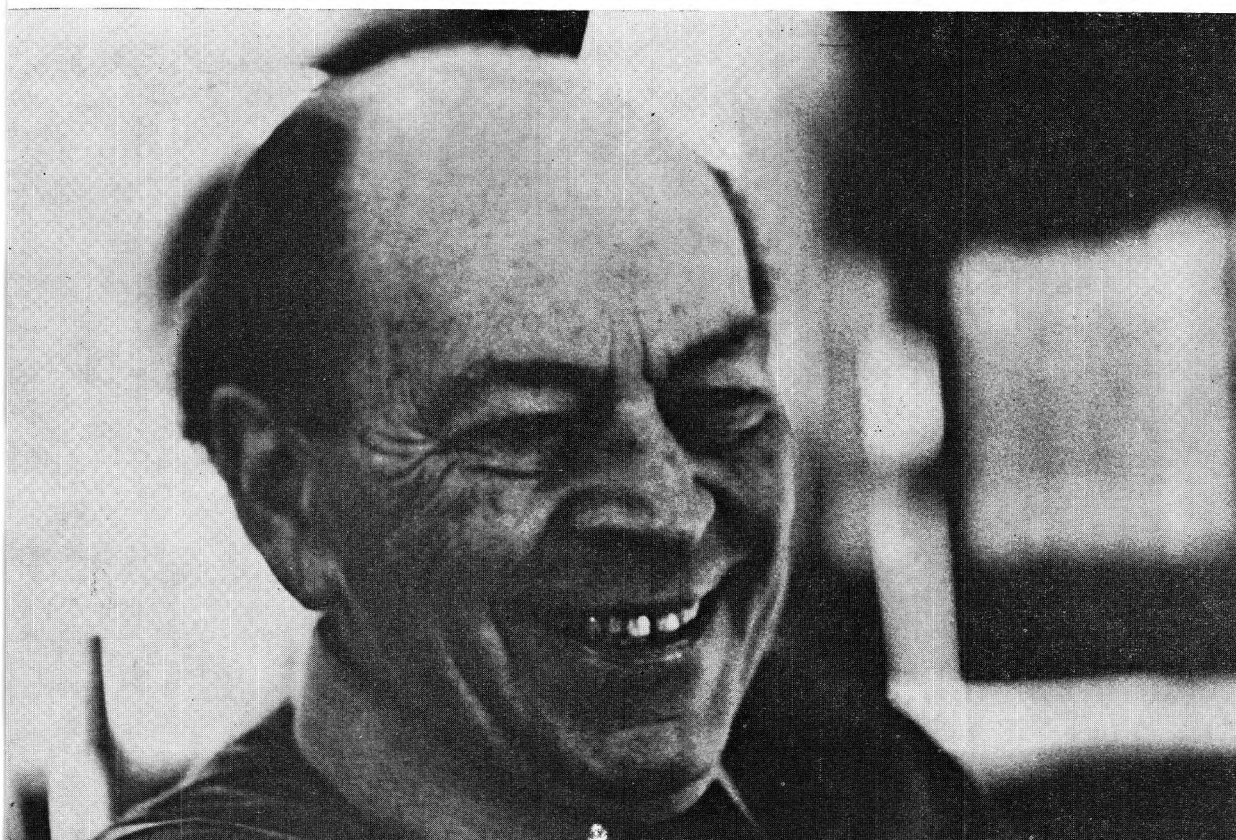
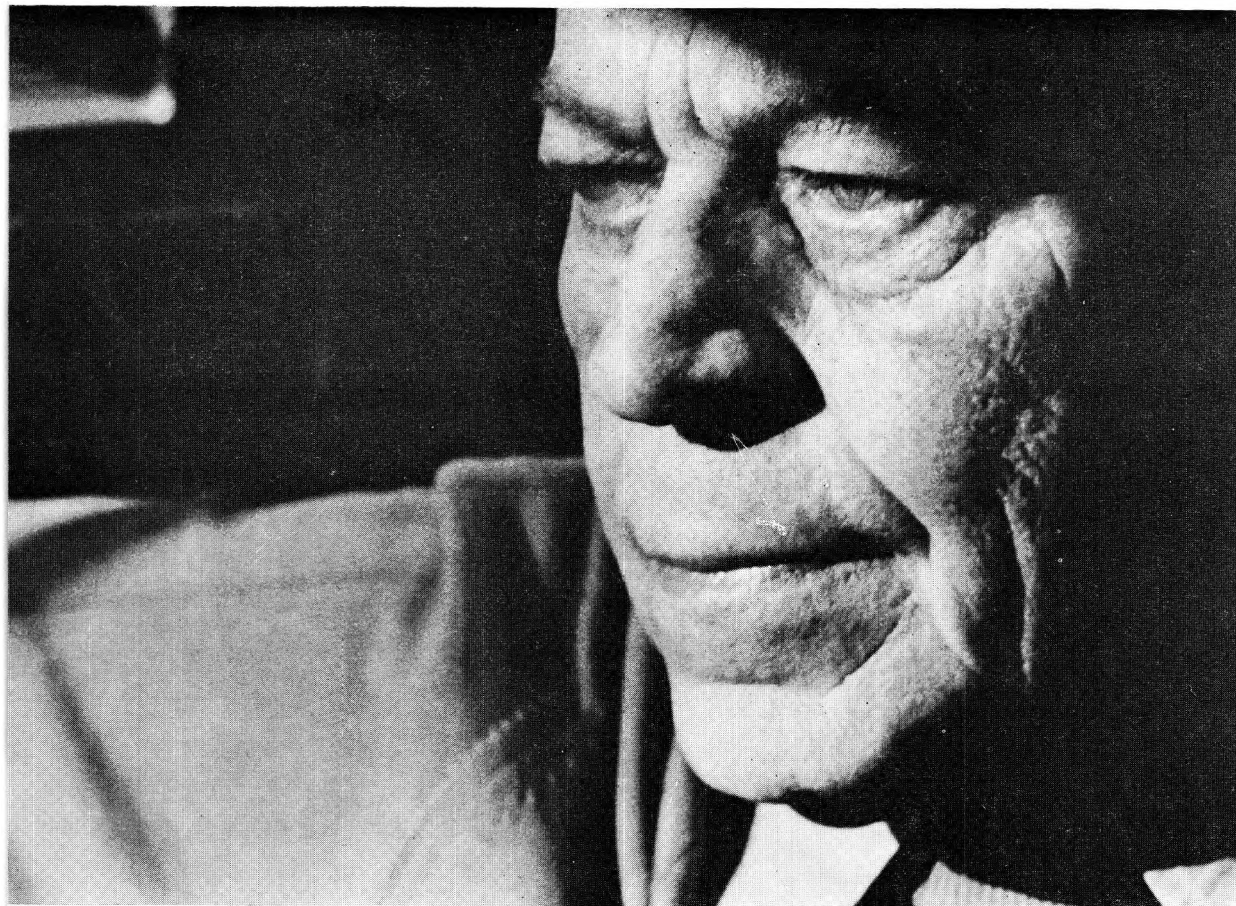
A szokott tapintatosságommal igyekszem áttekinteni a lakást. Járkálok, benyitok ajtókon. Örkény követ, segít, magyaráz, de eléggé visszafogottan. Amikor az arcára nézek, látom, még gondolkodik, mennyire engedjen magához közel. A teraszon felesége, Radnóti Zsuzsa napozik. Megzavarjuk, de nem veszi rossz néven. Van az egyéniségében valamilyen különös egyensúlyteremtő erő. A szobákban a sötét tónus az uralkodó, a diófa és a fekete között. Ez a szín és hangulati hatás főleg a sötétre pácolt vagy festett könyvespolcokból árad, melyek meghatározzák a két szoba elrendezését és karakterét. A szemet képek, szobrok, tárgyak vonzzák mindenütt. Azt sem tudom, hová nézzek. Nagy, álló óra, Kass János szoborfeje műanyagból, arcképek, fotók, a könyvespolc szélére akasztva Vörösmarty, József Attila, a fiatal Kafka keménykalapban, Nagy Lajos egyik utolsó fényképe, amit Örkény készített, az ajtó közelében újabb furcsa fénykép, két fiatal lányt és egy kislányt ábrázol a vurstliban. Körben aláírások, ismert színészek kézjegye és Kazimiré.

– *Mi ez?* – fordulok Örkényhez.

– Mostanában került elő. Kiderült, hogy a hajdani dadám, most öltöztető a Tháliában. A vurstliban készült a kép, ez a dadám, ez a barátnője, ez pedig én vagyok. A Tóték bemutatója után az összes szereplők aláírták.

A nyitott üvegajtó egyetlen nagy térré egyesíti a két szobát. A tér egyik végében Varga Imre Radnóti szobra áll, a Semmibesüllyedés, a másikon egy letört kezű fekete Krisztus. Csak a megcsonkított korpusz függ a falon, a keresztnélkül. Ez a lakástengely döbbenetes. Felsorolhatnám még a bútorokat (rég stílbútor, egy elsüllyedt életforma maradványai, kedves, szeretett darabokkal), a sarokban rokka, odább kis íróasztal. Az ülőgarnitúra központja egy mozaikberakású asztal, üveglap védi. Itt leülünk. Örkény italt hoz, gint. Csak én iszom egy kortyot, ő nem. Néz rám, eltökélte, hogy dolgozik, pontos lesz. Gesztusaiban a könnyed elegancia keveredik a vagánysággal, s a katonák, foglyok természetes egyszerűségével. Feje, arckaraktere a kifinomult intellektuális, de időnként, váratlanul elődereng belőle egy előember

arca, mintha kihúnyó tűz mellett ülne, az utolsó hasáb fa melegénél a halálra várva. Mit hordoz magában Örkeny? Nem tudom...

– *Hogyan telnek mostanában a napjaid?*

– Nézd, én azt hiszem, hogy az író, és mindazok, akik a sors kegyelméből valamivel hivatásszerűen foglalkoznak, azok napjait, heteit, hónapjait az szabja meg, amit a munka rájuk parancsol. Az író én egy fejlett organizmusnak tartom, aki a művére járulékosan ránöl, mint fagyöngy a fára, szimbiozisban él vele, de a hangsúly a művön van. Mindig reggel és délelőtt tudtam csak dolgozni, mikor az élet engedte. Délután azt végeztem, ami velejárója az ilyen munkának, kevésbé fontos írások, barátok kéziratainak olvasása. Az este a barátoké. Sok barátom van, és barátnőm. Eleven társaséletet élek, mind a ketten kívánjuk. Úgy érzem jól magamat, ha emberközben vagyok. Nincs vekkerem, nincs is rá szükségem, mivel rossz alvó vagyok.

– *És húsz évvel ezelőtt?*

– Voltaképpen mindig így éltem, amikor az élet engedte. De gyakran sodródtam olyan helyzetekbe, amikor nem lehetett. Sokszor erőszakoltak ki abból a rendből, ami megteremti az alkotást. A Horthy-korszakban rengeteget voltam katona, amikor lehetett, behívtak. A zászlósságig vittem. Fél év front, négy és fél év hadifogság. Ott azért tudtam dolgozni. A hadifogság külön életforma, ahol mesésen tudnak alakulni a dolgok. A világban már béke volt, mi pedig foglyok voltunk. Így került két-három könyvem a bibliográfiába, amit csomagolópapírra írtam. Aztán megint jött öt év, amikor nem voltam a magam ura. Nem publikálhattam 1957-től. Vegyész-mérnök-ként dolgoztam egy gyógyszergyárban. Akkor csak este tudtam írni, mert a gyár korán kezdett... Talán még érdekes, hogy az írói munka nagyon precízen mérhető, mint szellemi erőfeszítés, és annak a hatásfoka. Ennyi gyakorlattal a háta mögött, ami nekem van, tudja az ember, hogy amit leírt, meddig fogadható el, és mikor kezd mállékonnyá válni, nem igazivá. Simone de Beauvoir-nak van egy nagyon szép könyve az öregségről, ebben leírja, hogy az emberi agy milyen mértékben romlik az agysejtek pusztulása révén, amikor túljutunk az élet delén, de azt írja, hogy bizonyos begyakorlott és beidegzett szellemi funkciók a legkésőbbi öregkorig eleven működésben maradnak. Amit mi szinte csodálattal le tudtunk mérni Lukács Györgynél, most Illyésnél és Dérynél. De magamon lemérhettem azt is, hogy az órák száma, amíg jó hatásokkal dolgozni tudok, alászáll. Valamikor hat-hét órát, ma három-négy órát dolgozom intenzíven. Paradoxona a létnek, hogy amikor többet tud az ember, voltaképpen kevesebb hasznát veszi.

– *Könnyen írsz, vagy nehezen?*

– Mindenki aki ír, tanúsíthatja, hogy bár a tankönyvek szerint a világ legnagyobb kalória-fogyasztói a kanadai favágók, mindjárt ő utánuk mi következünk. Írni az egyik legnagyobb erőmutatvány a világon. Nálunk nincs vasárnap, nincsenek pirosbetűs ünnepek, sem karácsony, sem húsvét, ezt a lantot nem lehet munkavégzéskor letenni, mert ha egy munkánknak vége van, akkor sóhajtásnyi szünet után újra beindul a motor, forognak a golyóscsapágyak és nincs pillanatnyi megállásunk sem. Így élek ifjúkorom óta és nagy érdeklődéssel várom, hogyan fog működni ez a szerkezet, ha majd végképp szenilis leszek.

– *Mi a véleményed a prózaírás új útjairól?*

– Én ahhoz a korosztályhoz tartozom, akik alatt a legfogékonyabb éveikben, húsz és harminc között érezhetően megrendült a föld. Nekem még Ascher Oszkár szavalt Adyt, Török Erzsébet énekelt népdalt, Bartók játszott Bartókot, és József Attila mondta el felejthetetlenül a maga verseit. Nekünk azt éreznünk kellett, hogy valami lezárult mögöttünk, és ami lesz, az másként lesz, mint ahogy volt. Én ezt az évszázadot az emberi történelem legmegrendítőbb századának vélem. Egyszerre, majdnem egyidőben eresztették ki a bennünk lapuló szörnyeteget, minden aljassággal együtt, és a bennünk rejlő képességeket a ma már szinte beláthatatlan perspektívájukkal. Ebben a században értek bennünket végül is a nagy forradalmi mozgalmak, Freud, Einstein, Proust, Joyce és Kafka, másfelől Hitler, Vietnam és Chile. Én nem állítom azt, hogy jobb írók vagyunk, mint a múlt században élt mesterek, de a modellünkről, az emberről sokkal többet tudunk, mint ők, jót is megrosszat is. Egyszerre változott meg az író és az olvasó, a befogadó. Másról kellett beszélni és másképpen, ha azokhoz akartunk szólni, akiknek írunk, mert ők is megváltoztak, mint mi magunk. A regény csak egy tünet a sok közül. A változást csak egy külsődleges példával jelzem: térfogatában is meg kellett változni a regénynek. Író és olvasó viszonya más az idővel. Az időt értve klasszikusan is, mint tartamot, és fizikailag is, mint a negyedik dimenziót. Másként idomulunk az idő fogalmához, mint elődeink. Ez nem akarja azt jelenteni, hogy a nagyregény helyett egyre több a kisregény, hanem minden regény és novella kísérlet arra, hogy a tér mellett az időben is látni tudjon, mégpedig hitelesen látni. Erre például a polgári nagyregénynek még nem volt gondja, elfogadta a kronológikus, lineáris időt, teljesen közös ritmusban az olvasóval. Mai életünk új időképzetre épül, ösztönösen azzal a képzetrel írunk, hogy van perc, ami hatvan másodperc, és van perc, ami másfél óra, vagy másfél év. Ez persze csak alapműveleti fokon jelzi azt a problémát, amivel a huszadik század valamennyi művészete vívódik, ha az idő kérdését feszegetjük. Szinte végsőszóra belelépett ebbe a problémába a film. A távolból majd azt fogják mondani, más volt a regény a film feltalálása előtt, más utána.

– *A nyájas olvasó tehát a múlté. Hogyan lehet megközelíteni korunk új olvasóját?*

– Az új olvasó nem olyan hajlékony, kellemes partner, mint amilyen a múlt századbeli nagyregények olvasói lehettek. Amennyire a magam tapasztalatából meg tudom ítélni, beférkőzni csak erős eszközökkel lehet. Ezt próbáltam megtenni én is a magam képességeivel és a magam módján. Felkészültem rá, hogy olvasóim magányosak, közönyösek, munkától fáradtak, információk tömegével feltöltődtek, és ezért sokszor, amit leírok, hatástalan. Megszűnt például a fogékonyság a szépség iránt, ami az én ifjúkoromban még általános jelenség volt. Rendkívül nehéz katarikus hatást elérni, amikor az olvasó vagy a néző tompultan fogad minden külső behatást. Ebben belenyugodni azt jelentené, hogy lemondunk a művészetről, és lemondunk a művészettel elérhető hatásról. Író ilyent nem tehet. Mindenki a maga módján harcol tovább a létért, a művészet fentmaradásáért, ami az emberformálásnak egyik legfontosabb eszköze, sőt egyetlen eszköze, ha felnőttekről van szó. Amit írtam, soha nem spekulatív alapon írtam, de mindig a maximális hatásra törekedtem. Egy műalkotás hatáserejét mindig annak a legelső olvasóján lehet legjobban lemérni, aki nem más, mint maga az író. Én va-

gyok tehát a magam elsőszámú olvasója, és ami reám nem hat, hogyan tehetne hatást másra. Ezen a módon jöttek létre azok az írásaim, amelyek az én megítélésem szerint hatást tudnak elérni. Hogy ezek jók-e vagy rosszak, annak elbírálása másra tartozik. Erőmből erre telt. Így születtek meg a régebben írt novellákból a későbben írt egyperces novellák, vagy az ugyan-csak régebben írt novellákból a későbbi színdarabok. Drasztikus eszközökkel éltem, de drasztikusan bántam önmagammal is. Drasztikusan húztam, a színpadon drasztikus helyzeteket teremtettem, ha kellett drasztikus szavakat használtam, nem tehettem másként. Vannak koponyák, és egyre több ilyen van, melyekbe csak lélekéssel lehet behatolni. Nagyon kevés írásomat tartom sikerült írásnak, de sikerültnek csak azt, amelyekben ez a repesztő, robbantó hatás mérhető módon érvényesül.

– Ma Magyarországon vagy Európában milyen embercsoporthoz sorolod magad? Kikhez tartozol? Társadalmi helyzeted, szereped, szerinted milyen?

– Nézd, amióta én írok, soha másról nem írtam, mint a mi népünk sorsáról, és arról is csak jelenidőben. Azt hiszem, az öt ujjamon meg tudom számolni azt a pár írást, ami valamilyen párizsi emléket elevenít fel, vagy a szovjet földön játszódik, mert ott voltam, de ott is magyarok között. Nagyon bonyolult szituáció magyar írónak lenni. Olyan nép fia vagyok, melynek csak kétharmada él a határaink között. Budapest után a legnagyobb magyarlakta városok sorrendje a következő: New-York, Cleveland, Bukarest, Szeged. Ez sok mindent hoz magával, elsősorban azt, hogy a mi határaink nyelvileg csak jelképesek, amit írok, annak kint is van értelme, a változó körülmények között vett értelemben. A határainkon túl, az ottani adottságokhoz mérten másként és másként fejlődnek az ottani sporidák. Két példa: Újvidéken és Szabadkán magyar színház működik, pedig amíg Magyarországhoz tartoztak, soha nem volt ott színház. Vagy Amerika. Én most Amerikában jártam, a Tóték washingtoni bemutatója után, és találkoztam a mi nagykövetünkkel, Esztergályos Károllyal. Ő például azt mondta el, hogy a magyarság első generációja általánosságban igyekszik elfelejteni a hazáját, de még magyarul beszél. A második generáció többnyire nem tud magyarul, és amerikainak érzi magát. A harmadik nemzedék, amelyik egyáltalán nem tud magyarul, a népek kohójában különös nosztalgiával kezd vágyódni a nagyszülők hazája iránt, mert valamihez tartozni kell. Én is találkoztam magyar családokkal, akik különböző generációkhoz tartoztak, és elárasztottak kérdéseikkel. Én szívvel-lélekkel helyeslem az irodalompolitikának azt a gesztusát, hogy nemcsak elismeri, hanem megismertetni is igyekszik a határainkon kívül rekedt irodalmat, még az emigrációs irodalmat is. Ebben a kérdésben az a megrázó, ha például csak magamat nézem, hogy tőlem az emigrációban született, a francia vagy az angol irodalom árnyékában felnőtt íróársak művészete, habár magyarul írnak, voltaképpen messzebb van, mint egy kortárs lengyel, vagy jugoszláv író. Amikor külföldi irodalomról van szó, én mindig ezzel a kelet-közép-európai irodalommal érzem a legnagyobb sorsközösséget. Hogy konkrét legyenek: drámaírók közül Beckett, Ionesco, Dürrenmatt, de közel érzem magamhoz Mrozekot, a cseh Hávelt, a román Sorescut. Talán az volna a jó, ha egyszer az írók ülnének le a tárgyalóasztalhoz, mi talán megértenénk egymást és sok minden megváltozna Kelet-Közép-Európában.

– *Sokat jártál külföldön?*

– Mindig sokat jártam külföldön. A háború előtt a családom jó módjából azt az egyetlen lehetőséget élveztem, hogy utazhattam. Amikor újra utaznom lehetett, akkor utaztam a magam örömeire, vagy ha érdekesnek ígérkezett valamelyik darabom bemutatója. Sokat csatangoltam, két évig Franciaországban éltem, egy évig Angliában.

– *Külföldön időzve, éreztél homvágyat?*

– Ez született adottságom, bárhol vagyok, három hét múlva beüt a honvágy. Olyan ez nálam, mint a nőknek a havi tisztulása. Mindig boldogság fog el, amikor hazafelé átlépek a határt, ez is mutatja, szentimentális lény vagyok.

– *Ismersz franciákat, angolokat, lengyeleket. Másokkal összevetve milyennek találod a magyar népet?*

– Egészen sajátos a mi szituációnk, mert igaz, hogy lengyelek is, olaszok is milliószámra élnek a határainkon kívül, de mégis megmaradtak belül olyan lélekszámú népnek, ami biztosítja a nemzetnek, hogy ne legyen bennük kisebbségérzés. Ha a te kérdésedre röviden kellene felelni, azt mondanám, magyarnak lenni voltaképpen egy hiányérzet. Örök keresésben élünk. Leginkább persze a megmaradást keresve, vagy a hozzánk hasonló sorsúakat, akikről szintén volt szó. Valami hiba van minálunk az emberi méretekkel, mert a svájciak kevesebben vannak, ráadásul három-négy nyelven beszélnek, mégis minden létező problémájuk. Mi azonban olyan tehetségeket termelünk, és néha akkora lángész szakad fel a mi sorainkból, hogy úgy érezzük, sokkal több magyarnak kellene lenni, hogy fel bírja szívni, használni ezeket a hatásokat. Egy Petőfit, Adyt, József Attilát nem elég tisztelni, hanem valahogyan fel is kellene szívni, beépíteni, ahogy a cukrot dolgozza fel a szervezet. Emellett az is valamilyen szorongató érzéssel tölt el minket, hogy nem bírunk mit kezdeni a tehetségeinkkel és azt látjuk, karnyújtásnyira tőlünk befulladásra váró ígéretek. Egy példát mondok. Muzsikusként barátaitól tudom, hogy annyi instrumentális tehetség terem közöttünk, hogy csak egy tört részüket tudjuk néha idehaza, és ritkábban külföldön dobogóra juttatni. Az embernek örömeiben is könnybelábad a szeme, ha külföldön cselleng, és csaknem minden városban egy magyar név üti meg a szemét. Most Amerikában is látnom kellett, hogy az ottani képzőművészetben mennyi a magyar név. Alig láttam színházat, ahol ilyen vagy olyan minőségben meg ne akadt volna a szemem egy magyar néven. Talán könnyebb lenne a tehetségtelenséget elviselni, mint megbékélni azzal, hogy pazarlón bánunk a tehetségekkel.

– *Szülfalud Budapest... Hogyan éltetek itt? Milyen volt a gyermekkorod? Mondj valamit szüleidről, testvéreidről.*

– Ez tévedés. Szülfalum Budapest, de ifjúságom jó részét falun töltöttem, anyai nagyapámnak ecetgyára volt Verebélyen, amit most Vráble néven találunk. Nyitrától van húsz kilométerre. Itt töltöttem gyermekkorom minden vakációját, a nyarakat. Még arra is emlékszem, hogy Érsekújváron át kellett szállni a gyorsról, és ott volt nagyapámnak a plakátja: „Három régi szó, Pető ecet jó.” Ahogy Proust-nak egy teasüteményről jutott eszébe az ifjúsága, nekem, ha ecetszagot érzek, akkor rémlik fel húsz éves koromig minden nyár, emberek, egy félig magyar, félig szlovák kisközség. Hozzá kell

tennem, hogy ez a Verebély, amikor én odajártam, már Csehszlovákiához tartozott, és az akkori Magyarországról nézve, ez egy sokkal szabadabb és demokratikusabb világ volt. Mérhető azzal, amit akkor persze nem tudtam, mindvégig legalitásban volt a kommunista párt, de én mérhettem azzal, amit tudtam, hogy parasztyerekekkel játszhattam, meg is maradt közülük néhány mindmáig barátomnak, ami a család társadalmi helyzetét tekintve az akkori Magyarországon elképzelhetetlen lett volna. Gyáron ne képzelj valami óriási ipartelep, ennek a régi Pető-féle ecetgyárnak mindössze három munkása volt. Bár az is igaz, hogy az ecet nem túlságosan munkaigényes termék. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a gondolkodásomra a falusi élet vált jellemzővé, városi ember lettem, de a legérzékenyebb hús évem szabadidejét töltöttem falun, és ez kitörölhetetlen az ember lelkéből. Egyébként gyógyszerész családból származom, Pesten éltünk. Van egy húgom, aki a háború után a férjével együtt még Csehszlovákiából kivándorolt Argentínába, ott él ma is, de sűrűn hazajár. Nekem is van két gyerekem, fiam és lányom. A fiam egyetemi hallgató, a lányom vágóasszisztens a televízióban. Bár író vagyok, mindig megpróbáltam úgy élni, és olyan légkört teremteni magam körül, mintha nem volnék művész, hanem egyszerű dolgozó ember. A gyermekeim is úgy nőttek fel, hogy nem szenvedték meg a művész-környezet kivételezettségét, ami egyszerre áldás tud lenni, meg átok is. Ennek következtében egészséges emberek.

- *Budapest mégiscsak a szülőfalud...*

- Lelkes, hívő és meggyőződéses budapesti vagyok. Azt hiszem, hogy ez a város nagyon sok szempontból egyedülálló a földtekén, elsősorban a szépsége miatt. Ezt így volna helyes mondani: Isten mindent megtett, hogy ez legyen a világ legszebb városa, mi, emberek is mindent elkövettünk, hogy elcsúfítsuk, de ez nem sikerült egészen. Sokfelé jártam, de azt hiszem, hogy ez a város alkatában, szellemében egyedülálló. Van benne valami drámai. Az, hogy Buda hegyekre épült, Pest pedig lapály. A kettő között, mintha egy lángelme tervezte volna, egy szépet és merészet kanyarodik a Duna. Ha a Halászbástyán állsz, mintha egy nápolyi magaslatról néznéd a Földközi tengert. Ha Pesten sétálsz a Duna felé, mintha hajóval érkeznél egy nagy kikötőbe. A természet nem adhatott többet. Mi azonban, akik itt lakunk, mindent megtettünk, hogy elrontsuk a természetnek ezt az ajándékát. A budai hegyeknek az előőrsét, a Gellérthegyet, a Várdombot meg a Rózsadombot egy kivétellel elcsúfítottuk. A Gellérthegy még hagyján, azt még legalább csak egy erődítmény romjai koszorúzzák, de a szomszédját már agyonnyomja a vár, a Rózsadombot pedig egy odarondított szakszervezeti üdülő. Ez a kettő többet kapott, mint amennyit elbír. A józan ész azt sugallja, hogy a Duna két partján lehetőleg hátrább szorítsuk az épületeket, és oda fákat, sétányt telepítsünk, ehelyett szállodát raktunk a pesti partra, ami Budáról úgy hat, mintha egy részeg ember akarna belemenni a vízbe. Módszeresen pusztítunk el minden talpalatnyi zöld helyet a városban, mintha ma is a telekspekuláció és nem a városrendezés elve lenne az uralkodó. Emiatt mindig szomorú leszek. Egyetlen vigasztalásom a város szelleme, amely túlélte minden ostromot és pusztulást, mely pezsgő és eleven, sohasem halt ki belőle a teremtő erő. Magamat is e város szerény szellemi örökösének tartom. Azt hiszem, minden írásomat az a sajátos budapesti jelleg hatja át, amiért ide örökre visszavágyom.

– *Életednek, gondolom a háború volt a nagy fordulata. Vagy tévedek?*

– Sokat vagyok együtt fiatal írókkal, egyszer azt mondta nekem valamelyikük: „Könnyű maguknak, maguknak ott a háború”. Ebben a megjegyzésben, bármilyen groteszkül hangzik, van némi igazság. Hemingway írta az Afrikai vadásznapló-jában, amit most pontatlanul, emlékezetből idézek: Nem nevezheti boldognak magát az az író, akinek ne lett volna háborúban része. Persze az ilyen írói téziseket nem szabad túl komolyan venni, mert az igazságok többnyire saját kalapméretre készülnek. De az is igaz, hogy a háború az irodalom őskézdetei óta vissza-visszatérő írói tárgy. Ha most felidézem, mi él bennem még ma is a háborús emlékeim közül, akkor az nem a borzalmak sorozata, az állandó halálveszély, hanem az, hogy soha ilyen közelségben és ilyen polarizált feszültségben nem láttam egymás mellett az ember képességét a jóra meg a rosszra. Ez abból fakad, hogy a háború sűrített lét, amilyen sűrített egy színpadi helyzet, azzal a különbséggel, hogy a háború vérre megy. Azt megélni volt a nagy élmény, hogy végre fölmérhettem, ami tőlünk kitelik, és azóta nagyon óvatos vagyok annak megfogalmazásában, hogy egy ember jó-e vagy rossz. Mert láttam, hogy minden a *helyzeten* múlik, ami belőlünk a jót vagy a rosszat kiugrasztja. Mindezt lefordítva egy hivatásos író anyanyelvére, úgy is mondhatom, ott vált belőlem az epikusból drámai alkat. Biztosan nem véletlen, hogy az első drámámat, a Voronyezs-t, ha még oly gyenge mű is, a háború friss élményi hatására írtam. Azóta azt vallom, az író és vele minden más ember, mindig a gyengék és elesettek oldalán kell hogy álljon, de azért nem szabad lebecsülni az erőt sem. A világ javait és az emberiség fejlődését végül is az erő hozta létre, bár sokszor a testileg gyengék voltak a legnagyobb erő hordozói.

– *Milyen a hadifogság pszichózisa? A fogolytáborban hogyan alakulnak az emberi kapcsolatok, milyen gondolatok dominálnak?*

– A hadifogság rettenetes gyámoltalan állapot, de akik átérték, azt hiszem nem rossz iskolát jártak benne végig. Össze voltunk zárva mi magyarok sokezred magunkkal annyiféle nációval, ahányat csak Hitler mozgósítani tudott a bolsevizmus elleni vesztes hadjáratában. Tehát voltak velünk németek, románok, olaszok, franciák, csehek, osztrákok, japánok, és bár minden nemzetiségnek külön barakkjai voltak, mégiscsak kialakult valamilyen közösségi élet a különféle nemzetek között. Közülünk a legtöbben parasztyerek voltak, akik soha nem láttak még franciát, mégkevésbé néger franciát, mert ilyenek is voltak. Az együttélésben kialakult valamilyen sorsközösség. Eleinte csak egymás mellett éltünk, aztán mindinkább egymással. Együtt jártunk ki munkára a táborból és később, ahogy lassanként civilizálódtak a körülmények, könyvekhez jutottunk, színházat építettünk, és ettől még jobban összeolvadt ez a tömeg. A hadifogság a sok ráérő időből eredően a nagy mesélések korszaka. Én magam is annyiféle emberrel, sorssal ismerkedtem meg, kerültem szorosabb kapcsolatba, mint soha azelőtt. Én egy jó polgári család fiaként kerültem ide közéjük, és voltaképpen csak felületes emberi kapcsolataim voltak. Itt aztán nagyon mélyről nyíltak meg a lelkek előttem, itt vált bennem életemben először tudatossá, hogy „ami tömegnek látszik”, az sorsokat rejt magában, a legszürkébb, legszükszavúbb ember is emlékeket, vágyakat, indulatokat, szenvedélyeket hordoz. Kialakult tehát itt egy felszínes közösségi élet, ami csak abból állt, hogy legyen már vége a háborúnak és kerüljünk haza. De ahogy múltak az évek, ráébredtünk egy sokkal mé-

lyebb közösségi tudatra, én például arra, hogy mi értelmiségiek, munkások és parasztok legbelsőbb, titkolt énünkben mennyire hasonlatosak vagyunk. Mintha odáig bekötött szemmel éltem volna, és most egyszerre látnom engedett a sors, néha tragikus, néha vidám, de mindig nosztalgikus lelki profilokat. Töménytelen sok emberrel kerültem össze öt év alatt, azóta ezer felé vetett bennünket a sors, de a szálak nem szakadtak szét, akik ott együtt voltunk, nem hagytuk el egymást. Azóta érzem úgy, hogy a legtöbb, amit egyik ember a másiknak adhat, az a szolidaritás. Az egész emberi etikám erre a szóra épül, és ez a kulcsszava az én írói munkásságomnak is. Ennek köszönhetem, hogy bár jól ismerem a nyugati írói mozgalmait, módszereiben sokat tanultam tőlük, de filozófiájukban sohasem azonosultam velük. Hiszem például, hogy abban az információözonban, szózuhatagban, amiben élünk, a közlés értéke devalválódott, de nem hiszem és sohasem fogom hinni, hogy ember és ember közt valaha is megszűntethető a kommunikáció. Most már öregségemre van néhány íróbarátom Franciaországban, az Egyesült Államokban is, de erről beszélve mintha egy folyó két partjáról kiáltoznánk, annyira nem tudjuk egymást megérteni. Ott a táborban mindannyian sebzett lények voltunk. Én magam fizikailag is sebesült, de lelki értelemben kivétel nélkül mindenki. Ha volt valaha abszurd helyzet, a miénk az volt. Foglyai voltunk egy olyan országnak, melyre fegyverrel támadtunk, holott az soha semmiben sem vétett ellenünk. Mégis emberségesen bántak velünk, legfeljebb káromkodni hallottam az őreinket, de négy és fél év alatt nem láttam azt, hogy valaki megütött volna egy foglyot. Itt éltünk mi rossz lelkiismerettel, tudva, hogy amit tettünk, azért a történelemtől soha nem kapunk majd feloldozást. Ebben a zaklatott, felsebzett állapotban néha két-három jó szóval segíteni tudtunk egymáson. Egy jókor kimondott biztatás csodát tudott tenni. Így hát én csak a vállamat rándítom, ha valaki azt mondja, hogy ember és ember között megszűnt a kommunikáció. Nem ragadt rám a pesszimizmus sem a nyugati, sem néhány itthoni barátról. Csak az mondhatja, hogy nem lehet rajtunk segíteni, aki vagy nagyon messziről, vagy nagyon száraz szemmel nézi embertársait. Én magam is, hogy most itt ülhetek, és teveled beszélgethetek, azt kizárólag embereknek köszönhetem, olyan embernek, aki egy rossz percben mellém állt, vagy olyannak, aki sebesülten az életemet mentette meg. Annak a szónak, hogy „ha”, sem a világtörténelemben, sem egy ember életrajzában nincs semmi értelme. Nem tudjuk, hogy mi lett volna, ha valami másként történik, de azt hiszem, az a „ha” mégiscsak jogosult. Ha nem járom meg a háborút és a hadifogság iskoláját, akkor ma talán Beckett filozófiájának lennék én is egyik támasza. Így csak azt tudom hajtogatni, igaz, néha józan érvek nélkül, hogy az emberiség nem menthetetlen, amíg egy ember a másiknak megmentője lehet.

Örkény az órájára pillant.

– Meccs van a tévében, nem nézünk bele? – kérdi.

Félbehagyjuk a munkát, átmegyünk a másik szobába. Az utánpótlás-válogatott játszik valakivel. Radnóti Zsuzsa felvágottat, sonkát, újhagymát, zöldpaprikát tesz az asztalra. Falatozunk, nézzük a focistákat. Örkényt csak félig érdekli a mérkőzés, Radnóti Zsuzsát egyáltalán nem, de azért néha a képernyőre pillant. Érdekes asszony. Tudjuk róla, hogy a Vígszínház kitűnő dramaturgja, de úgy látszik, ennél is több. Van valamilyen jótékony kisugárzása, belső fénye. Ellenpontozza Örkény komorabb, sebzettebb világát. Néha úgy érzem, Örkénnyel keserves dolgok történhettek, de nem beszél róla,

mert fegyelmezett. Ahogy uzsonnázás és futballnézés közben az arcára pillantok, egy régi, Vas megyei éjszaka jut az eszembe. Késő este érkeztem nagyanyám falujába, ettem valamit, aztán befeküdtem a szalmazsákos régi ágyba. Még nem volt villany, petróleumlámpa bűzölgött az éjjeliszekrényen. A fiókban találtam néhány háború előtt kiadott forhant ponyvát. Olvasásba merültem. Fokozatosan felkeltette az érdeklődésemet a történet. Ki kicsodát? Honnan, mikor, miért, mennyit? Amikor a történet feléhez értem, hiányzott tiz oldal. Átugrottam, olvastam tovább, de hiába. Attól kezdve csak félig értettem az eseményeket. Történt valami azon a tiz oldalon. Látszólag talán lényegtelen, de ismerete nélkül a történet minősége megváltozott. Így vagyok Örkenyvel is. Az én példányomból hiányzik tiz oldal. Valahonnan. Lehet, hogy az elejéből, vagy a közepéből, nem tudom. – Amikor visszatérünk a mozaikberakású asztalhoz, felteszem a következő kérdésemet:

– *A szorongást mint konkrét érzést, ismered?*

– Nincsenek szorongásaim, kérlek. Amitől szubjektíve legjobban szoronghatnék, a halál, abból annyit láttam, és olyan sokféleképpen, olyan irtózatossá variánsokban, hogy ami rám vár, azt szerényen és megbékélve várom.

– *Hogyan éltél az ötvenes években? Mi történt veled akkoriban?*

– Az ötvenes években én is, mint annyian mások, skizofrén állapotban éltem, valami jót akartam a világra hozni, s az a kevés, ami a sokból megvalósult, jó is lett. De én viszonylag hamar ráébredtem arra, hogy a szép szavak mögött nemcsak jó szándék, hanem becsapás is van. Mai szemmel nehéz azt a konstellációt elképzelni, hogy egy ember egyszerre kormánypárti és ellenzéki legyen, de én jó néhány évig éltem ebben az abszurd szituációban. Ez persze az írásaimon is meglátszott. Nem is voltam soha kedvenc, nem is szerettem volna azzá válni. Jól emlékszem arra az estére, amikor hirtelen megvilágosult előttem minden. Ez a Rajk-tárgyalás napja volt, amikor Déry Tibor engedélyt kapott, hogy meghallgathassa. Este felmentem hozzá, és ő azt mondta: Betanult szöveget mond, egy szó sem igaz az egészről. Hát ez volt az az elektrosokk, ami engem kigyógyított a skizofréniából. Attól kezdve már meg tudtam különböztetni az igazságot a hamisságtól. Őszintén szólva, ma sem tudom, kinek az érdekét szolgálta, és mire volt jó az a csalás, ami aztán annyi vérbe és szenvedésbe került. Ezt a témát gondosan kerülgetjük, pedig nyilván páncélszekrényekbe zárva megvannak a róluk szóló dokumentumok, de lehet, hogy ezek is húszéves késedelemmel kerülnek majd napvilágra, mint a Kennedy-gyilkosság titkolt ügyiratai. Nem okvetlenül szükséges, hogy én erről az igazságot tudjam, fontosabb, hogy a tanulságot ne felejtsem el sem én, sem azok, akik most a hatalom birtokosai. Igaz ugyan, hogy mindig voltak és lesznek is államtitkok, enélkül a hatalmat nem lehet megtartani, de minél jobban kizárják a nyilvánosságot a hatalomból, annál jobban elszigetelődik a hatalom. A végén, mint Rákosié is, csak névlegessé válik. Eleget tiltakoztam életemben ahhoz, hogy kimondhassam, most ésszerű és jóra törekvő vezetés alatt élünk, de még ez is húzódozik a nyilvánosságtól, illetve a nyilvános vitáktól. Napról napra kötünk kereskedelmi szerződéseket, de csak azt tudatják, hogy kik írták alá, hogy mit adtunk, vettünk, azt már nem. Elvárják, hogy ne csak a családi háztartásban, hanem az ország életében is jól gazdálkodjunk. De miként tehetnék ezt, ha soha nem tudjuk, mi a tét?

– *A politika és a társadalmi mozgalmak érdekelnek, hatnak rád?*
– Kezdő író korom óta politikus írónak vallom magam. Beismerem, hogy néha rosszul politizáltam és csak az szolgál mentségemül, hogy soha életemben semmiféle hatalom nem volt a kezemben.

– *Álmodni szoktál? Vannak visszatérő álmaid?*
– Nagyon sokszor álmodom. Freud óta tudjuk, milyen célzattal, szorgalmasan mindig elfelejtem. Hamarabb megy ki szememből az álom, mint tudatomból az álmaim emléke. A Tóték című kisregényt például elejétől végéig megálmodtam, és szerencsére volt erőm mindjárt lejegyezni a történetet. Ez csak egyszer fordult velem elő. Minden balsikeremért azzal vigasztalom magamat, hogy legalább álmaimban zseniális író vagyok.

– *Mikor sirtál utoljára?*
– Hát kérek, sírni ritkán sirtam életemben, nem vagyok rá hajlamos. Alkatomnál fogva inkább értelmi, mint érzelmi hatásokra vagyok fogékony. Apámon és anyámon kívül nem sirattam meg senkit. Legutoljára egy fél percig álltam a sírás határán, ez Los Angelesben történt, ahol vendéglátóim kocsijukkal kivittek a tengerpartra. Ezt a várost mérhetetlen számú autósztroda szeli keresztül-kasul. Hat sáv ide, hat sáv oda, özönlik az autófolyam. Itt láttam egy vak embert egyedül állni, át akart kelni a túlsó oldalra. Állt és botjával ütögette az aszfaltot, segítségre várva, de órák hosszat mehet az ember az utakon, míg egy gyalogost lát. Nem tudom mióta állt ott az a vak, és nem tudom, meddig állt még, csak azt tudom, hogy hiába várt, mert ezeken a sztrádákon megállni nem lehet. A huszadik század csapdája volt ez, amitől könnybelábadt a szemem.

– *Melyik a legkedvesebb ünneped?*
– Előbb azt kérdezted, szoktam-e szorongni, azt mondtam, nem. Most, hogy az ünnepek kerültek szóba, eszembe jut, egyvalamitől mégis szorongok, ez a karácsony ünnepe. Nem tudom miért van ez így, a legtöbb karácsonyunk szép volt, de úgy látszik, ilyenkor érezzük az idő múlását, éveink fogyatkozását. Úgy látszik én is, mint Faust, szeretném megállítani az időt. Majdnem mindig álmatlanul virrad rám a szenteste utáni reggel.

– *Hol étkezel, mit eszel szívesen?*
– Itthon étkezem, a magyar kosztot szeretem és a halat. Dunai halat, balatoni halat, tengeri halat. Én magam is tudok főzni, mert aki ilyen sokat volt katoná, ez elkerülhetetlen. Úgy főzök, ahogy csak férfiak tudnak főzni. Szerencsére nem gyakorlom. De néha nem tudok ellenállni... Te is tudod hogyan van ez, néha minden ürügy jó, hogy elmeneküljünk az írás elől. Most, hogy itt van az új krumpli évadja, már érzem, egyszer csak lemegyek a piacra és írás helyett megfőzöm egyik remeklésemet, az új krumpliból készített tejfeles paprikást. Az a titka, hogy újhagymát kell alá vágni.

– *Mi a passziód, mit csinálsz pihenő idődben?*
– Két nagy passzióm volt, amikor kitellett a szabadidőmből, a síelés és a vitorlázás. A síelés, azt hiszem, a modern ember utolsó menekülése a természetbe, a magányba, aminek mégis megvan az a varázsa, hogy közben élvezhetjük századunk nagy vívmányát, a sebesség mámorát. A síelést néhány éve abbahagytam, vitorlázni pedig, amióta szegény Sarkadi Imre elhagyott minket, csak ritkán tudok, mert nem jutok hajóhoz.

– *Van valamilyen babonád?*

– Babonám nincs.

– *Milyen a közérzeted?*

– Alapjában elégedett ember vagyok, ami személyes sorsomat és helyzetemet illeti. Ezt mindenekelőtt a feleségemnek köszönhetem, akivel tizenöt év óta életteltjes harmóniában élek, mert megteremtette nekem azt a lelki csöndet, amiben dolgozni tudok. Engem a külső zaj nem zavar, hallod, itt robognak el az autóbuszok az ablak előtt, de a belső diszharmóniától munkaképtelenné válok. Éltem amúgy is eleget, hogy áldani tudjam azt a percet, amikor a feleségemet megismertem.

– *Vannak ellenségeid?*

– Hát persze, hogy vannak ellenségeim. Inkább az a baj, hogy nem tudom, kik azok. Időnkint a barátaim közlik, hogy megvédtek, innen tudom, hogy vannak. Azért a tanulság kedvéért el kell mondanom, hogy régebben nemigen volt ellenségem, de amióta színpadi művekkel kísérletezem, megszorodtak. Az okot a színház varázslatában látom, mert kétségtelenül van benne valami különös, a versengésnek és hiúságnak rejtett tartalékait szabaddítja fel. Bevallom, ennek nem tudom a magyarázatát, mert én ha valamelyik írónknak színpadi sikere van, vele örülök. Úgy látszik, ez nem általánosítható.

– *Gyűlöltél már valaha valakit?*

– Sokszor, de itt is érvényben van, amit beszélgetésünk elején az írói mesterségről mondtam. Hiúság, pénzkérdés, sértés soha gyűlöletet nem ébresztett bennem, de ha valaki írói munkámban megakasztott, arra mindig gyűlölettel reagáltam. Van valami megszállottság mibennünk, írókban, s ez a hatás eredője. Valamit, amit itt magunkban fontosnak érzünk, azt másokra is rá akarjuk kényszeríteni. Ami ennek az exhibicionista ösztönünknek útját állja, arra belőlünk ugyancsak az ösztönvilág reagál, mégpedig ilyen primitív érzelemmel, mint a gyűlölet.

– *Hiszel a barátságban?*

– Abban alapvetően hiszek. Életem egyik legnagyobb büszkesége és vívmánya, hogy ifjúkorom óta úgyszólván minden barátomat meg tudtam tartani.

– *Szenvedélyeid vannak?*

– Dohányzom, pedig el vagyok tiltva. Nem szívok sokat, de minden rágyújtásnál szégyellem magam, mert az öngyújtó fénye, mint egy reflektor világítja meg gyöngességemet.

– *Mondj egy pénzösszeget, annyit, amennyit te összegnek tartasz.*

– Tízezer forint. Azt nagy pénznek tartom. Mellesleg minden pénzt nagy összegnek tartok, amit írásaimért kapok, én ugyanis abban a groteszk helyzetben érzem magam, hogy megfizetnek engem egy olyan működésért, amelyet hogy kifejtthessek, én is minden pénzt megadnék. Ilyenkor csodálom a társadalom nagylelkűségét. Remélem, ezt a kiadóim nem olvassák.

– *A természeti környezet pusztulása, az okatlan terrorizmus, az érthetetlen emberrablások láttán felmerül a kérdés: Merre halad az emberiség? Szerinted merre halad? Mit hoz a jövő?*

– Az én műveltségem és szemléletem alapvetően természettudományos megalapozottságú. Én nem filosz voltam, hanem a vegyészmérnöki fakultást végeztem el a Műegyetemen, amellet, hogy gyógyszerész oklevelet is szereztem. A másik tudomány, amibe némiképp belepillanthattam, az a modern lélektan, tehát Freudnak, az ő követőinek, eretnekeinek, tagadóinak munkássága. Ha a világot ebből a szemszögből nézed, akkor nem ijedsz meg attól, amit a természet pusztulásának, és az embernek ember által való pusztításának nevezel. Mindezek olyan dolgok, amiknek a tudományban nevük van. Tudjuk, hogy ami a vizet fertőzi, az a foszfor, ami a levegőt szennyezi, az a kén, ami az emberi lélekből a kegyetlenséget kiváltja, annak neve lehet kisebbségi érzés, vagy ennek opponense, a hatalmi vágy. Minden, aminek neve van, ami definiálható, előbb analizálható, aztán szintetizálható és ennek révén az emberiség hatalmi szférájába kerül, tehát orvosolható. Ma még riasztóan hangzik ez a szó, hogy rák, de valamikor ugyanilyen rémítő volt a tüdővész, kolera, veszettség, szifilisz. Manapság, ha ezek előfordulnak, már kuriózumok. A mi irodalmunknak gyengesége, hogy természettudományos és lélektani ismeretei sose voltak és most sincsenek a kor színvonalán. Hogy ez kioktatásképpen ne hangozzék, hozzá kell tennem, hogy az én fizikai ismereteim is csak egy negyedik gimnazista színvonalán állnak, és analízálásból is megbuknék egy hozzáértő bizottság előtt. De annyit mégis megtanultam Freudtól, hogy amit sikerül tudatossá tenni, az gyógyíthatóvá válik. Az, hogy a levegő kén tartalmát csökkenthessük, ma már nem tudományos probléma, csak pénzkérdés. Az persze, hogy a bennünk lappangó fenevadat megfékezzük, sokkal bonyolultabb feladat, és ebben az irodalomnak döntő szava és befolyása lehet. Itt nemcsak józan észre, hanem fanatizmusra is szükségünk van. Számolnunk kell azzal, hogy a huszadik század egy új embertípust teremtett, aki az atomizált családból kilöködve, akár egy magányra ítélt elektron, egyre nehezebben megközelíthető.

– *El tudod képzelni, hogy más bolygókon is élnek emberek?*

– E kérdésben perben állok a tudománnyal. A valószínűség számítás törvényei szerint ugyanis az univerzumban léteznie kell még olyan bolygónak, ahol szerves élet kialakulására lehetőség volt. Engem azonban a szerves életről kizárólag az ember érdekel. Az ember a természetnek nem célszerű alkotása, hanem e bolygón véletlenek beláthatatlanul hosszú sorozata hozta létre. Olyan véletlenek azonban még egyszer nem találkozhatnak, amelyeknek a végén olyan nevek állnak, mint Csontváry Kosztka Tivadar. Ehhez már nem elég a flóra és a fauna, az éghajlat és a légnyomás, ehhez már egy olyan tünemény is kellett, amit mi Magyarországnak hívunk.

Csend lesz köztünk. Örkény hallgat, merően rámnéz. Kérdéseim elfogytak. Nagyon fáradt, az arcából egy másik Örkény néz rám, egy örök hadifogoly. Érthető, a hadifogság valójában belső állapot. Búcsúzom. Közben befutott Dobai Péter. Darabot ír a Vigszínháznak és Radnóti Zsuzsa dramaturgiai segédletével dolgozik. Örkényék szellemi műhelyében minden olyan szép, nyugodt, hűvös, az ülőgarnitúrák, a falak, kint a fák, s körben az utcák, az egész Pasarét. Csakhát Örkény még mindig hadifogoly.

Örkény

I.

SCI-FI

Hatvan évvel ezelőtt történt.

A Pasaréti út elején három gyöngylábú kényszerképzet futott egymás mellett, elég gyors iramban.

A századeleji tábornok gőzarcú lova volt az egyik, ázott testű, hatalmas irodagép futott mellette, a harmadik láthatatlanul követte társait.

Örkény megkérdezte a gőzarcú lovat:

- Hova mész?*
- A lehetetlen alá.*
- Miért alája, miért nem föléje?*
- Mert a lovak mindig valami alá mennek.*
- A Pegazus is?*
- A Pegazus nem ló.*
- Hát mi? - kérdezte Örkény és megfésülködött.*
- A Pegazus: viszony.*
- Viszony? Mint a tőke Marxnál?*
- Igen.*
- Milyen viszony? És kik között?*
- Írók közötti viszony. Általában rossz viszony.*
- Akkor miért ábrázolják ló képében?*
- Mert a ló vonóerő és szállítóeszköz.*
- És miért van szárnya?*
- Nem tudom, Pista. Fázom és nem szeretek futni.*
- Gyere be, öregem, hozzánk. Ellakhatsz nálunk.*
- Nem férek el.*
- Nem baj, mi Zsuzsával majd kiköltözünk a verandára.*
- Köszönöm - mondta a ló és megállt.*
- Hát te? - kérdezte Örkény az irodagépet.*
- Fájnak a billentyűim.*
- Miért, mi történt veled?*
- Azt akarták, hogy számítsam ki és írjam le, ki a legnagyobb magyar író.*
- És?*
- Inkább itt futok az aszfalton.*
- Miért?*
- Elveszteném az összes integrált áramkörömet.*
- Ha megmondanád?*
- Igen.*

- Ne mondd meg.
- Nem is mondom.
- Annál is inkább, mert ilyen, hogy legnagyobb, ugyebár nem létezik.
- Tudom.
- Fáj?
- Nagyon.
- Megverték?
- Igen.
- Gyere be, öregem, hozzánk. Ellakhatsz a verandán.
- Nem férek el a verandán, ha ti is ott laktok.
- Mi Zsuzsával kiköltözzünk a Nagyajtai útra.
- Köszönöm - mondta az irodagép és megállt.
- Te miért vagy láthatatlan? - kérdezte Örkény a harmadikat.
- Mert egyszer meghúztam Isten fülét.
- Mikor?
- Még nagyon fiatal voltam.
- Istennek van füle?
- Volt.
- Letépted?
- Igen.
- Nagy bűn, fiam.
- Elég nagy.
- Szeretnélek megnézni. Gyere elő magadból.
- Nem mehetek. Csak ha mehetek, akkor mehetek. Fázom, Pista.
- Gyere be, öregem, hozzánk. Ellakhatsz a ló meg a gép mellett.
- Én benned akarok lakni, Pista.
- Jól van, gyere. Eltérünk itt bennem hárman, Zsuzsa, te meg én.
- Köszönöm - mondta Örkény és Örkénybe költözött, Zsuzsa mellé.

II.

EGYPERCES NOVELLA

1. másodperc	ökrény	16. másodperc	ékörny
2. másodperc	őérkny	17. másodperc	örényk
3. másodperc	önrkéy	18. másodperc	örynké
4. másodperc	öyrkén	19. másodperc	örknyé
5. másodperc	rkőény	20. másodperc	örékny
6. másodperc	réőkny	21. másodperc	őékny
7. másodperc	rnőéky	22. másodperc	őényrk
8. másodperc	ryéökn	23. másodperc	őéknyr
9. másodperc	kőréyn	24. másodperc	őénykr
10. másodperc	kényör	25. másodperc	őékynr
11. másodperc	knyöré	26. másodperc	öynrké
12. másodperc	kyörén	27. másodperc	öyérkn
13. másodperc	ényörk	28. másodperc	öynrék
14. másodperc	éyörkn	29. másodperc	öyrékn
15. másodperc	őörkny	30. másodperc	öyrnké

31. másodperc	nörkéy	46. másodperc	nyrékő
32. másodperc	nöréky	47. másodperc	nyrkőé
33. másodperc	nöryké	48. másodperc	ynörké
34. másodperc	nöyrké	49. másodperc	ynörék
35. másodperc	nöykér	50. másodperc	ynékrő
36. másodperc	nöyérk	51. másodperc	ynkéro
37. másodperc	nöyékr	52. másodperc	ynrékő
38. másodperc	nyörké	53. másodperc	ynrkéő
39. másodperc	nyröké	54. másodperc	ynköré
40. másodperc	nyökré	55. másodperc	ynéörk
41. másodperc	nyköré	56. másodperc	érökny
42. másodperc	nykréő	57. másodperc	érköny
43. másodperc	nykrőé	58. másodperc	érönyk
44. másodperc	nyröké	59. másodperc	ÖRKÉNY
45. másodperc	nyrőék	60. másodperc	ISTVÁN

III.

MIÉRT SZERETEM ÖRKÉNY ISTVÁNT?

*A szobrász felemelte a vésőjét, a kalapácsát és elkezdte verni a követ.
A követ felült a homoktutójára és elindította a lovat.*

Lovat vásároltak a 2. Magyar Hadsereg számára háromezer magyar faluban.

Faluban láttam először a nevét jelző táblát: ÖRKÉNY.

Egyetlen betű választja el ezt a nevet az ÖNKÉNYTŐL.

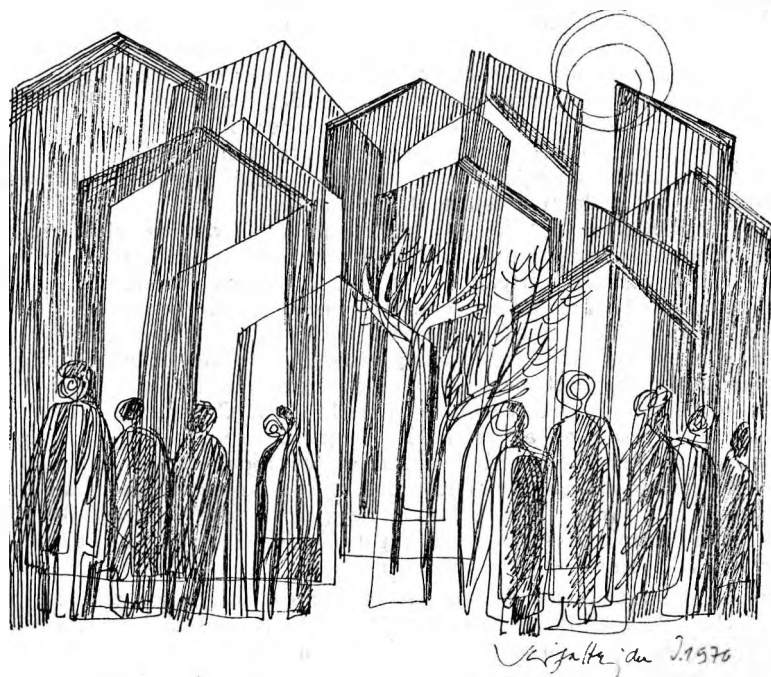
De ez a betű a minden.

Ez az R-betű nála, benne, tőle, vele: RADIKÁLIST jelent.

ÖRKÉNY

*A humánium radikálisa,
a csont-száraz, sovány stílus radikálisa,
a jövő felől érkező innováció radikálisa,
az irodalom szerves-kémiájának radikálisa,
az egyetlen egy jelzöt főnevek közé robbantó
 útépítés radikálisa,
a rosszul összeszokottat egymás ellen lázító
 nevetés radikálisa,
a hülyeséget herélő finom metszések radikálisa,
a legkisebb gyerekek tejfogát tragikomikus, bünt
 harapó óriás-csipkévé növesztő szeretet
 radikálisa,
az öregek hajszálereit tágító bársonyos ütések
 radikálisa,*

*a vonatok ébresztő zakatolását
 tenyérbe fogó csodálkozás
 radikálisa,
 a teremtetű pályákat átfogalmazó huncut aktusok
 radikálisa,
 a lovagi tornákon mozdulatlanul figyelő
 ítélkezés és az önmagát legyőző harc egyidejű
 paradoxájának radikálisa,
 a szeretetemet erőszak nélkül kikövetelő
 írói-emberi lét
 radikálisa,
 Amen.*

A MACSKAJÁTÉK SZEREPEI

A *Macskajáték* színpadán kettős szerepjátszás folyik; nemcsak a színészek alakítják szerepüket, a darab hősei is játszanak. Egyszerűsítsük le tehát a helyzetet, és ne a színdarabot vizsgáljuk, hanem a téma első megfogalmazását, az 1966-ban megjelent regényt, amely azután színpadon és mozivászonon is sikert aratott. Örkény István regényében játék folyik, a regényalakok, ha nem is tudatosan, jelmezt öltenek vagy próbálnak a világ, a nyilvánosság előtt. Emberi személyiség és szerep kölcsönös viszonyának vizsgálata mindig az irodalom feladatai közé tartozott, a modern regény meg talán semmit sem faggat nagyobb érdeklődéssel, mint éppen ezt a viszonyt. A szerep, mint magatartást szabályozó rendszer, a szociológia és a pszichológia érdeklődésének homlokterébe került, a modern regényíró iskolák pedig általában a kialakult szerepek modellálását kísérik meg. Regény és dráma gyakran az „eltűnt személyiség” nyomában kutat, fájdalommal vagy ironikusan rögzítve azt a tényt, hogy a valóságos személyiség sokszor nyomtalanul eltűnik a szerepek mögött.

Örkény Istvántól sem idegen az a nosztalgikus vagy ironikus keresés, amely a szerepek mögött megbúvó, a szerepekben elvesző emberi személyiség után nyomoz. Az egyperces novellákban, a *Tóték* és a *Vérronoknok* színpadán ez a kutató igény működött, és a *Macskajáték*ban is ez van jelen. Csakhogy Örkény nem nyugszik bele abba, hogy az embert maszk helyettesítse és a személyiség helyét a szerep vegye át, ironikus árbácsolásával, groteszk ötleteivel tiltakozik a szabad és autonóm emberi személyiséget felváltani próbáló automatizmusok ellen. Egyik esszéjében (*Az ötlet szerepe korunk művészetében*) nem minden borzongás nélkül számolt be George Segal párizsi kiállításáról, a természetes emberi környezetbe helyezett gipszfigurákról, a „kongó lelki üresjáratok” meghökkentő, kihívóan élettelen jelképeiről. Valójában a *Macskajáték* szerepet játszó, maszkot viselő hőseinél is a magatartások gépies automatizmusát, a lelki üresjáratot leplezte le.

A regény voltaképpen azt keresi, hogy vajon mi van az eljátszott szerepek mögött, hogy vajon a választott maszkok alatt ott van-e az emberi személyiség fedezete. Ez az ábrázoló szándék értékelő elvvé válik, sajátos hierarchiát teremt, a felvázolt magatartásformák kritikai értelmezését kíséri meg. Az értékelés kritériumát az adja tehát, hogy a *Macskajáték* regényvilágában életre keltett emberi figuráknál miként alakult a szerep és a személyiség viszonya, hogyan tudták vállalni önmagukat, hogyan voltak képesek érvényesíteni és megmutatni eleven személyiségüket. Különösen a főszereplők: Orbán Béláné (Erzsi), Giza, Csermlényi Viktor és Paula ábrázolásában érvényesült ez az értékelés, mégpedig abban, hogy e négy regényfigura egymással milyen kapcsolatban áll. A szerep fogalmának csak emberek egymás közötti kapcsolatában van értelme, minthogy a szerep maga e kapcsolatokban valósul meg és érvényesül. Örkény István négy hőst négy szerepváltozatnak kell tekintenünk, e változatok egységes rendszert alkotnak, és e rendszer, az író értékelő, kritikai ábrázolása nyomán, sajátos hierarchiát mutat.

Kezdjük talán azzal a szereplővel, aki a hierarchia negatív pólusán foglal helyet. Paula, Orbán Béláné hűtlen és alattomos barátnője, látszatra nagyszerű asszony: fiatalos, elegáns, művelt, ragaszkodó. Ha valahol megjelenik, magához vonzza a figyelmet, rokonszenvet és tiszteletet ébreszt: „még meg se szólalt – olvassuk váratlan belépőjéről a pasaréti tejcsarnokba –, csak állt és nézett, és abban a szempillantásban halálos csönd lett, mindenki őt bámulta, és mindenki szégyellte magát”. A bemutatkozás méltósággal, szinte fenséggel történik, a búcsú annál szánalmasabb és nevetségesebb. Látjuk, amint a hűtlen barátnő Orbánné haragja elől riadtan és

sikoltozva menekül, ruhájáról potyognak a rázúdított grizgaluskák és zöldségdarak. Paula nagyvilági dámát mutat, az elegáns látszat mögött azonban semmi sincs. Odaadó ragaszkodása irigységét leplezi, látványos műveltsége abból áll, hogy másoktól ellesett közhelyeket ismételve, nagyvilági modora közönséges, önző és ostoba kispolgárt takar. Van egy szerepe, amely csupán a gyanútlan Orbánnét és az elagott Csermlényi Viktort téveszti meg, de nincs önálló emberi személyisége, amely a szerepet hitelesítené.

Csermlényi Viktor, a hangját és népszerűségét vesztett egykori operaénekes, értékesebb emberi egyéniséget mutat. Neki is van begyakorolt és bevált szerepe: a harsogó és nagyétkü nyugalmazott világfié, aki nyög és hörög egy aransárga tyúklevés látványára, zsíros pecsétekkel piszkítja be az abroszt és önmagát, s nagyhangon, erőszakosan udvarol, mint egy „hintáslegény”. Öreg és tehetetlen Falstaff, aki valamikor sikerekben fürdött, nemzetközi hangversenydobogókon szerepelt, s most be kell érnie azzal, hogy vidéki haknikban próbálja életre kelteni elvesztett tenorjának maradványait, és minden héten egyszer belakmározzák Orbánné, később az álnok Paula vacsoráján. A szegényes, gyakran ellenszenves szerep mögött azonban van egy igazabb személyisége is. Ha lehántjuk alakjáról a felvett viselkedés burkát, valóságos embert találunk, aki érzi sorsának tragikumát, szenved miatta, mégis küzd ellene, énekes akar maradni, ha máshol nem, vidéki művelődési otthonok szegényes pódiumán. Ez a valóságos személyiség mutatkozik meg egy éjszakai beszélgetésben Orbánné előtt.

Szerep és személyiség viszonyát mutatja Orbánné München mellett élő nénjének, Gizának alakja is. Giza jó módban él, nagypolgári körülmények között, egészségére, kényelmére külön Schwester vigyáz. A háborús bombázások idején balesetet szenvedett, egy bombarepesz bénává tette, kerek kocsiban kell életét eltöltenie. Helyzetének megfelelő szerepet talált: szerény és bölcs asszony lett, aki elfogadja azt a kényelmet, amit a gazdagság adni képes, de nem él vissza vele. A két nővér közül ő a józanabb, akinek érzelmi életét nem verik fel hirtelen viharok. A józan és bölcs magatartás azonban végső soron „élethazugsággá” válik, ez készteti az idős asszonyt arra, hogy mintegy átrajzolja családi emlékeit, s a valóságot tetszetősebb látszatokkal cserélje fel. Ő is szerepet játszik, nemcsak a világ, önmaga előtt. Élete végén ezért nyugtalanul kell visszatekintenie, a bölcs nyugalom csalódottságot leplez, annak az embernek a keserűségét, aki végül is nem lehet önmaga. „Két béma lábbal félhalott vagyok – írja egy levelében unokahúgának –, egy olyan élet végén, melyet csak félig volt bátorságom élni.”

Az egyetlen, aki vállalja érzelmeit, önmagát, akinek van bátorsága a saját törvénye és természete szerint élni, Orbán Béláné. Az ő alakja helyezkedik el a regénybeli értékhierarchia pozitív pólusán. Élete különben csupa rendtelenség és zavar, zaklatottság és ellenőrzés nélkül működő szenvedély. „Izgalom, kavargás, az volt az életed!” – mondja neki egy ízben Csermlényi Viktor anyja. Igen, Orbánné körül rengeteg a kavargás; még fiatal lány volt, amikor beleszeretett az énekesbe, s a szeretője lett, aztán, szülői akaratra, mégis a szolid és együgyű patikushoz, Orbán Bélához ment feleségül. Viszonya az operaénekeskel azonban megmaradt, ezt váltotta fel az öregség küszöbén a minden csütörtöki vacsora. Orbánné, ha nem is vallja be, még mindig szerelmes Csermlényibe, lovagjának hűtlensége kétségbeesésbe kergeti, végképp felkavarja indulatait. Ezért robbant ki botrányt, alázkodik meg, próbál öngyilkosságot követni néhány ártalmatlan tableta segítségével. Nevetségessé válik, és ugyanakkor valódi hőssé, akár azt mondhatnók, „felmagasztosul”. A nagy kavargásban, a látványos botrányok közepette ugyanis egyedül ő viselkedik természetesen, nem alakoskodik, nem játszik szerepet. Vagy ha játszik, önmagát játssza el, időnként játssza túl. Gizának alighanem igaza van, midőn levelében egybeveti kettejük alakját és életét: „Én anyádat mindig magam fölött állónak éreztem. Hiába éltem bőségben, biztonságban, nyugalomban; még akkor is, ha kapkodni, fuldokolni láttam, akkor is fölnéztem rá, mert amikor én két lehetőség közül mindig a kényelmesebbiket választottam, neki volt mersze vállalni a kockázatot.” A kocká-

zatot, de inkább az őszinteséget, a szabadságot, önnön személyiségét, amelynek nem volt szüksége fondorlatos szerepekre, a maga természetes módján jelent meg a világ előtt.

Orbáné sem mond igazat mindig, hazugságai azonban nem „élethazugságok”, mint a többieké. Abban, ami egy sors végső igazságát jelenti, mindig volt bátorsága a valóságot választani. A múlt eseményeit, családi tragédiáit nem kendőzi el, mint Giza. A lányok apjának úgy kellett meghalnia, hogy a fehérterror idején megalázta, öngyilkosságba hajszolta egy különítményes tisztt. Giza eltagadja, meghamisítja ezt a végzetes eseményt, Orbáné vállalja, nem akarja megmásítani. Ezért lehet igaza a történet folyamán állandóan visszatérő elsárgult régi fotográfia értelmezésében is. A képen a két lány látható ifjúságában, „habos tüllruhában, szélfúttá hajjal, nevetve, integetve”; Szolnok megye szépei. Giza szerint apjuk elé futottak, akit a sorozóbizottság háborús szolgálatra alkalmatlannak ítélt, s ezért hazatérhetett. Erzsí szerint Csermlényi Viktor elé, aki aznap érkezett a kis Szolnok megyei faluba és kapta meg őt. Giza családi mitológiát költ, Erzsí a valósághoz ragaszkodik.

A két Szkalla lány vitájában, testvéri perlekedésében két emberi lehetőség versenye ölt alakot: az egyik védekezik, szerepet játszik, rejtőzködik; a másik védtelen marad, valódi személyiségét tárja a világ elé. Am egy *kelet-nyugati* párbeszéd vagy polémia is megjelenik e levelezés és beszélgetés során, abban a játékban (vagy küzdelemben), amelyet a nők egymással folytatnak. A Gizát körülvevő jólét valójában sivár hajszát, előkelő unalmat rejt, boldogság helyett pusztán kényelmet ad. „A tekintély – panaszkodik Giza őszinte levele – néha az erő jele, de lehet a csődé is, a semminek a takargatása. [...] Ha visszagondolok elmúlt életemre, tágas, megszűre nyúló folyosókat látok, kristály csillárokkal, tükörfényes padlóval, de emberek nélkül, üresen.” A Garmisch-Partenkirchen előkelőségében élő idősebb nővér a hatyúkkal társalog, ha beszélgetni akar, és az új családi kriptához tesz kirándulást, ha magányából kimozdulni akar. Erzsíné, igaz, küzdelmesebb az élete, társbérllével, hentessel, tejcsarnokosnővel kell vesződnie, sovány nyugdíját be kell osztania. Élete mégis színesebb, érdekesebb, személyesebb, tehát emberibb. Eleven szenvedélyek töltik be életét, emberi kapcsolatok sűrűjében él, szívét olyanok között tudja megosztani, akiknek szükségük van a szeretetre; Csermlényi Viktor, a társbérllő macskája, a magányos, elhagyatott Egérke között. A személyesebb és elevenebb élet, az emberi kapcsolatok elemi ereje és nagyobb közvetlensége ad gazdag tartalmat annak a létformának, amelyet élnie kell. Ennek a létformának a magányos gazdagsággal, a nagypolgári élet elidegenedtségével szemben a társas, közösségi jelleg ad etikailag és emberileg értékesebb szerepet.

A szerepjátszás elve, az emberi szerepek vizsgálatának igénye határozta meg a *Macskajáték* epikus formáját. Örkeny *fiktív dokumentumokból*: levelekből, telefonbeszélgetésekből, eszpresszóbeli párbeszédekből, magnószalagra került dialógusokból építette fel a szöveget. Csupán a 12. és 15. fejezet készült a hagyományosabb narratív elbeszélés eszközeivel (az első Orbán Béláné kálváriájának története, a második a „macskajáték” leírása). A dokumentatív előadás nem a divat nyomán született; funkciója van. A hagyományos elbeszélő stílus általában azt sejteti, sőt szuggerálja, hogy az író mindent tud hőseiről, ismeri vágyaikat, titkaikat. Ez a módszer nem képes érzékeltetni eléggé azt, hogy a regényalakok valójában szerepet játszanak, elrejtik igazabb, természetesebb személyiségüket. A dokumentatív előadás éppen erre a szerepjátszásra világít rá, úgy tüntetve fel az író, mint elfogulatlan tanút, aki pusztán összegyűjti és előadja mindazt, amit a szóbanforgó történetről tudni lehet, és a dokumentumok megszerkesztése révén utal a regényalakok alakoskodására, szerepjátszására. Bizonyára ez okozta azt, hogy a hagyományos narratív előadásmód csupán akkor szerepel, amikor Orbán Béláné indulatainak és szenvedésének, majd megbékélésének ábrázolásával találkozunk. Ezekben a jelenetekben a személyiség minden alakoskodás nélkül, kendőzetlenül mutatja meg magát, a szerepjátszást leleplező fiktív dokumentumokra tehát nincs szükség.

A fiktív dokumentumok módszerének kettős következménye van. Egyrészt az, hogy az olvasó nagyobb szerepet kap abban az irodalmi folyamatban, amit az író,

a szöveg és a közönség hármassága rendszere jelent. Az egymásra következő dokumentatív anyagokból fel kell ismernie a történet valóságos menetét, a szerepek mélyén rejlő emberi igazságokat. Az író „tanúságából” mintegy neki kell a valóságot rekonstruálnia, neki kell a regényalakok emberi és normális értékét megállapítania. Örkeny István felnőtt közönséget képzel maga elé, amely el tudja végezni ezt a feladatot, végig tud haladni a következtetések fonálán. A másik következmény műfaji jellegű. A dokumentatív módszer nem tesz lehetővé részletező leírást, hosszadalmas környezetfestést, nem engedi érvényesülni a hagyományos elbeszélésnek azt a technikáját, amely minden szereplőt, minden eseményt, sőt minden epizódot tüzetes módon mutat be. A dokumentumok egymást követő sora pusztán jelzi az eseményeket, a regényalakok tulajdonságait. Vázlatosabb kép alakul ki, amely mégis teljes epikus kompozíciót mutat. A *Macskajáték* sajátos ökonómiája, drámaisága révén valódi kisregény született.

Ennek a kisregénynek valóban drámai íve van, mintegy eleve a színpadi alkalmazhatóság és siker biztosítéka gyanánt. A drámai kompozíció tulajdonképpen két „botrány” között bontakozik ki. Az első „botrány” a pasaréti tejcsarnokban zajlik, midőn Orbánné beállít, hogy az adjunktusék macskájának vásároljon fél deci tejet, és a vásárlás során parázs veszekedésbe kezd a tejcsarnokosnővel. Ezt a „botrányt”, egy „pohár tejben” kavart vihart, Paula váratlan és előkelő megjelenése oldja fel. A második, már jóval élénkebb és viharosabb botrányos jelenet a fogorvosi rendelőben és Paula lakásán megy végbe, midőn Orbánné leleplezi a hűtlen lovagot és barátnőt, és elégtételt vesz sérelmeiért. Valójában ez a második összeütközés is felettébb kisserű, hiszen szálnalmas féltékenység és szálnalmas hűtlenség robbantotta ki. Következményei mégis kegyetlenek: Orbánné szomorú és fáradságos kálváriája, amely során a hűtlen udvarlót próbálja előkeríteni, megalázkodik, öngyilkossági kísérletet követ el. Végül az egyszerre szomorú és nevetséges bonyodalmakat Orbánné és Egérke „macskajátéka” zárja le, feloldva a konfliktusokat, megnevetetve a váratlanul hazaérkező Gizát. A „macskajáték” voltaképpen azt a feladatot tölti be, mint az antik görög tragédiák után játszott féktelenül komédiázó „szatirjáték”; enyhíti a feszültséget, nevetésbe fullasztja a konfliktusokat, levezeti a drámai szenvedélyeket.

A drámai szenvedélyek és konfliktusok persze csupán a regény képzeletbeli szereplői számára drámaiak, sőt tragikusak. Az olvasó számára általában komikusak, hiszen van-e nevetségesebb, mint Orbánné későn felvirágzó szerelmi szenvedélye, kirobbanó féltékenysége, szálnalmas igyekezete, hogy visszaszerezze a hűtlenül elmaradt operanékest? Tragikumnak és komikumnak ezt a kettős nézőpontját Örkeny István iróniája hidalja át. Ez az irónia groteszk jelenetek egész sorában leplezi le a *Macskajáték* hőseinek olcsó örömeit és kicsinyes szenvedéseit. Ilyen groteszk a konfliktus két csúcspontja, a tejcsarnokban történt veszekedés és a Paula lakásán kitört botrányos számonkérés. És ilyen groteszk Orbánné kálváriájának bemutatása, hiszen az olvasó tisztában van azzal, hogy az énekes visszaszerzéséért folytatott küzdelem mennyire nevetséges, sőt azzal is, hogy az öngyilkossági kísérlet teljesen ártalmatlan, nem lehetnek tragikus következményei. Komédia a tragédia álarcában? Vajon maga a történet is szerepet játszik, maszkot ölt? Nem egészen ez történik azért. Örkeny iróniájának talán éppen az a lényege, hogy nem akarja fölényes gúnynyal kétségbe vonni Orbán Béláné érzéseinek őszinteségét, nem akarja igazán nevetségessé tenni ezeket a szubjektív sorsdöntő és drámai érzéseket. Érdeklődő figyelemmel, sőt megértő szeretettel közeledik ahhoz a hőséhez, akinek sorsában, alakjában az emberi személyiség autonóm erejét ábrázolhatta. Már a kisregény elé írott mottó is erre a megértésre utal: „Mindnyájan akarunk egymástól valamit. Csak az öregektől nem akar már senki semmit. De ha az öregek akarnak egymástól valamit, azon mi nevetünk.” Örkeny nem nevet, legfeljebb megértően mosolyog, és ebben a mosolyban ott van a részvétel, az együttérzés is botladozó és szerencsétlen hősei iránt. Iróniája szelíd fénnel világítja be a *Macskajáték* képzeletbeli eseménysorozatát, azokat az embereket, akik boldogságukért küzdenek, többé-kevésbé vállalkozó önmagukat és őszintén képesek kifejezni érzéseiket, szenvedélyeiket.

A GYŐZELEM KULCSA

Ibsen óta megszoktuk, hogy vannak drámai szimbólumok, de azóta azt is tudjuk, hogy a valóság bonyolultabb jelenségeit nem lehet „mélyértelmű” szimbólumokban művé formálni a probléma leegyszerűsítése nélkül.

Örkény István drámájának – *Kulcskeresők* – gyanus a címe. Bizonyosak lehetünk, többet fog jelenteni, mint szótári jelentése, s gyanakszunk, leegyszerűsítő szimbólumot kapunk. (A műről a *Kortárs* 1975/12. számában megjelent szöveg alapján írunk; az idézetek is innen valók.)

A cselekmény kezdetekor új lakásba költözik egy család. A férfi pilóta, éppen most hozza a polgári járatot Prágából Budapestre. Felesége, Nelli csupa aggodalom, idegességében mindent elfelejt, a rendetlenségben hol ezt, hol azt nem találja. A lakás ajtaja nyitva, bárki bejöhet. Egy ismeretlen férfi a liftben felejtett kenyeret hozza, majd ugyancsak ő a telefonszerelőnek Nelli táskájából ad borraivalót, aztán telefonál, az asszony holmija közt turkál, egy ott talált levelet elolvas stb. Bejön a gázszerelő, hogy bekösse a gázt. Gyászhuszárok koporsót hoznak, persze tévedésből, az alattuk levő lakásban halt meg valaki. És egyszercsak Nelli nem találja a lakáskulcsot.

Először lányát, Katinkát hívja, hogy hozza el a második kulcsot, mert a harmadikat férje reggel elvitte. Am a lány továbbadta szerelmesének, Bodónak. A fiú rádióriporter, s most a repülőtérre ment a prágai gép elé, hogy interjút készítsen egy külföldre szakadt hazánkfiaival, aki ott Nobel-díjas lett. Nelli közben fel-felhívja a repülőtéri irányítót, hogy férje után érdeklődjön. Kiderül, a leszállásnál valami történt a géppel, de „nincs különösebb baj”.

Nelli azért ideges, mert férje, „az a szerencsétlen megint ki akar tenni magáért”. Az asszony tehát nem a repülés és az azzal járó veszélyek, hanem férje tulajdonságai miatt aggódik. Közben állandóan keresik a kulcsot, vagy a kulcsról beszélnek. „Nem hagyhatod itt anyádat kulcstalanul” – mondja Nelli Katinkának. A válasz már a jelkép irányába viszi a kérdést, noha a kulcs szó a lakáskulcsra vonatkozik: „Megvan az a kulcs vagy nincs, nem oszt és nem szoroz tenálad. Te nem tudsz, mert nem akarsz apámtól megszabadulni”. Nelli – és ez félreérthetetlen – azért akarja Főrist otthagyni, mert a férfi mindig csinál valami olyat, ami ugyan nem vezet katasztrófához, de nem is a pontos és normális repülési manőver.

Benedeket, a gázszerelőt otthon az évek óta beteg felesége várja, de ő szívesen maradna. Csöpög a csap, azt akarja megjavítani, beköti a csillárt stb. Közben ő is részt vesz a kulcskeresésben. Az az ötlet is neki jut eszébe, hogy egy másik lakás kulcsával próbálják az ajtót bezárni. A fölöttük levő lakását hozza, mert megtalálta a lábtörő alatt. Rövidesen megjelenik a tulajdonos, Erika, az idősödő hölgy, de ez az ajtó az ő kulcsával sem zárható. Benedek addig próbálkozik, míg úgy gondolja, sikerült bezárni az ajtót. Am ekkor akadálytalanul, kulcs nélkül bejön Főris, a pilóta, a dráma fő alakja. Egészen rövid idő múlva beront az a férfi, aki már az első percekben itt járt, s akiről Benedek tájékoztatta Nellit és az olvasót. A lakótelepen Bolyongónak nevezik, mert be-betéved a lakásokba, s ott valami jót tesz a lakókkal.

A kulcs jelentéssé vált, de mégsem lett „mélyértelmű” szimbólum. A drámai szimbólumot az alakok szavai építik fel. Minden dráma szövege három részre osztható: a csak az író megnyilatkozásának tekinthető (1) *nevekre* (pl. Főris, Benedek: stb.); az ugyancsak az író megnyilatkozásának tekinthető (2) ún. *szerzői instrukciókra*; valamint az író és alakjai megnyilatkozásának tekinthető (3) *dialógusokra*. A drámai szimbólumok mindig a dialógusokban épülhetnek fel a szavak egymásra való vonatkozása révén. A szöveg szintjén, a dialógusokban megjelenő szimbólumot a befogadónak csak *realizálnia* kell. A „kulcs” Örkény István drámájában a szimbólum meghaladása, mert másodlagos és lényeges jelentése nem a szavak egymásra való vo-

natkozása révén épül fel; a szó sohasem kerül olyan szövegkörnyezetbe, hogy egy másik szó vagy szókapcsolat révén kapjon egy második, lényeges jelentést. Akárhányszor és akárhol hangzik el, mindig a konkrét lakáskulcsra vonatkozik. A másodlagos jelentés a szónak a drámai helyzethez és ennek a befogadó tudattartalmaihoz való vonatkozásai révén alakul ki, s így a bemutatott sorsoknak és a befogadó valóságismeretének egymásra való vonatkozása hozza létre. Az író a drámai helyzettel kényszeríti a befogadót, hogy mozgósítsa valóságismeretét, azt tegye aktívvá, s így *tedezze fel, ő maga alakítsa ki* a lényeges jelentést. Ez azért lehetséges, mert a kulcs az életben, a primér valóságban is hordoz egy gyakori és egyszerű másodlagos jelentést. A drámai szimbólumok a primér valóságban rendszerint nem rendelkeznek azzal a másodlagos jelentéssel, amit a dráma szövegkörnyezete rájuk rak. (L. pl. Vadkacsa vagy Cseresznyés kert.)

A kulcs Örkény István művében olyan képződmény, amire az irodalomtudománynak még nincs terminusa. A szimbólum nem alkalmazható rá, mert nem a szövegkörnyezet építi fel a második jelentést, és az életben is megvan ugyanaz a másodlagos jelentése; a „jelentés” viszont kevés, mert egy egyjelentésű szó is jelent valamit; a metafora terminus pedig ugyan másodlagos jelentésre utal, de csak részletjelentésre érvényes.

A szó a dráma eddigi részében azért sem válhatott elsekélyesítő szimbólummá, mert nem tudjuk a pontos másodlagos jelentését. Annyit látunk, hogy baj van a bemutatott sorsokban, elsősorban Fórisék életében; gyanítjuk, hogy Fóris mint pilóta sem elsőrangú; sejtjük, hogy az a kulcs, amire hol a lakás kinyitásához, hol bezáráshoz lenne szükség, a bemutatott sorsok, életek értelmének zárához szükséges, de nem tudjuk, hogy ebben a konkrét helyzetben mit jelent pontosan.

Amikor Fóris hazaérkezik, egy ideig még mindig a kulcsról van szó. Fórisnak nincs kulcsa a lakáshoz, nem vitte el reggel; az előszobában, a ruhafogason viszont megtalálják azt, amit eddig mindenki keresett. Kiderül azonban, hogy használhatatlan, mert amikor bedugják a zárba „Ez a kulcs is a semmiben forog”.

Közben párhuzamosan szóba kerül, hogy Fóris „nem egészen szabályosan” szállt le a géppel kivonultak a mentők, a tűzoltók, s mindenkit leföcskendeztek haboltóval. Benedek már eddig is próbálkozott a zárral, s most addig mesterkedik, míg bezárul a lakás, senki nem tud kimenni. A csillárt is úgy kötötte be, hogy amint bekapcsolják, kiolvad a biztosíték. A hat ember itt van a sötétben bezárva.

Három ember idegen a lakásban. Benedek, a majdnem jó, vagy majdnem rossz szerelő, aki lemondva minden élvezetről az évtizedek óta beteg feleségét ápolja; Erika, aki ugyancsak hosszú évek óta kuporgatott a lakásra, hogy a Nobel-díjas hazánkiát – régi szerelmét – itt tartsa magánál; és Bolyongó, a rejtélyes idegen. És itt van a három családtag: Nelli, aki már megírta férjének a szakító levelet („Vagy te hagyod abba a repülést, vagy én nyitom ki a gázt”), s a rosszul landolt pilóta, Fóris Antal. Katinka, a lányuk is jelen van. Róla azonban meg kell jegyeznünk, hogy nincs a Nelliétől különböző életproblémája, azaz nem másként „kulcstalan” ember, s így drámailag Nelli tautológiája.

Írói trükkre is gyanakodhatunk. Hisz hány olyan művet ismerünk, ahol azért omlik be a bánya, azért lesz a hegyi ház körül minden út járhatatlan stb., stb., hogy a véletlenül összekerült idegen emberek „elhihetően” maradjanak együtt. Itt az írói megoldás egyszerre cselfogás és lényeges jelentés, és a befogadó nem a trükköt veszi észre. A drámától kissé függetlenül gondolkozva végül is trükk, hogy egy lakásból nem lehet és nem akar senki igazán kimenni. A drámán belül viszont azért záródtak össze a sorsok, mert egyiknek sincs kulcsa élete valamilyen részéhez. A bezártság és a sötétség sem lesz „mélyértelmű” szimbólum, mert az eddig felvázolt sorsok és a felkeltett várakozás miatt arra figyelünk, mi lesz itt, mit tudunk meg az alakok életéről, mihez kell vagy mihez hiányzik a kulcs.

A sötétben elinduló dialógusokban még mindig a konkrét helyzetből fakadó szavakat mondják, mintha az író is kerülgetné legfontosabb mondanivalója kifejtésének elindítását. A sötétben mécseseket gyújtanak, s pezsgőt isznak, s pezsgő van bőven. A félhomályban, pezsgőzés közben a kulcstalan sorsú emberek először Fóris pilóta-

múltját ismerik meg. Katonai pilóta volt, egy vasúti hidat kellett volna lefényképeznie, de ő „súrolta” Ausztriát, s egy ottani templomot fényképezett le. Polgári pilóta lett, s egyszer – ködös időben – Lipcsében a marhavásártéren szállt le a normális repülőtér helyett.

Nelli és Katinka véleménye szerint Fóris nem rossz pilóta, de nem is jó: „Te jó pilóta vagy, – mondja a felesége – csak nem vagy pilótának való”; ami lehet fából vaskarika, s lehet valami lényeges tény logikátlan meghatározása. Tudják, hogy megint hibát követett el, aminek lefokozás lesz a következménye. S ekkor kezdődik a dráma lényeges cselekvése, Bolyongó nagy manővere, az egész dráma értelme. Elmesélteti Fórisral, hogyan történt a leszállás, hogy aztán ő a maga módján értékelhesse.

A gépet nem a betonra tette, hanem a fűre. De miért? „Én a pályára akartam leszállni – mondja Fóris – de föltehető, bár nem bizonyítható, hogy a hátamba kaptam egy pöfföt”. A pöff „Egy széllokés, ami a gép alól szinte kifújja a levegőt”. Örkény István nem hagy kétséget afelől, hogy nem, vagy nem csak, ez a „pöff” okozta a bajt, hanem Fóris „szakértelme” is. A sima leszállást ugyanis „a lehető legkisebb sebességgel, és a leglaposabb szöggel érzük el”. Ő már rosszul hozta le a gépet, mert a szög „Túl lapos” volt. „Szólt is a másodpilótám: öregem, emeld meg a gépet, és a szerelőm, hogy adjunk egy kis gázt”. A drámának nagyon fontos részlete ez, mert itt rejlenek azok a tények, amelyek a rossz leszállást eredményezték, és amelyek egy sajátos értékelésre adnak lehetőséget. Tény a túl lapos szög, mert nem bizonyítható, hogy valóban „pöfföt” kapott a gép. Ha ez a dráma arról szólna, hogy vannak nem rossz, de nem is jó szakemberek, akkor kevesebb mondanivalója lenne számunkra. A dráma világában – és a közlés szempontjából – rendkívül fontos, hogy milyen magatartást tanúsít Fóris abban a helyzetben, amikor nem teljesen rosszul, de mégis hibásan oldotta meg a feladatot, s amikor még idejében figyelmeztették, a másodpilóta és a szerelő. Így reagált: „De én azt mondtam: hohó, gyerekek, most jövök én”. Ez a fölényes, hengegő, könnyeden odavetett – tipikusan dzsentroid – mondat túlságosan jól ismert mindannyiunkat. Fóris akkor „jön”, amikor már ő elrontott valamit. Persze nem rontotta el annyira, hogy katasztrófa legyen belőle, de annyira igen, hogy ne a lehető legegyszerűbb és legjobb eredmény következzen.

Örkény István kitűnő drámaírói érzékkel súlyos mondanivalójának kibontására kiszélesíti azt a pillanatot, ami a félig-hibás tett és közvetlen következménye között van. Ennek a magatartásnak a megvilágításából sokat tanulhatunk. A fölényes, hengegő szöveg után ugyanis semmit sem tett, ezt a Bolyongó kérdéseire adott válaszokból pontosan megtudjuk. Fóris tehát „nem jött”, aki „hohó, gyerekek, most jövök én”-ember, csak szónokol. Nem hagyott ki az agya, nem mondtak csődöt az idegei, csak „ha most visszagondolok arra a pillanatra, nem nagyon tudom megmagyarázni”, hogy mi is történt. Azért nem tudja, mert nem történt semmi, mert a „hohó, gyerekek, most jövök én” a hibás tett utáni hengegő, fölényeskedő szólam, semmit sem jelent, csak érzelmi alapot ad az ostoba önigazolásra. A következmény az lett, hogy nem a betonra szállt le, hanem a fűre, kipukkadtak az orrkerekek, a gép átrohant egy futballpályán, lekasálta a kaput, s a köztemető kapujában állt meg. Ám a zötykölődésen és a rémületen kívül senkinek semmi baja nem történt.

Nelli és Katinka azért aggódott, hogy Fóris valami nem-hibás, de nem-jó megoldást produkál. A dráma azonban nem a nem egészen jó és nem egészen rossz szakember problematikájáról szól. (Bár az is benne van, s ki tagadhatná, közlése számunkra igen fontos.) A dráma arról szól, hogy ezt a felemás tettet, amely ha végül is nem vezetett katasztrófához, de mégis egyértelműen kudarc volt, átértékeli hősi magatartássá és győzelemmé. E műben tehát nem az alakok, illetve Fóris cselekvése a lényeges, hanem a tett, a cselekvés értelmezése.

Természetes, hogy Bolyongó, az amatőr illúzió-gyártó kezdi el az átértékelést. Fóris hajszál híján katasztrófát okozott, ám Bolyongó azért minősítheti győzelemnek Fóris kudarcát, és hősi magatartásnak a szakértelem hiányát, mert hajszál híján jól hozta le a gépet.

Ki ez a Bolyongó? A szolnoki előadás után megjelent kritikák egy része kifogásolta alakját. Kétségtelen, még a drámák „mintha-ember”-alakjaihoz viszonyítva is: „mintha-valódi-ember”, tehát a naturális valóságtól még messzebb van. Látszólag úgy viselkedik, mintha valódi ember lenne: a lakótelepen jön-megy, telefonál, benyit, segít, elintéz stb. A dráma összes többi alakja olyan cselekvéseket produkál, vagy produkált a múltban, amelyekre mint valódi emberek valódi tetteire ismerhetünk. Bolyongó viszont anyjának azt hazudja, hogy kedvenc kutyája még él; ellát egy kisgyereket, akinek anyja a szeretőjével szórakozik; egy aggódó anyának a tanárt hibáztatja lánya megbuktatásáért, lévén, hogy a marxizmus lényegén nem változtat, ha a lány azt felelte: Engels Marx felesége volt; Benedek szívbeteg feleségét egyszer leitatva vodkával, hogy legyen az asszonynak egy kis öröme is; és akinek élete reménytelen, hagyja meghalni, noha megmenthetné az öngyilkosságtól. A valóságban is vannak ugyan „Róbertbácsik” vagy „kiscserkészek”, de Bolyongó csakis az, semmi más tette, cselekvése nincs. Ám alakja nem innen érthető.

A társaság valami végzetes eufóriával kap Bolyongó szavain, amelyekkel ezt a voltaképpen kudarcot győzelemmé minősíti. A külső kellékek is megvannak: félhomály és pezsgő, a győzelem, a siker itala. Persze nem a pezsgő-mámor okozza, hogy Főrisből egyszerűcsak hős, az utasok megmentője, bátor és egyszerű ember lesz. A sorsok alkalmassak az efféle illúzió elfogadására. Főris maga is értékeli tettét, egy idő múlva hidegvéréről, benső biztonságáról és valamilyen ősi és ösztönös tájékozódási képességéről szónokol, mert a fűvön való rohanás közben kikerült egy gödröt. Valójában, akkor nem tudta, mit tesz – most, utólag már hősi pózba vágja magát, mert önigazolásra van szüksége, mert hiányzik valódi szakértelme és valódi alkalmassága, és ennek hiányát nem tudja elviselni. Nincs katasztrófa és teljes csőd, de nincsenek valódi szakemberekből fakadó egyszerű, pontos, célravezető tettek és cselekvések sem. Bolyongó nem azt bizonyítja be, hogy nem történt katasztrófa, hanem azt, hogy Főris hős, nagy tetteket hajtott végre.

Az első részben megismert emberek sorsa éppúgy kudarcba fulladt, éppoly vereséguteli, mint Főrisé. Azonban a kudarcok ott sem látszanak egyértelműnek. Hiszen Benedek minden élvezetről leszokva ápolja feleségét. Erika is kuporgatott és mindent megvont magától, hogy ezt a lakást megszerezze. Életükhöz – most világosodik meg, visszafelé – az a kulcs hiányzik, hogy megértsék: öröm nélkül, teljesen feleslegesen pazarolták el életüket, hogy belássák: kudarcot vallottak. Sorsukat vázlatosan dolgozta ki Örkény István, ám ezzel ismét jelentést adott a kulcsnak, s nem tette – akaratlanul sem – „mélyértelmű” szimbólummá. Ha mindegyik alak életében ott lenne a Főriséhez hasonló „hajszál híján győzelem”, akkor a kulcs régimódi, ősi szimbólum lenne. Ha viszont egyikük életében sem lett volna lehetőség, hogy kudarcukat győzelemmé értékelhessék át, akkor a dráma világában nem lenne sok keresnivalójuk. (Mint ahogy Katinkának nincs.) Az alakok kettősen is szolgáltatják a hitelességet Bolyongó nagy átértékelő manőveréhez. Mindegyikük – Katinkát kivéve – saját életéből, de más és más konkrét esetből fakadóan – és így a kudarcok variációit elénkállítva – kapva kap az illúzión, amivel a dráma légkörét saját világa alapján hitelesíti. Másodszor azonban a kulcsprobléma társadalmi valóságát, társadalmi hitelét is szolgáztatják.

Mi pedig ezzel igazolhatnánk a dráma hosszú első részének létjogosultságát. A sorsokat a kulcs szó másodlagos jelentésének megalapozásával együtt, párhuzamosan ismerjük meg. Ám hiába nélkülözhetetlen ezek ismerete a hamis, hazug átértékelés produkálásához és elfogadásához, mégis hosszú az első rész, mert túl soká derül ki, mi a kulcs szó másodlagos jelentésének pontos konkrétciója. Csak most, Bolyongó átértékelése után tudjuk és értjük meg visszafelé, hogy ahhoz nincs kulcsuk, miként lehet életüket boldoggá tenni. A válasz egyszerű is lehetne: éljenek, cselekedjenek másként; Benedek és Főris váljon jó szakemberré, s akkor Nellinek sem kell félnie, s Benedek is megtalálja a maga boldogságát a munkában; Erika jöjjön rá, hogy más férfi is van a világon. Ám az életet ilyen egyszerű válaszokkal nem lehet megjavítani. Örkény István javallata sokkal jobb és célravezetőbb: ne kapaskodjunk saját győzelmünk illúziójába, amikor kudarcot szenvedtünk.

Ez a nagyon fontos mű épp azt a magatartást mutatja meg, amely hőssé, szakértővé és alkalmassá minősíti azt az embert, aki nem valódi szakértelemmel cselekszik és nem alkalmas valóban a végzett tevékenységre; azt a világot tárja elénk, amelyben az önigazolás ostoba illúziója megszületik. Bolyongó alakja innét érthető meg, ha mint írói megoldás nem is menthető teljesen. Bolyongó a mindannyiunkban élő illúzió-vágy, az a tulajdonságunk, amivel kudarcainkat úgy próbáljuk elviselni, hogy győzelemmé és hősiességgé hazudjuk. Bolyongó tehát nem „ki?”, hanem „mi?”

A drámában Katinkára nyilván azért volt szükség, hogy vőlegénye legyen, aki nemcsak forrófejű és szókimondó, de a meggondolatlan általánosításokra is hajlamos. Először Katinka idézi egy mondatát: „En hiába veszekszem – ti. Bódóval – ő csak győzködik, lármázik, mint egy zászlót, fölmutatja a magnetofonját: Hát hallgasd meg magad, hogy itt semmi nincs a helyén, és senki nincs a helyén...” A köztemetői landolás után felvette a nyilatkozatokat, s most, amikor Főriséknél teljes a győzelmi hangulat, önelégülten és az illúziók mámorában és félhomályában énekelnek, akadálytalanul bejut a lakásba, mintha neki lenne kulcsa. Elképed attól, amit itt talál. Ő pontosan tudja, mit tett Főris, s nem is hagyja magát a fölényes, buta és álokos megjegyzésektől befolyásolni. Most is fölmutatja a magnót, rajta az utasok nyilatkozatával. A Nobel-díjas hazánkfia ezt mondta: „...és ez a furcsa maguknál, megesküszöm rá, hogy ez a repülőgép jó, a személyzete képzett, a pilótája elsőrangú, és... És mit ott zötyögünk a vadvirágos réten, bele a semmibe... Hogy csinálják ezt? Mikor jönnek rá, mi mire való? Egy kalapács: szöveget falba verni, az a kocsonyás anyag a fejünkben: gondolatokat termelni, és ha jön a vonat, akkor aláfeküdni, vagy felülni rá, az kettő!” Persze nem bizonyos, hogy ez az értékelés és minősítés a legpontosabb.

A problémát Örkény István történelmi múltunk irányába is kitágítja. Nagyszabású történelmi hőst keresett a „varázslat-tevő” megtestesítésére, „Rákóczi Párizsban, Kossuthot Turinban, Kun Bélát az emigrációban”, miként a drámához írt előszóban mondja. De alkalmasabbnak látszott egy kisember, mert „Sokan buknak el” és a többség a balsikert „egy egészségesen logikátlan logikával sikerré is tudja eszményíteni”. Ez lenne hát, az „egészségesen logikátlan logika” a dráma mondani-valója? – az, hogy sikernek tekintsük a kudarcot? – vagy hogy a kudarcot csak így tudjuk elviselni? De miért szükség szerű a kudarc? Örkény István arra vállalkozott, hogy bemutasson és áttekintsen „Egy kicsire méretezett, de a legapróbb részletekig ellenőrizhető kudarcot.” Azt, amit bemutatott, a valódi szakértelem és a valódi alkalmasság hiánya is okozta.

Az élettény, amit Örkény István drámává szervezett az alkalmasság, a tett, a következmény és értékelésük problémakomplexumának egyik lényeges, fontos konkréciója. A drámává szervezés, épp mert a cselekvések értékeléséről van szó, a kétszintes dráma műfaji törvényeit igényelte. A cselekmény megkezdése előtti szituációt az író világnézete, világszemlélete szervezte meg. Az író értékeléséből, világszemléletéből megteremtett szituáció olyan cselekvéssorban bomlik ki, amely azt mondja, miként tehető jobbá, igazabbá az élet. A kulcskeresés is ezt sugallja. De a dráma cselekménysora ezt az írói bemutatásban megjelenő kritikával illeti, már mint a bemutatott sorsok hibás kulcsát, a kudarcok hamis, illúziókba ringató pozitív átminősítését. A dráma azt mondja, hogy a kudarcok, vereségek helyes értékelésére, s így a kudarcot okozó tettek, a „szakértelem” és az alkalmasság felülvizsgálására nincs kulcsunk. De végső soron ezt is mondja: legyen kulcsunk, következzék legyen kulcsunk a valódi győzelem eléréséhez.

Meggyőződésünk: Örkény István a *Kulcskeresők*ben igen fontos, lényeges drámát, és nem kisszerű, „valóságghű” életképet írt. Az szolgálja az élet megjavítását, ha felismervén és elismervén kudarcainkat arra törekszünk, hogy ne kaphassunk „pöfföt”, különösképp ne feltételezzük pöfföt; hogy felismerjük és elismerjük: valódi szakértelemmel kell dolgaikat végezniök az arra valóban alkalmas embereknek.

A győzelem kulcsát a dráma világnézete, mondanivalója adja a kezünkbe.

A meggyűrűzött

- Önéletrajzi részletek, 1945 január -

a levetkőztetett ágyúk és a nádas

a temető csuklásai napról-napra

s lánctalpak a tisztaszobában, át a falon -

*Miféle történet kezdődik így
elmondhatóan s elmondhatatlanul?
Vagy tán csak én beszélek félre megint?
Lázás nyálkahártyáimat
széllel hűttetem
s belélegzem a januári úrt,
a januári fagyot
és fenyőfák alá gurult véres
hátizsákokat fosztogatok:
talán egy pokróc, egy zokni, egy kabát,
két szem selyemcukor a földindulásban segitene,
ó, Hagyma, vörös angyalfej, el ne gurulj,
megecslek, gyulladj től bennem, világot érsz,
nem ér utol a golyó, ha véretem megkergeted,
félteni se félek,
tetű se,
rüh se,
bomba se riaszt,
a görcsös udvaron is ugrálok, mikor
lövik a repülőket: hurrá! hurrá!
a bõmbőlõ pilóta kihajolhatna a gépből
és leszaggathatná a tüleimet, olyan alacsonyan repeszt,
de akkor is: hurrá! adj neki!*

•

*adj neki, hulljon rapityánkra
a tetõt lesodró vadfazék,
a megcsavart keresztnél lödd át,
permet-vér esőzzön a lákra -*

*a csípős Messerschmidtek atyja
göggösen az égre kiáll,
kezében légcsavar-nyelű kanál,
harci teáját kavargatja*

*s nézi, nézi a tüzes cirkuszt –
sózz oda, pajtás, adj neki!
minden halál engem erősít,
testem szögekkel kiveri –*

*És szállok alá álomba éjszakánként. Nagy bakancshegyek
temetnek maguk alá nyugvásomban. A víztől, a hótól, a fagytól
kivörösödött bakancsok bőre pirsömörös, akár a tűzhely lapja,
csak hideg. Hidegek a patkók, az orrvasak, a halszemekre
emlékeztető fűző-lukak
s a lábnélküli üregek gyászos mélyén mintha egy hangya járna.*

*És látok egy lovat is a réseken át,
egy magára hagyott lovat a tisztára söpört szoba közepén.
Szíve átverve vassal, mint Szűzmáriának.
S bár látszik a nyershús bíbora, ez a mézárszéki, lovas oltárkép
mégsem iszonytató. Sőt még a mosolyom is megindul tőle,
mert elképzelni se tudom: miért is látok én ilyen vért patakozó
szentképet, hiszen a fehérre meszelt templomok falai közt
én sose láttam jászolt, párolgó, színes barmokat,
sem az égi hóhérok meggyvérrel átitatott köntőseit,
csupán a pünkösdi lányok virág-fejét s bársony mellényük alatt
a vakmerő, kicsi tűzhányókat.*

*A menekülő, a menekülő. Mindig rohanó alakot képzeltem magam elé,
többnyire férfit, rongyos ruháját, rongyos arcút, palánkon ugrik át, zöld ku-
koricásokban kapkodja fejét a kardok elől, hasra vágódik, fölkel, iszkolva
iramlik tovább s egyetlen suta mozdulattal sárga búzatáblákat ránt magával,
mintha ünnepi asztalterítőt sodorna el, s most itt vagyok én: a menekülő!
Ülök egyhelyben, csirázó pincesarokban, kihűlt gyerekcombok, mellettem a
marharepák, utálatosak, föld-pikkelyesek, alsó lábszáraim zsibbadtan lógnak
bele a semmibe s derekam körül nagy, rojtos kendő, nehogy vesegyulladást
kapjak.*

*A menekülő, a menekülő... A fagyúmécs bóbiskoló fényében legalább
húsz madárijesztő körülöttem. Madárijesztő: halálíjesztő – jut eszembe, de
rögtön bele is kékülök, mintha valaki a gégémre ütne visszafordulásból. A
csizmák zsákronggyal átkötve vagy zsuppal. Két lányon gyászos vénasszony-
ruha. Egyik-másik asszonyon vörhenyes fértikabát, a kendőn kucsma s még
az is átkötve szállal. S ó a hét falut széjűtő fűszeresné! Az ikreit szoptató fű-
szeresné! A kerítés repedésein át egész nyáron őt lestem hátulról, mikor a
pelenkát öblögette. Oly mélyre hajolt a fateknő fölé, hogy megnyíló comb-*

jai közt félájultan cirkált a napfény, darázs a tulipánban, és most egy kor-
pászsáknak is menyasszonyibb külseje van.

Mozgó szekrény-lények vagyunk mindannyian. Lélegző ruhaakasztók,
hát szívom a fogam. Környezetünkben csak az első-háborús férfiak mozog-
nak külön nélkül. Öltözetük is, akárcsak disznóöléskor. Ők járnak ki a kút-
ra vizért; ők járnak ki az udvarra, a kert végébe hallgatózni: merre-felől re-
cseg a front. Akna-verés után ők futnak haza: állva maradt-e a ház? Az is-
tállóajtót ők taszítják be holtra válva: a láncra kötött tehén nem tojtotta-e
meg magát ijedtében? Vagy átütve a salétromos mennyezetet, a hetes borjú
nem röpt-e föl a légnyomástól? Ők a járőrök, a kis vitézségi éremmel ki-
tüntetett apák, örök gyalogosok, összekötők. Tapogatóik kinyúlhatnak a szeder-
ágakkal álcázott csillagokig. Most csönd van, jelentik, rossz csönd, alattomos
csönd, a felnöttek túhegyen üljenek, mert ilyenkor szokott elszabadulni a po-
kol; mert akkor is, ott is, a san marinói magaslaton, a szikla-állásokban bi-
zony úgy volt, vártunk csak vártunk, egyik óra a másik után, de még egy
pukkanás se, mintha a világ tetején volnánk, hanem aztán rákezdte az a ku-
tya olasz, verte állásainkat vakulásig, a zászlósunkat épp a latrinán kapta
el a haddelhadd, ott is maradt a nyomorult örökre: egy bazaltrepesz olyan
csinosan lenyisszantotta a fejét, mint pároskés a mákgubót.

*

Ezerig számolok. Semmi. Kétezerig: talán a hó ered meg.
Tízezerig: talán a nyár jön el egycsapásra, a nyár, a
szégyentelen évszak és merész fű üti a határban csikorgó
láncalpákat és a repülők is ökörnyálnak ütköznek odafönt,
mint villanydrótnak a ludak. Örült gágogás a világ fölött,
kitekeredő csőrök és nyakak, de utána az a jó, udvart és
szérűt megszálló csönd, melyben majd hallani lehet
újra: szálkája mentén hasad az akáckaró.

Csodát akarok, csodát, vakcsodát, ellencsodát, bármit,
csak azokat az ágyúcsőre kötözött, véres ostorszijákat
nem, melyek jegenye-magasban durrognak tűzsudárral; csak
az alászálló gerendákat nem, sem a dülöngő, hosszú ru-
dakát a tájban – – – Kapálni megtanítottatok s köszönni
nagy messziről. Vért kavarni a tálban, a hörgő disznó-
torok forrásánál, de képzelődni nem! ellenállni nem!
ülni egy hideglelés répahalom tetején nem! megemészteni
a félelmet nem! lángok közé esett dobozban várni valami
bizonyosra, nem! mellemre szorított szalmaszállal ki-
repülni a kutak fölé, nem! – –

Hanglemez

*Erdő, hatalmas szimfóniád zúgatod,
műved, az időtlen idő: árad
a legkisebb sejt hegy-völgyeiben,
morajló egek, lágy szárnyakon a szél, homályló víz
írja a zenét szakadatlan –
Már tudom: a föld szítja e zöld lobogást,
éhes húsunk türemli e szerelmes növekedést.
Először a friss hajtás hegedűhangja,
aztán az oboa, ahogy felsóhajt a lomb,
derék-roppanás kürtjele, s mélyről a dob,
ahogy a gyökér üt biztosan.
Ó fűrészgépek üvöltő diadalma!
sikoly a csontban: ne zuhanj!
Hallom az erdőzúgást, akárha lemezen,
kering, kering a gyönyörű nedv,
szél sercen, fény tűhegye hasít:
hallom az évgyűrűk barázdáiból
a halhatatlan életet.
Ó örök ének! hallgatlak időtlen időkig –*

Környezetvédelem

*Mihez kezdjünk
ezzel a rengeteg mű-valamivel?
Sanda pillantások, félreértések, mellébeszélések
hulladéka rakódik fölénk,
halak és vadak pusztulnak szavainkban,
sóhajunkban vastagszik a szmog,
földalatti robbanás minden szívdobaj –
Mit akarunk
ezzel a rengeteg szervetlen zavarral,
fóliába csomagolt hiedelemmel?
Az ember-rezervátumokban
védetté nyilvánított bizalom,
egyezményesített remény –
Nézd csak az arcomat: ma is
egy elhajított ránc,
egy eltérített mosoly,
egy letaposott tekintet.*

Katonák a hóban

Arcukba, hajukba fagy a jég, iszonyú szél nyomja őket vissza, minden lépés reménytelennek, hiábavalónak látszik, hiszen milyen messze van még az a fa! Eldobált hátizsákok, hófuvásból kinyúló, gyalogsági ásóba kapaszkodó ujjak, a közelből puskaropogás. Menekülnek a katonák, lebukva, lerogyva, halálra tántorogva. Nagyapám a fotel karfáját szorítja, csontja is, a karfa is beleroppan, hörgő hangok buknak ki a száján, feje hátracsuklik. Szegény, megadta magát. Kétségbeesve szaladunk oda, a tévé-készüléket persze gyorsan kikapcsoljuk. És visszük, valahonnan a Kárpátok hegyei közül visszük ágyába a gyöngye katonát, aki ugyan néhány perc múlva visszatér az evilági időbe, de bizonyosan megállhatott az emlékezet imént fölébresztett pillanatában, mert észre sem vesz bennünket. Vacog a fehér ágyon, maga is egyre fehéredve. Nem tudhatjuk: talán még zúdul a hóvihár 1915-ből. Szegény nagyapa most lett másodszor hadirokkant.

CS. NAGY ISTVÁN

Elbocsátott szállóvendég

Mikor az elbocsátott szállóvendég a nyár dallamait rendez, első dolga valami szívfájdító Te Deum a fény koncertjéért. Mert mi is volt a nyár? Egy mammut örlőloga a fények alatt. Terra sigillaták húsvörössége. Grillcsirkék nyárson forgó zsírfüggőnye, mint rozsdás kaszákon vörös szivárgás, sziklák térszkeiben az olvadék-víz. Egy egész kioperált marhamáj, ahogy tolókoksin bedöcög egy mészárszékre. Egy vízköpő torzpofa paloták csobogójaként, fűrdőhelyek emberarcaként. A rokkant liftes maradék markát tartotta, míg elbocsátotta a vendéget a nyár szállodájából. Az elbocsátott szállóvendég most egy szájába törekvő léggel csatázik. Egy ittrekedt, könyvek közé szorult, emberszabású, cápa-éhu léggel.

Pók-mimikri

Papírra mászottam a pókot, s a napfényes erkélykőre bocsátottam ablakon át, a saját fonalán. Sündisznó-állásba gömbölyült, órák múlva is ott szorongott. Szabadsághimnusz helyett csak elégiát borongott. A szabadságból nem élt meg mást, csak a veszélyt, az erkélyre-dobottságot, a halál jegyében való létet. A fényt csak galacsinban tudta elviselni. Önveszélyesen beszűntette a fonalgártást. Csak szorongott a szabadság hálójában.

Napbazuhanó

*Sohasem egyenlet a vers
Nincs képlete
meg se fejthető
Titka ha van maradjon titok
Szárny az szárny!
Roppant fönntartó erő
Mert madár is
mondom madár is
Egek ágain fészkelő*

*Pályája íve méltóság
homlokomon jól megül
Kő madár hant titka bánt
és gyönyörködtet ott belül*

*Nem egyenlet nem nyugalom
kristályrácsa is szabad
Követ vagy hantot markol az
ki azt hiszi hogy madarat*

*S ki kőből rögből hallja ki
a dobogást mely föllobog
nyitott szívéből enged el
mindent amit csak becsukott*

*S úgy fényesül től mint a tűz
elszakad minden éghatár
Önmaga lesz a repesve
Napba zuhanó madár*

Földnehéz

*Földnehéz a hajam szála
csillag ég szemem zugában
Visszarúg az út ha lépek
szavaim is földnehézek*

*Földnehéz a hajam szála
eltört szemem csillagága
Már csak súlyosságom érzem
Ég itta föl könnyűségem*

Kikísérlek

*Kaput nyitottál? Jőjj be, kedves,
királyságommal feleselgess!*

*Siklat a padlóm? Mindenségnyi –
tanultál óvatosan lépni*

*nagy bajban, vagy kicsi veszélyben:
nem vár új próbát csekélységem.*

*Hogy a nyoszolyám jégvirágos,
ne vedd szivedre, ne csodálkozz.*

*Szám soha nem volt, nem lesz mézes,
nem lelsz te szót, hogy megigézhess.*

*Kezem kenetlen, puhítatlan:
csak önmagamba fogózhattam,*

*mindig csak magamban hihettem,
szigorral szívig telítetten.*

*Ha botlottam, hát megtörötten,
szíklák terhével nyütt ölemben.*

*Zúzalékuk ha szerteszórtam,
magam szolgája, s ura voltam,*

*tekints az égi madárkára:
esettebb. Gyöngécske a szárnya.*

*A kegy: láthattál igazabban,
akarva-e, vagy akaratlan,*

*mint kevesen. Hát így ítélj meg.
Beengedtelek – kikísérlek.*

Paul Cézanne két bohóca

*barátaim
madzagból mostanában
bubát kötök ha már
babát nem költhetek
a bohóctársamat
pedig míg élhetek
nem engedem gúnyolni senkinek
Paul Cézanne két bohóca
vagyis MI a tanúm
hogy a kezét sosem engedtem el
barátaim ha földobnám a talpam
mondassatok illő m e s é t neki*

A tengerész üzenete hűgának

*Éva! valahol elvesztettem a tengert
de az öbölben
láttam, LÁTTAM egy griffmadárt!*

Hajnal

*álomtalan és súlytalan
vak ólomköd mint sár maraszt
szemem a máriaüveg
zsolozsmák hangja hült malaszt
októberi litánia
térdeplés holthideg kövön
orgonaszó harmónia
kötények diszek ködmönön*

Átok

*Omlik már húsom: Déva-várad.
Embereidet újra hívhatod.
Madaraink sem érdekelnek.
Virágozzék meszet a homlokod.*

Szénnel a kezemben

*A spórát fölkapja a szél
friss változatra vált a mag, az össel azonosra
a célt nem ismeri, sem a z t, ki belelopta
tervét, hogy ő legyen a híd
léttől-létig, egyedtől egyedig.
Az indítókart én sem ismerem,
a gént, mi jócéllal szorgoskodik helyettem
mozdulatok, megegyezések láncán – ez nem szakad,
formál, újranevez régvolt szokásokat
öröklét rendjén, elveszett ölelések vad bozótosán
barlang-rejtektől, puha ágyakig:
nemzők gerjedésén a metszőpontokat
kereste apám is, szénnel kezében, szakadatlan
kutatott porladót, akiktől vétetett,
népe sorsát araszolva, tűnt korban és jelenben
mint kergetik fodrát szélesebb vizek,
én is így akartam időmön áthaladni
s meghalni egy nap, szénnel a kezemben*

Életjelek

*Ha valaki teljes létével kiszakad
nem tartják fogva féltő tekintetek
arcképe falnak fordul, letakarják,
valameddig fáj távozása is,
darabokra törik
akár a váza, csontja.
(Erős a törvény, nem lehet kijátszani)
A testi holmit fejcsóválva elosztják,
(elvétve testre illő méreteket)
tárgyait elnyelik családi zúzdák
megrepednek a butorok
szeméten jó helyük keze nyomával együtt;
ő nincs jelen
kegyelet nem marasztja, kegyelem,
eltűnt. Van úgy, idézik kedvenc szokásait.*

*Kérlek, ne így,
lelkem jobbik fele,
kit végképp eltődött araszra mért időm,
törd meg tárgyait darabig régi rendben
asztalomon az írást
késetten érlelt, szétszabdalt sorokat,
titkot beszéltek szél-nyelven, madár-nyelveken,
lehet, a nap fölissza, akár a hőszilánkot
vagy eleség lesz egyik-másika,
nem sejteted:
melengető, elszürkülő parázs a vacogónak
s a szomjazónak utolsó csepp bora.*

BÓDAS JÁNOS

A csend

*Azt hinnéd: a csend egy már a halállal.
Nincs folytatása. Pont. És nincs tovább.
Pedig a csendben érnek új csodák
s ez kapcsol össze egy másik világgal.*

*A csend a kezdet: minden benne forr.
Hallgat, mint magzat anyaszív alatt,
hallgat, mint téli földben néma mag,
néha feszült íjj, néha puskaapor.*

*A csend is él s mozgalmas, mint az élet,
szárnyát csapkodva cikáz benn a lélek...
Van izes csend, van hűs, fehér és tarka...*

*A lét minden zaja benne piheg,
mint fehér színben a többi színek
s mint alvó testben a holnapok harca.*

EGY KÉPZELT IRODALOMTÖRTÉNETTŐL A VALÓSÁGOS RENDSZERIG

*Weöres Sándor antológiája
a magyar költészet rejtett értékeiről és furcsaságairól**

*„lángunkban az ő lángjaik lobognak”
(A vers születése utóhangja)*

*„lentebbre váj a
gyökerem,
a történelmet
viszelem”
(Toccata)*

Aki vállalkozik a *Három veréb hat szemmel* irodalomtörténeti előljáró beszédének megírására, a lehetetlent kísérti, mert a hét évszázadnyi teljes magyar költészet, az antológia hatalmas anyaga és Weöres Sándor több mint kétszázötven ívet kitévő költői-műfordítói életműve között kell egybevetéseket végeznie. A feladat mennyiségileg értelmezve, itt és most nyilvánvalóan bevégezhetetlen – örök kutatói téma, de végezhető a szoros összefüggésű roppant anyagban minőségi mélyfúrások, az egészre érvényes tanulságokkal szolgáló megközelítések.

MŰLT-ÉLMÉNY, HAGYOMÁNYOS ÉS „ELŐÁLLÍTOTT” HATÁSOK

Weöres Sándort a kritikai köztudat a magyar költő hagyományos modelljétől eltérő alkatnak tartja. „Magyarországon a költőt minden század lobogóvá kényszeríti” – írták Lajtán túli tisztelői a párizsi Magyar Műhely hasábjain 1964-ben, hozzátéve azt is: „aligha akad ... e szerepre Weöresnél alkalmatlanabb egyéniség”. „Ars poetica” és „ars politica” költészetünk történetében valóban rendeltetésszerűen, büszkén vállalt tudatossággal fonódott egybe – miként ezt a magyar líra századainak éppen egy másik antológiája igazolja –; költészetünk mindig is nemzeti feladatokat vállalt: felelős „létköltészet”. S ha Weöres Sándor versei nem is feszíthetők ki transzparensként felvonuló tömegek fölé (de nem is akarja őt a Lajtán innen erre a szerepre kényszeríteni senki!), ha ősmítoszkultusza, keleti kultúrák iránti vonzalmái, „a humanitás nagy távlatú, ám elvont, eszkatologikus eszméi” távolítják is a napi feladatoktól, „mégsem idegen tőle az ember és a közösség, a nemzet és a történelmi sors”. Kenyeres Zoltán *Mítosz és játék* című tanulmányát idéztem, ezt a világos szavú kritikai „bevezetést Weöres Sándor költészetébe”. Mert egyetértünk: a költő, aki Kardos Tibor szerint „úgy rendelkezik a magyar nyelvi géniusszal, mint Tolsztoj az orosz falvak lelkével”, persze hogy ott sodródik „a nemzet és a történelmi sors” áramában, hiszen tudata s nyelve onnan vétetett.

E kapcsolat eltérhetetlenségére éppen a *Három veréb hat szemmel* vállalkozása

* A Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelenő antológia bevezető tanulmánya. Rövidített szöveg, a jegyzeteket például eleve elhagytam.

a legszebb bizonyosság. Az idáig vezető belső fejlődés állomásai tehát megérdemlik a részletező szemügyre vételt. A Weöres–Blaskovich család számára ugyan lényegtelen az irodalom, közönyösek iránta inkább, semmint rajongói, a sokféle ágazó családfa leveleire mégis ragyogó neveket írhat rá a biográfus. Weöres Sándor édesapja, a Vörös Hadsereg egykori huszártisztje, akit a Horthy-rezsim megfosztott rangjától és nyugdíjazott, Csöngén a mezei szorgalmat gyakorolta mint gazdálkodó, akárcsak egyik barátja, a kemenesmagasi Berzsenyi Ádám. A költő apját Kisfaludy Jolán tartotta keresztvív alá (joggal kapcsolta így össze a *Psyché* anyagába beépült *Levélváltásban* Nagy Péter a Weöres és a Kisfaludy családot), Weöres Sándor egyik elsőfokú nagybátyja, Dukai Takács Ferenc nagyanyja pedig Weöres lány volt. Egyedül az unokatestvér Blaskovich István dédapja verselgetett noha XV–XVI. századi nagyszebeni rákok utódként került a németajkú Szepeességbe, magyarul írta hazafias epigrammait Mária Terézia ellen. Weöres Sándor anyai nagyapját is a Szepeességből „helyezték át Pécsre, s ott lett idővel táblabírósi elnök, s mint ilyen, Babits Mihály apjának hivatali kollégája”. Ez a gazdag irodalomtörténeti gyökérszerendszer persze később tárult elő, rejtelmes szövevényei csak az iskolai tanulmányok során kezdtek tudatosodni. De tovább bővülően mindjárt, hiszen az irodalomtörténeti múlt értékeire már csöngői tanítói felhívták a kisdíák figyelmét. Közülük is Hutter Zsigmond neve megjegyzendő: „kitűnő Petőfi-kutató és tudós ember volt, sok könyvet kaptam olvasni az ő könyvtárából” – emlékezik rá Weöres Sándor, s Hutter eredményeit csakugyan számon tartja a Petőfi-filológia, az új kritikai kiadás I. kötete többször hivatkozik rá. Hutterék családi kapcsolatai egészen delejes közelségbe hozták „a legnagyobb magyar lírikust”, mert az idézett emlékezést folytatva Hutter Zsigmond „felesége csásfordi Tóth Jolán volt, annak a csásfordi Tóth családnak a leszármazottja, amelyikbe tartozott Tóth Róza is, Petőfi ifjúkori szerelme. Vannak is Ostffyasszonyfáról és Csöngéről keltezett Petőfi-versek, Petőfi tizenhat éves korából, s nagyrészt Tóth Rózához írottak...”.

Hol a Rábát sűrűen zöldellő füzek övedzik,
Szökdele a fáknak Róza hús árnyai alatt...

Íme az ostffyasszonyfai–csöngői Árkádia, ahol tizenhat éves korában már Weöres Sándor is kész költő:

Ködbe hanyatlott régi vidék –
Könnyez a felhő, szürke az ég...

A versekkel azonban jóval korábban találkozunk, és bár legelső élménye nem is a magyar, hanem inkább a kisgyermekkorai felolvasásokból megismert német költészet, s ráadásul reáliskolába is íratják Szombathelyre, ott a széles látókörű, költő-könyvtáros-etnográfus Pável Ágoston személyében mégiscsak Hutter tiszteletes úr utódját találja meg. Ismét megnyílik előtte egy könyvtár, a Gellért püspökről értekező Várady Imre, a későbbi bolognai professzor is pártfogásába veszi, a Pesti Hírlap hozza egyik versét, Kodály zenét ír az *Öregekre* – minden út az irodalomhoz vezet. „Nemigen mentek folyamatosan a dolgok... Középiskola, egyetem, mindenféle megszokásokkal és ide-oda sodródással járt” – vallja „a régi reállal lekвитelt” költő, ámde az ifjúkori versek a magyar költészeti hagyomány módszeres megismerését és asszimilálását tanúsítják.

A *Diáknótesz* például Tinódi szerepét áhitozza-próbálgatja, és a finom nyugatos rímek közé nyers ragozásúakat kever:

Volnék Lantos Sebestyén
kőborolva kopott estén
árva hajlékot keresvén
— — — — —

Szennylé-marta árokparton
kuporogva barna hanton
meghallgatná árva lantom
bestye tarfejű pogányról
híres-neves egri várról...

A „Jövő-részvényes ifjú lantos” hasonló biztonsággal mozog, amikor a *Himfy-strófák* „elavult versképletét” teremti újjá. Bori Imre emeli ki, hogy Weöres Sándor leleménye a Himfy-stróféhoz „tapadt hangulatok kereső dallamának beépítése abba a városi témavilágba, amelynek látványán... elmereng”. Ahogy ebben az almanach-édességű versformában Weöres Sándor tollán minden disszonancia nélkül – mégis a tudatos kontraszthatás eredményeként – „felbúg a gyár”, sikong „utcák flaszteros sora”, komorlanak a „szürke házak”, említődik „gépgyár nagy kazánja... koks és barnaszén”, épp úgy természetes a *Madártávlát* Balassi-inspirációja. 1932-ben vagyunk, a XVI. századi költő szavait idézi, de víziója az autóbűzös-szalagházás 70-es évekre is bámulatosan érvényes. Ha én most az idézet idemáslása előtt ki-nézek óbudai szobám ablakából a Flórián tér felé, azt látom, amit a harmadik sor-ban dőlt betűvel kiemeltem:

A régi szép házak és fényes paloták mindnyájan repedeznek,
egyik tűzbe romlik, másik csak elomlik és rendre dűledeneznek
s az új arcú falak, mint dísztelen szalag, egy-tömbbé szövetkeznek.

Mi mostani korunk hátunkon ostorunk és nem értjük: mit akart,
hogy kemény utcákkal, autó-csapákkal vonalozta a talajt
és hogy a szeretet miránk kockát vetett s mérges gázzá nőtt a kard.

„Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak” – énekelte Balassi Bálint, s Weöres Sándornak mindez csak könnyedén madártávlát: szabályos Balassi-strófá-ban röpteti versét ő is, és még a hagyományos kolofonról sem feledkezik el:

Falusi magányban rimet verve vártam, hogy jobbak következnek,
húszéves sem vagyok, de sajnos a napok sebesen kerekednek.
Mikor ezt csináltam, ezerkilencszázban harminckettőt jegyeztek.

A Balassi-strófa rejtjelmeibe e könyv utószavában lát belé igazán (ráérez pél-dául arra is – Klaniczay Tibor hasonló következtetésének ismerete nélkül –, hogy ez a strófaszerkezet „szonett-szerű tökéletességben ragyog”), de Balassi két három-soros periódusból (azaz hat rövid sorból) összetevődő strófaszerkezetére már ugyan-csak van ifjúkori variációja:

Siralmas nekem
távol egeken
Egymagamba lennem.
Kis hangya-testtel
szétomló lelkem
morzsáit cipelnem.

Nemcsak ritmikai, hanem frazeológiai egyezés is ez megint, mert Balassi ama ver-sében, „kit egy szép leány nevével szerzett”, ezt olvashatjuk:

Siralmas nekem idegen földön már megnyomorodnom,
Szívem meghervadt nagy bánat miatt, nincs már hova fognom.

Weöres Sándor strófáját az 1933–35 között született versekből ciklussá rendezett *Hegedű-partita* második darabjából idéztem. De megállít az első tétel eme rím-párja is: „s halványul a csillag-ezüst. / Húsz évemmel gomolyog, gurigáz / a ciga-rettefűst”, amihez hozzátehetem még egyéb versei hasonló megoldásait: „ki gondol a szürke fűstre / ... szenved, míg a lég-ezüstbe...” (*Himfy-strófák*, 1928), „ze-bükben papír, arany és ezüst, / a szobájukban sűrű szürke fűst” (*Dsebel aethiop költő verse a fehér emberekről*, 1934), „a kéményből, mint a fűst” / az ereszről,

mint ezüst –" (*Az éjszakai csodái*, 1940). Mégpedig azért, mert ez a rím eredetileg ugyancsak Balassi leleménye: „...tisztá ezüst, / ... nem fogott füst, / ... fél mint üst” (*Hét fő csillag vagyon*). Az ifjúkortól erős Balassi-élménynek olyan jelei vannak még Weöres Sándor költészetében, mint az *Első szimfónia* (1932–35) 1. tétel, a *Jubilus*, amely Balassi kedvelt dallamformájában, „Az Toldi Miklós nótájára” íródott, vagy mint a „sétáló palotád” kifejezés húsz évvel későbbi feltűnése (*Orbis pictus*, 1952). Az *ezüst – füst* rím mégsem biztosan egyszerű filológiai ráfelelés Balassira; genezise legalább annyira művészetlelektani rejtelem is. Hiszen a *Fű, fa, füst* című vers (1937) és *A vers születése* (1938) egybehangzóan vall arról: „A »Fű, fa, füst« kialakulása évekbe telt. Itt az alaptéma, hogy pályáskoromban, ha az utcán tologattak a kiskocsiban, szanaszét mutogattam és gügyögtem: »fű, fa füst«”. Az anyanyelvi eszmélet egyik legelső szavához ily módon később Balassi inspirációja nélkül is könnyen adódhatott rimszó.

Az *Első szimfónia* zárótétel, a *Haláltánc* hasonlóképpen kettős geneziszű. Az első tétel Toldi Miklós-„nótája”, továbbá a második alább még taglalandó ősköltészeti és keresztény középkori hangvétele nyilvánvalóvá teszik az irodalomtörténeti ihletettséget, a *Három veréb hat szemmel* anyagába is bekerült *Példák könyve* haláltáncbetétjéhez és a Heltai Gáspárhoz is köthető kapcsolódást. Igenám, de *A vers születése* megint elárulja: „Egy húszéves-kori rapszódiam, a »Haláltánc«, a gyermekkorban álmódott strófától kapott megindulási formát és hangulatot: »Öreg csont, ifjú csont...« És persze belekötötte Weöres Sándor a *Haláltáncba* Mestere, a „félelmes dolgok pókja”: Füst Milán költészetének szálait is, lapozzunk oda bizonyásgúl ebben az antológiában a *Példák könyvéhez*: „Ez a prózaverstípus Füst Milánban éledt újjá.”

Nincsen is értelme aprólékoskodva taglalni tovább, lehet-e megfogható köze például egy 1935-ös vers két sorának („Perjét égetek és nézem a lángokat / s míg habzó levét ont s pattog a perjeszár”) a világgöltészetből, Dantéből és Balassiból egyaránt gyakran felbukkanó égő fa-képhez?! Az *Ómagyar Mária-síralom* parafrázisa, a *Mária-síralma* is éppúgy szuverén alkotás, mint a Weöres Sándor-i bájoló, a virágének, az állatlakodalom, a város- és táj-jellemző epigramma, a boldogasszony-litánia, a halotti ének, a zsoldár, a non sens-típusú vers, a Csokonai-, az Arany-, vagy az Ady-hangvételei stb., stb. A „hatások” és „források” hagyományos kutatásával és értelmezésével végső soron semmire sem megyünk Weöres Sándor költészetét szemlélve, mert az irodalomtörténeti anyagból *kivülről* közelítő vizsgálódó ezernyi átvett motívumot, befalazott törmelékkel talál ugyan, de minduntalan szembe kell néznie az egyszerűsége *belsőlről* is sugárzó művészi teremtés és átlényegítés tényeivel. Azzal nevezetesen, hogy Weöres Sándor inkább „előállítja”, létrehozza ezeket a „hatásokat”, semhogy a szokásos módon befogadná. Költészetének irodalomtörténeti motiváltságát ráadásul hasonlíthatatlan könnyedség jellemzi. Efféle dolgokban többnyire méltóság teljes gesztusokhoz szokott érzékelésünket groteszk kihívásokkal, formák és témák végletes ellentétezéseivel teszi gyönyörűséges próbára.

EGY KÉPZELT IRODALOMTÖRTÉNET ÉS A LEHETSÉGES RENDSZER: A PSYCHÉ

A jelzésszerű fenti egybevetések mégis példázhatják Weöres Sándor hagyománysemléletének mélységeit, intenzitását és sajátos módszerét. De hozzá kell tenni ehhez mindjárt azt is, hogy fölényes irodalomtörténeti tájékozottsága megint nem hagyományos módon alakul tovább. *A vers születését* nem tanulmányok és esszék sora követi, nem az objektív múlt emlékei között vizsgálódik, hanem belső hajlandóságainak megfelelően túllép a műformák, stílusok, költői hangvételek eredetivel felérő bravúros imitációin, s elképzei, megteremti egy semmilyen valós történeti áramkörbe be nem köthető szabályos irodalomtörténet rendszerét is. Pécsi éveinek tanúja, Várkonyi Nándor jegyezte fel: tudja, mert olvasta, „hogy megírta egy nemlétező világ irodalomtörténetét, szabatosan korszakokra osztva, jellemezve az irányzatokat és méltatva a kiválóbb tehetségeket; gondolom, karikírozni akarta a szabályszerű tudo-

mányos irodalomtörténeteket; példátlanul groteszk, mulatságos olvasmány volt". Weöres Sándor ezt a művét 1943-ban a *Meduza* megjelenése után mesterül ajánlkozó Hamvas Bélának küldte el, kézírata azonban egy bombázás során megsemmisült. Emlékezete mégis híven megőrizte a lényegét. Amikor rákérdeztem, olyan szabatosan mondta el a világirodalom e legkülönösebb – ráadásul elveszett – irodalomtörténetének vázlatát, mint egy eminens szigorlatozó.

A Mahruh óriás ócsillagon élő 8–10 nép és a rajtuk átvonuló népek irodalma több nyelven és több millió éven át alakult. Ósi aranykora a *menu*-korszak, ezüstkora a *sebu*-kor volt, erre következett az átvonuló harcos népek kora, a *surre*- vagy *nan*-időszak, majd a restaurációé, a *nian*- vagy *niel*-peridus. Az első négy fejlődési szakasz kb. 10 millió évig tartott, a két utolsó már emberibb léptékű, csak néhány tizezer év. A *menu*: a nyugalmas, fenséges, idillikus, mitológikus, misztikus ösköltészet kora – „ekkori” szövegek például az *Auntilan* és a *Kami*, amelyek Weöres Sándor művei között mint *Endymion* (1943) és mint *Atlantis* (1944) szerepelnek. Két tervezett őseposz, a hosszabb *Karajor* és a tömörebb *Kumpalor* azonban nem készült el, megvoltak ellenben a kész művek elemző magyarázatai, sőt térképek is könnyítették a tájékozódást. (Erről a Kortársban közölt „térképverse” jut eszembe, bár ennek helynevei modernebb egzotikumot sugallnak: *Bololo*, *Hulioi*, *Zutim*; talán csak a *Monog* s az *Ong* ősbárbar hangzatú.) Az 1952-ben önálló művé kidolgozott *Mahruh veszése* *sebu*-kor végi szöveg, e korszak főműve mégsem ez, hanem az *Aureange*. Teljes részletességgel a *ven*- vagy *vej*-időszak tárult volna fel. Jelentékenyebb írói: *Nagy Holio*, egy különféle műfajokat egymás mögé soroló, majd szimmetrikusan megismétlő gigantikus eposz szerzője; *Num Szunuhan*, aki esetleg „nem is volt” vagy azonos a több ezer évvel ezelőtti *Sznuhival*, maroknyi hátrahagyott műve sem azonosítható biztonságosan; *Lamo Ameni*, kéziratok pénzért átírója, eredetiség nélküli grafomán; és végül *Aol Golo*, egy fejedelem udvari krónikása, aki úgy írja meg dicsőítő szövegeit, hogy azokban a leköpdősése is benne van a magasztaltnak. De abbahagyom az emlékezés nyomán kialakítható rekonstrukciót, mert Weöres Sándor még 100–150 szerzőt tudna karakterizálni.

Érdekes, hogy Várkonyi Nándor mulatságosnak találta ezt a fantázia-irodalomtörténetet, pedig ha van köze valamihez mégis, az mindenekelőtt a *Sziriat oszlopai* komolyan vett, a „benső végtelenbe” transzponált mítosz-mitológiája. Történeti időtlensége sokkal inkább konkrét, mint helyzeteinek és típusainak megszületése körüli betájolhatósága.

A mítikus történeti időtlenség belső élményköreiből persze még akkor is távol esik a *Három veréb hat szemmel* történelmi konkrétsága, ha korábról éppen egy irodalomtörténet mítoszi műformáját lehet felmutatni. A Hamvas Bélának postázott kézirat az elképzelt *lehetetlen* rendszerbe állítása, nem a lehető. A *Három veréb hat szemmel* a ténylegesen *létező* rendszere, s ehhez a *lehető* elképzelésén át vezet Weöres útja. Az állomás tehát, ahol megint meg kell állni: a *Psyché* (1972).

A *Psyché* Weöres Sándor ezer arcot mutató metamorfózisainak irodalomtörténetileg már konkrét, ha nem is pontos koncentrációja. A Weöres-kritika viszonylag bőven elemzte a költő átlényegülési képességeit, éppen ezért az erre vonatkozó megfigyelések és a *Psyché* elsődleges pszichikai-költői képzeleti genezisének taglalása helyett a mű irodalomtörténeti ihletettséget és tárgyiasságát emelném ki. Bata Imre azt írja, hogy a „*Psyché* a sok költői lehetőség közül egy Weöres számára nagyon kedves, a történeti időben is lehetséges női alak, s olyan lírát bír, amilyen a Weöres által datált időben nem volt, de lehetett volna, s így olyan költőnőt varázsol életre, amilyen az a női énje hajlandósága szerint maga szívesen lenne”. Somlyó György, aki mindaddig a legalaposabban tárta fel a *Psyché* történetileg is dokumentált művészetpszichikai indítékait, az ókori Teiresias-mítoszhoz vezeti vissza a témát. Mert Teiresiasnak adatott meg először, „hogy – hét esztendőre – nővé, méghozzá a nőiségnek is legszélsőségebb megtestesülésévé, hetérává lehessen”. Arra is rámutatott, hogy „Weöres magát is már régebben kísértheti ugyanez a gondolat”, mert az 1964-ben megjelent *Tűzkút* című kötet „mottójául »felfede-

zettje*, Ungvárnémeti Tóth László Narcissus-drámájának Teiresias-monológját választotta: *Jól tudom, / mert voltam asszony: láttam és már lángolok*”. Valóban így van, hiszen Weöres Sándor már két évtizeddel a *Tűzkút* előtt, 1943-ban publikálta *Egy ismeretlen nagy magyar költő* című esszéjét Ungvárnémeti Tóthról, egy évvel később pedig megírta *Ungvárnémeti Tóth László emlékére* című versét. Amit most Ungvárnémetiről, „a legintelligensebb magyar szerzőről” a *Három veréb hat szemmel* kommentárjában olvashatunk, az tehát hosszú és módszeres kutatói tájékozódás eredménye is. Amikor Ungvárnémeti Tóth László magyar és görög verseinek egybekötött első kiadását Weöres Sándor 1969 májusában Bata Imrétől megkapta ajándékul („Weöres Sándornak... az ő Tóth Lászlóját...” – mondja pontosan a dedikáció), a nevezetes tulajdonosú példány szinte személyes történeti hitelességgel hozta hozzá még közelebb ezt a „márvány-faragású költészetet”. A kötet 1834-ben Kazinczy Ferenc unokaöccsége, a Petőfi által is nagyra becsült Kazinczy Gáboré volt, aki bibliográfiai jegyzéseket tett az első fedőlapra: „Ungvárnémeti Tóth László, Magyarországi Nemes. Atyja Tóth – – – Kis-Tokaji Predik. Miskolcz mellett. Anyja – – – Melly nap szül. nem tudhatni. Megkereszteltetett 1788. Febr. 17 d. – megholt Bécsben 1820 d. Aug. 31 d. Pápastávé leve 1816. Octób. 16 d. Budán az Egri Érsek, Bárá Fischer István kezéből vévén az ostyát, ennek kápolnájában. Prof. Fejér György készítette el. Midőn a Doctori grádusért tette le 600 ezüst forintot, ezen summanak a felét az Érsek fizette le, a másik felét Gróf Széchényi Ferenc”. Az idézetben vonalkákkal jelzett hiányzó adatok, egyáltalán: Ungvárnémeti Tóth személyisége és életrajzi topográfiája oly mértékben foglalkoztatták akkortájt – a *Psyché*-szemlények születése idején, a 60-as, 70-es évek fordulóján –, hogy 1970 tavaszán elutaztak az összefonódó Ungvárnémeti Tóth–Psyché-életrajz Miskolc környéki színterére, és Károlyi Amy írásával odajegyezték Kazinczy Gábor sorai alá vizsgálódásaik eredményét: „Tóth János úr a Kis Győri Eccleziából hozattatott Kis Tokajba 1788-ban, ki is itten megholt 1792-ben” – felesége Nagy Erzsébet – fia Sándor, meghalt 9 éves korában. „1790 jan. 5 meghalt Magam szerelmes fiam”. – fia László szül. 1788 febr. 14. – Keresztszülők Nemes Négyesi Sámuel, Csáji Anna asszony – Sándor szül. 1789 febr. 20. Keresztszülők Nemes Faragó János – felesége Oláh Zsuzsanna. A kistokaji ref. lelkész hivatalt anyakönyvéből kijegyeztük 1970. április. Weöres Sándorné Károlyi Amy.” Amikor aztán *Psyché*, azaz „Lónyay Erzsébet” megírja, azaz „megírja” az ő Laczkó-Ficzkója, „gyermek kori leg-régibb szerelmes Barátja”, Ungvárnémeti Tóth László életrajzát, a Weöres Sándorék által felkutatott levéltári adatokból is „merít”. Hiszen például melyik szabályos irodalomtörténeti tanulmány lépteti fel a „már nagyobb... fanyalgó, kedvtelen” Laczkó mellett a kilencéves korában meghalt Sándort, „Sankó ösít” is, aki „örömeiből futosott s hempergett” Psychével, mint a „mogor, öreges, szótalan” László.

Weöres Sándor végtelen lehetőségeket adott Psychének: Lónyay Erzsébet 1831-ig bebolyonghatta korának teljes ragyogó irodalomtörténeti univerzumát. „Poesisre nevelője” például Kazinczy volt, ölében is ült ősz mesterének, de a széphalmi izlés-imperátor nem „lepisilve vala általa”, mint Dessewffy József; a leánya gyöngéden „megsimogatá a nagy férfiú keskeny s kigyó forma fejét.” Kazinczy később hasonló gyöngédséggel válaszol, két verset is ír „hozzá”: *Az én sugallóm* és *A músához* című hiteles versek ezek, Weöres Sándor Psychére érteti velünk mind a kettőt, „Egyikben ihletőjeként ünnepli, szinte látjuk elragadtatott mosolyát:

*Az a kis lányka, kit nekem,
Hogy verseim sugallaná,
Társul a Músa rendele,
Egy csintalan, dévaj gyerek...”*

A Kazinczy–Psyché-kapcsolat Zrínyivel szólva megint nemcsak „phantasia poetica”, hiszen a mester epigrammát írt *Canova Psychéjére*, s ennek utolsó sora szerint ugyanúgy megteremtő és átlényegülési vágy tüzei, mint Weöres Sándort:

A lepével

Oh a mennyei lányka! miként ömlött el alakján
Mind az az ég, mellyel Cypris igázni szokott!
Vérem gyúl, hullong; boldog, boldog lepe! Vagy te
Kelj ki a márványból, lányka, vagy én legyek az!

A lepe (Balassinál a *lepentőcske*): pillangó, a görög mitológia hol madár-, hol pillé-szárnyakkal, hol pedig pillangóként ábrázolta Psychét; ezért röptetné ki Kazinczy Canova szobrának márvány-zártságából. Ami nála csak sóhajos kettős vágy volt, az énjét megkettőző Weöres Sándor *Psychéjében* lesz költői valósággá: Psyché kikél a márványból, lepéje továbbroppen Széphalomról, s éppúgy eljut a Helikon fenséges apollói bércefokaira (Hölderlin, Goethe és Beethoven közelébe), mint az álköltők kö-zé, akik Ungvárnémeti Tóth szerint csak a Parnasszus tövéen ugrándoznak. „Weima-ron átvonulva Göthe urat meglátogatnánk” – jegyzi fel Psyché „Lipsiában, 1813. esztendő nyarán”; máshol meg ilyen éles nyelvű: „Váli Klára, e vén bolond Bétsi Magyar Bába asszony, ki Poetriának hiszi-el magát, terjedelmes Epistolákat küldöze Édes Gergelynek, Molnár Borkának, még Kazinczynak is...”

Az Ungvárnémeti Tóth- és a Kazinczy-példa csak kettő a sok közül, amelyekkel bizonyíthatni, hogy Weöres Sándor lehető és valóságos mily finom harmóniáját te-remti meg Psyché verseiben. Ha nem közölné filozof-pontossággal, mely verseket és szemelvényeket vette át Kazinczy, Ungvárnémeti Tóth, Goethe és Zedlitz műveiből, és ha azok nem léteznének valóságosan is, azt hihetnénk, csak úgy eredetiek, mint Psyché munkái. További mélyfúrásokkal a valós történeti alaprétegek – figurák, helyzetek, kapcsolatok – egyéb geológiai bizonyoságmintái is felhozhatók lehetnének, hiszen a *Psyché* irodalomtörténeti égboltozatán olyan csillagok tündökölnék még, mint például Berzsenyi Dániel, Toldy Ferenc, vagy pedig Petőfi és Kisfaludy Sándor, akiket az *Egybegyűjtött írások* teljesebb *Psyché*-változatában Weöres Sándor Csernus Mariann és Nagy Péter írásaival illeszt a kompozícióba. Szaporítható irodalomtörté-neti viszonyítgatások helyett a nyelvészet visszaigazolására utalok. Tompa József 1972-ben megjelent *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv* című monográfiá-jában már a Psyché-szemelvények folyóiratbeli első közlése nyomán igazolta, hogy a „nyelvtörténeti szempontból képzett költő” a Psyché-ortográfia változásaival még azt is kitűnően érzékeltette, miként fejlődött és egységesült valóságosan a „hajdani költőnő” elképzelt pályafutása idején a magyar helyesírás.

TÖRTÉNETISÉG-ÉLMÉNY: PSYCHÉTŐL CZÓBEL MINKAIG – ÉS VISSZA

A magyar irodalom történeti múltjára vonatkozó ifjúkori ismeretek Weöres Sán-dor pályafutása során folyton gyarapodtak. Egyetemi évei idején Várkonyi Nándor mellett ugyan a *Sziríát oszlopai* előmuknálataiba kapcsolódik be, Kozocsa Sándorral azonban 1941-ben már egy múlt századi önéletírás kiadása ügyében levelez buzgón. A rendszeres hivatali jelenlétet kívánó egyetemi könyvtárosság Pécsen, majd Buda-pesten úgy végződik ugyan, mint a hajdani lekvittelés „a régi reállal”, a könyvtárosi évek mégis a karnyújtásnyi forrásközelséget jelentették. Nem néztem, nem kérdeztem utána, mekkora időszak elteltével történt, mindenesetre jelképes gesztusnak lá-tom, hogy a *Három veréb hat szemmel* végső munkálatai idején Weöres Sándor ol-vasójegyet váltott a Széchényi Könyvtárba, ahol néha bizony (megbocsássák a kedves könyvtáros kollégák!) túl lelkes hangossággal beszélünk meg egy-egy szövegválto-zatot. A *Három veréb*... anyaga mégsem csak módszeres finiseléssel állott egybe. Miként az *Utószó* vallomásából kiderül: régi terv ez, Weöres Sándor már húsz-har-minc éves korában ráébredt, hogy meg kell ásni a magyar Parnasszus törmelék-hegységét, s költői művei és könyvtárral felérő emlékezete folyton raktározta is a most végre kiállított szép darabokat.

Visszatérve a *Psychéhez*, megjegyzendő, hogy Weöres Sándor mindjárt azután egy másik hajdani költőnő, Czóbel Minka felfedezésében vállalt immár valóságos

irodalomtörténet-írói szerepet. A kilencvenkét éves korában, 1947-ben meghalt poét-
ria írói pályaképe már 1914-ben lezáródott, Weöres Sándor azonban régtől fogva
számon tartotta a csúnya vénkisasszony „kényes-finom virágillat” borította szép ver-
seit. Tudós felfedezője, Pór Péter analógiákat is tudatosít közöttük. *A Donna Juanna*
kozmosz relativitásának „néhol teljesen eredeti s már szinte Weöresre emlékeztető
gondolatait” emlegeti; rámutat, hogy Czóbel Minka még 1904-ben felfedezte: a mí-
tosz „egész költészetének szemléletmódját is meghatározhatja, ígyképpen tárgyává
és céljává is válhat életművének”; az *Ünnepély* című versből közvetlenül Weöres
Sándort anticipáló strófát idéz. Bata Imre, aki pedig Weörestől közelített Czóbelhez,
úgy köti bele jelenlétünkbe „a feledett poétia boszorkánydalát”, hogy többek között
további kapcsolódásokat konstatál: a *Microcosmos* Kosztolányi *Halotti beszédének*
közvetlen őse, *Az üvegtal* személyes bezártságát „Babits éneklő ki később *A lírikus*
epilógjában. A *Két kesztyű* és a *Kék napernyőről* pedig Weöres nagy versét, *Az el-
vesztett napernyőt* előlegezi”. Weöres Sándor azzal adott súlyt Pór Péter cseppet sem
vonzó című, de annál érzékenyebb megfigyelésekkel teli vállalkozásának (*Konzerva-
tív reformtörékvések a századforduló irodalmában*, 1971), hogy amikor 1974-ben
Boszorkány-dalok címmel megjelentette Czóbel Minka válogatott verseit, előszót írt
a kötethez. Előszava nem azonos a *Három veréb*... Czóbel-kommentárjával, mégis
a legnagyobb mértékben összefügg az antológiával: indító bekezdése felszólalás ama
elfeledett magyar költőnk ügyében, akik most mind ebben a könyvben sorakoznak.
Ámde Czóbel Minkában éppen azt látja meg, hogy nincs hasonlósága magyar elődei-
vel, inkább egy amerikai kortársnőjére hasonlít, „bár nem ismerték egymást: Emily
Dickinsonra, aki egy szerelmi csalódás után Amherstben házába és házának kertjébe
zárkózott mindhalálig...” A kilenc évtizednyi életnek ugyanígy csak egyetlen ka-
landjáról tud az életrajzíró. „Az a szerelmi élményt, a magas rendű nő és az érzéki
férfi találkozását, ami novelláiban, verseiben és drámájában állandóan bújkál, kicsit
meglepő módon nemcsak visszaképzelte múltjába, hanem valóban átélhette. A tört
és torz szerelmi románcnak egy festő, a későbbi főiskolai tanár, az 1929-ben öngyil-
kossá lett Olgyai Viktor volt a hőse. Valamikor a 90-es években találkozhattak egy-
mással, s amennyire az utalásokból kivehető, kapcsolatuk kölcsönös rokonszenvvel,
csak kicsit nehézkesen fejlődhetett, mígnem hirtelen végetért, föltehetőleg mivel a
férfi nem tudta vagy nem akarta respektálni az akkor már jóval harmincon felüli
költőnő gátlásait és görcseit; egy szörnyű napra visszaemlékezve mindenestre Czóbel
Minka még 1924-ben és 1926-ban is ijedten visszautasította az akkor kétgyermekes
családapa látogatását.” Ezt írja Pór Péter, a Czóbel-versek pedig valóban a „felol-
dódnem-tudás”, a „fanyar kielégítetlenség” pszichológiai magyarázatot kívánó do-
kumentumai. Gondoljunk *A szerelem evolúciójához* kéjbeteg Báthory Erzsébetjére,
kit a „Föld feletti bűnös kéjre tanít a sátán” vagy arra a „szadista rémfantáziára”
a holt apácáról és a szerelmes majomról, amit Weöres Sándor is felvesz antológiájá-
ba. Czóbel Minka szerelmi inkarnációi ugyanakkor mégis „a vágytalan boldogság
etikai eszményét” sugallják:

A szenvedély legfényesebb virága:

A lélek folt nélküli tisztasága.

És még nem is szóltunk alaposabban csúnyságáról, arról a szánszalmasan leleplező
szecessziós fotográfiáról például, ami a *Boszorkány-dalok* élén látható. Vegyük szem-
ügyre kegyetlenül: ovális keretben csábosan haját igazítja, a fej elfordításával ki-
emelt karkötő, gyűrű, nyakék, hajdísz, fülbevaló, széles csipkézettű blúz sem szépíthet
azonban kövérkés arcán, hosszú orrán, keskeny száján, s talán a fotográfus is azért
kényszerítette a hervadó szabolcsi úrilányt ilyen városligeti kimenő-cselédes pózba,
hogy ne lehessen arcába látni. – És milyen volt Psyché, aki Gyulai Líviusz dús kép-
zeletű pompás rajzán puha sállal takarja a nyakát, de megmutatja két szép kemény
körtemeliét?! „Fekete örvényes haj; sötétké, szinte fekete szempár; igen piczi orr,
majdnem vastag ajkak, orczáin és állán gödröcskék. Mind e cigány lánysághoz nem
illő hatalmas Lónyay homlok, melynek magasságát néhány lefelé fésült tincssel enyhíté.
Bőre világos barna, de a korom-fürtök mellett kékes-fehérnek s gyöngyösen csillogó-

nak látszott. Teste gyermekien kicsi, vékony, könnyű, de acrobatikusan izmos... fekete-fehér patak-habból volt, folyton másként villant." Erkölcsi? „Őt nem aszalta szikárrá a buzgó önmegtartóztatás... Erkölcsi, mint a madaraké." Emlékezzünk, mily ártatlan az öreg Dessewffy és Kazinczy ölében, de arra is, mi történik „a ditső Vesselényi tsalád-fával" ... „A lélek folt nélküli tisztasága" rá is jellemző mégis: „Egész életében piszokban hentergett, különös módon mégsem tudott bepiszkolódní".

Psyché és Czóbel Minka párba állítható egyazon lélek-minőségek, és mert lényegében Weöres Sándor lehető- és való-teremtmenyei, a buja teljességű, szabados Psyché-életrajz mintha azt is telénk rajzolná, „visszakölcsonózné" Czóbel Minkának, ami nem adathatott meg néki. Ez a virtuális analógia inkább pszichikai megvilágítást igényelne, mint irodalomtörténetit, de azért ilyen természetű fogódzó is akad. A Czóbel-biográfiának ugyanúgy legfontosabb figurája Justh Zsigmond, mint ahogy a Psyché-életrajzé Ungvárnémeti Tóth László. Justh Zsigmond – akiről olyan ihletetten mondja monográfusa, hogy „a századvég halni siető generációjának talán legvonzóbb alakja és legfőbb vesztese volt" – Czóbel Minka eszményi barátja, levelező-partnere, „legközelebbi művész-társa", lelkesítője, buzdítója. Megint csak Pór Péterrel szólva: „életrajzuk, életkereteik, temperamentumuk és ambícióik nyilvánvaló különbsége ellenére nem nehéz... a két sors közös csomópontjait és vonásait felmutatni". Psyché és Ungvárnémeti Tóth László sorsa ugyanígy együtt és egymás mellett fut – a csirizszagú miskolci suszterműhelytől a bécsi diákszobáig, ahol a nagybeteg „Doctor és Poeta" anélkül végzé be földi pályafutását, hogy „testben" valaha is „öszve forrtak" volna. A „Poesisben Mentorom, de semmi egyébben sem" – emlékezett a kivételesen éterikus kapcsolatra a „hírhedett szerelempapnő". A többszörös ellentétező átlányegíthetőség – ilyen bonyolultan kell mondanom – az éppen fordított viszonylatokban is megmutatkozik: Justh Zsigmond született energikus szervező, szalonok előkelő disze, „főlénye természetesen áradt személyiségéből" – Ungvárnémeti Tóth ellenben „Ragyás képű, sovány, hajlott ifjú... Nem vala kellemetes ember, többnyire rossz kedélyű". De leginkább a messzi múltig visszavezetett és fényes irodalmi kapcsolatokban bővelkedő Psyché-életrajz családi elágazásai párhuzamosíthatók a Czóbel-biográfiával. Czóbel Minka a Nyírségben, a Szabolcs megyei Anarcs-pusztán született – Psyché anyja Nyíri Borcsa, de ősei közé sorolhatja a Rákócziak, Báthoryak, Bethlenek familiáit is. Akárcsak Czóbel Minka, aki Báthory Erzsébethez fűződő rokoni kapcsolatait emlegette Kiss Margitnak, amikor ez a szorgos bölcsész 1942-ben megjelent Czóbel-disszertációjához keresett adatokat. Ebből a füzetből idézek, megmondva mindjárt, hogy ez akár Psyché életrajza is lehetne: „Anyai ágon Orczy Lőrincz báró dédatyja volt Czóbel Minkának... Másrészt a Kazinczyak is közeli rokonságban vannak a Czóbel-családdal. Kazinczy Zsófia, Czóbel Minka nagyanyja (anyai részről) unokatestvére Kazinczy Ferencnek... Kazinczy Zsófiát 1810-ben vette nőül Vay Ábrahám gróf, aki... 1825-ben országgyűlési követé Borsod megyének... a Magyar Tudományos Akadémia... alapítványához 8000 forinttal járult. Családja rendkívül népes... Vay Évát Czóbel Imre (írónk atyja) vette feleségül..."

És ha nem lenne elég, hogy teljesen azonos a két család művészkörnyezete és tudós közege is (amott Bihari hegedűl, a rózsakeresztes Zedlitz, a „nagy Chemicus, Physicus" alkimistáskodik, az öreg Dessewffy és Kazinczy a mentor – emitt Hubay Jenő hangversenyez, Czóbel István, a fivér mélyül el a darwinizmusban és a sumérmagyar rokonság kutatásában, Mednyánszky, a festő segíti Minkát a művészi érvényesülés útjára, és ő az agg Jókai asztalához is eljut), akkor végül mindössze két körülmény említessék még.

Czóbel Minka családjában egy nemét és nevét megváltoztató figura is akad: Minka unokatestvére, a „különös főúri dilettáns...", aki Vay Saroltának született, de utóbb férfiként élt, járt-kelt és Vay Sándor néven adta ki vadászkönyveit és novelláit". Pór Péter utalásait szerencsére ragyogó tollal színezhettük tovább, így ez a valószínű ellen-Psyché kellőképpen jellemezhető. A *csínyes Vay gróf vagy az udvarház utolsó költője* címmel Krúdy Gyula írt róla tüneményes tárcát 1926-ban, s ebben még

az adatok is használhatóbbak, mint akármely lexikonban. Amikor például Krúdy „az öreg Szinnyei”-hez utalja az olvasót Sarolta grófnő álnevei ügyében, bizony hiába ütjük fel a XIV. kötetet, ottan csak Sándor grófot találjuk. Gulyás Pál írói álnévlexikona már tisztázza a dolgot, a Széchényi Könyvtári katalógus mégis makacsul azt ismétli: Vay Sándor (1859–1918) író, újságíró, műfordító. Bízunk hát Krúdyra magunkat, megpróbálván a lehetetlent: hogy minél kevesebbet idézzük. A Dabas környéki udvarházban született Sarolta grófnőt kicsiny gyermekségétől fiúnak nevelték, és „a magyar George Sand” mindig is komolyan vette ezt a szerepet. Amikor már divatos író volt Vay Sándor, „D’Artagnen és más férfias álnevek alatt...”, Tört hordott zsebében, hogy férfinak eszébe se juthasson nőiességére gondolni... Fekete szivart szeretett a szájában tartani, amikor a régi Kerepesi úti lóvasúton a hölgyeket gavallérosan szemügyre vette... kalapja mindig félre volt csapva rövidre nyírt fején, bergsteiger-cipőt viselt, mert az volt a férfidivat...” Krúdy szerint még követője is volt: „Simli Mariska fehérvári kisasszony, aki Vay grófnő példájából kiindulva: papi reverendában járta az országot, hogy soha meg nem jelenő műveire előfizetéseket gyűjtsön”. Vay Sarolta-Sándor művei persze megjelentek! Átlapoztam munkáinak tizkötetes gyűjteményét, s ilyen írásait olvastam figyelmesen: *A Lónyaiakról* (mert Psychét is Lónyay Erzsébetnek hívták), a *Kurucok asszonyai* (mert a legendás Losárdi Zsuzsanna, aki férfiruhában követte, majd egy máshonnan való „homályos adat” szerint állítólag vezette is a kurucokat: nyilvánvalóan önarckép). A tört rántó, kocsmázó, udvarló Vay Sándor (Sarolta) nemcsak Dabas és Ócsa udvarházait híresítette el, megfordult természetesen a közeli rokon Czóbel nyírségi pátriájában is. Eszéki törvényszéki bíró szerelemre gyűjtött kába leányát éppen Nyíregyházáról szöktette el Grácig. „Azért a gráci Elefánt-szállodáig” – kerekíti ki a novellás tárcapoént Krúdy, mert „idáig tartott az útiköltség”.

A Psyché–Czóbel Minka-életrajzok összekapcsolhatóságának zárópoénját pedig Weöres Sándortól idézhetem, s ez ugyancsak a Nyírségbe, Szabolcsba mutat: Psyché férje, Zedlitz cseh báró „osztráknak képezte” két gyereküket, „német ajkú s a császárhoz hű alattvalóknak. És negyvennyolcas magyar lett mindkettő! A kisebbik, Mária, szabadságharcunkat végigszolgált: honvéd mozgó kórházban ápolónő volt. Itt ismerkedett össze későbbi urával, *Czóbel Endre szabolcsi földbirtokossal*”. Kiss Margit könyvének idézését ott szakítottam meg, ahol most folytatom: „Vay Évát Czóbel Imre (írónőnk atyja) vette feleségül, vele került Anarcs a Czóbel család birtokába. 1846. augusztus 15-én esküsznek meg Berkeszen. Balogfalvi Czóbel Imre ekkor a 4. számú magyar huszárezredben mint főhadnagy szolgált. Egyébként német származású... Családjuk az 1600-as években került Magyarországra és nemességet nyert, aztán összeházasodván régi nemesi magyar családokkal, szívvel, lélekkel magyar földbe gyökereztek...” Költészet és valóság lassan összeegyeződik az én szinte képezetivé váló kommentáromban is, hadd szögezzem le tehát világosan, hogy ezek szerint ha Psyché lánya mindjárt a szabadságharc után hozzámegy Czóbel Endre szabolcsi földbirtokoshoz (aki nyilván sebesült katonatisztként feküdt az ispotályban), a huszárfőhadnagy Czóbel Imre pedig 1846-ban vezeti oltárhoz Vay Évát, akkor ez a két pár kis időeltéréssel „azonosítható” ily módon Czóbel Minka Psyché „unokája”!

Weöres Sándor lehetséges költői irodalomtörténet-rendszere, a *Psyché* tehát lényegében Czóbel Minka születéséig tart. A *Három veréb hat szemmel*, a költő valószínű irodalomtörténete és antológiája pedig tulajdonképpen Czóbel Minkával zárul, hiszen Reviczky (1858–1889), Komjáthy (1858–1895), Karay Ilona (1866–1881) és Szentessy Gyula (1870–1905) kronológiailag éppen a századvéget jelentik, Czóbel Minka viszont 1914-ben még jelentékeny könyvet ad ki, s az egyedüli az említettek közül, akinek hatása elnyilall éppen Weöres Sándorig. A *Psyché* és a *Három veréb hat szemmel* között ennyire szoros az alkotáslélektani és történeti kapcsolódás.

(Befejező része következő számunkban)

CSENDES, BÉKÉS MEDITÁCIÓ MOHÁCSRÓL

*Vekerdi László cikke nyomán**

MOHÁCS-ÉVFORDULÓ ÉS AZ „EZ TÖRTÉNT MOHÁCS UTÁN”.

Minden évfordulós megemlékezés sikerének két előfeltétele van. Az egyik, hogy a közönség értelmileg és érzelmileg fel legyen készülve a szóban forgó történeti esemény megünneplésére, azaz nagyjából tájékozott legyen annak helyéről és jelentőségéről, ugyanakkor pedig akár pozitív, akár negatív előjellel, de érzelmileg élményt jelentsen számára. A másik pedig az, hogy a történész szakma tudjon valami újat mondani. Nos, akármelyik szempontot nézzük is, a mohácsi évforduló méltó megünneplésének esélyei a lehető legjobbak, s ebben Nemeskürty Istvánnak – ez most már kétségtelen – elvülhetetlen érdemei vannak. Bár „egyik legzordabb kritikusa” voltam – ezek saját szavai –, ma, nyolc év után ezt el kell ismernem. Igaza van Vekerdi Lászlónak ugyanis abban, hogy az „Ez történt Mohács után” 1526-ot olyan „üggő” emelte, „amiből egész marxista történetírásunk nyert s amihez képest nemcsak eltörpülnek” a könyv hibái, „hanem ügylehet nélkülözhetetlenek is. Rendszerint ugyanis a rejtett, elbújtatott és alattomosan lapító hibák a veszedelmesek, a könnyen észrevehető s pláne hangsúlyozottak nemcsak könnyen kijavíthatók, hanem – s ez a legfontosabb – olykor inspirálók is”. Kétségtelen, így van: Nemeskürty morális felháborodásától fűtött könyve megmozgatta a történész-világot s valóban rákényszerítette „a kérdés radikális újragondolására és alapos szakmai vizsgálatára”. De talán még ennél is nagyobb eredmény, hogy Mohács a közvélemény számára is „üggő” vált! Szinte példátlan a történeti népszerűsítés történetében, hogy egy könyv ilyen mértékben foglalkoztassa a közönséget s ily aktív – bár teljesen ellenkező előjelű – állásfoglalásokat váltson ki egy meglepően nagy létszámú olvasótáborból.

Mindezt nem azért írtam le, hogy Nemeskürtynek a történészek felé – és személy szerint felém is – tett „udvariassági gesztusaitól” ellágyulva, most már visszavonjam „zord” kritikámat. Nyilvánvalóan nem is igényli ezt, mert „udvariassági gesztusok” ide vagy oda, megalkuvást nem ismerve, álláspontján lényegében nem változtatott. Nézetkülönbségeink tehát továbbra is fennállnak.

Más kérdés, hogy ha ma írnám kritikámat, annak hangvétele egészen más lenne. Szellemesen írja Vekerdi, hogy Nemeskürtyt és engem a „katonaszerencse” végül is egymás mellé sodort. Nos, 1967-ben is a „katonasors”, háború véletlenje állított szembe vele. Ebben az időben – emlékezhetünk rá! – történeti publicisztikánk berkeinek csendjét a „deheroizálók” vad csatakiáltásai verték fel; folyt az irtó háború valamilyen vélt nacionalizmus ellen, mi-

* Vekerdi László „Nekünk Mohács kell?” c. írását előző számunkban közöltük. (A szerk.)

közben a ráirányuló csapások a nemzeti önbecsülést sebeztek majdnem halálra. Ez a hányaveti, felelőtlen és ízléstelen handa-banda kimondhatatlanul elkeserített, a felelősök – elsősorban a történészek – hallgatása pedig mélyen megdöbbenett. „Szólni kell, ezt nem szabad tűrni” – fortyogtam magamban. Az ellenakciót azonban igen megnehezítette, sőt kimondottan veszélyessé tette, hogy a deheroizálásnak ezek a bajnokai oly ügyesen bátyázták körül zagyaságaikat a marxizmus klasszikusaiból kiragadott idézetekkel, hogy az akkori légkörben az írásaik ellen intézett támadást kis rosszakarattal – márpedig nagyban sem volt hiány! – könnyen a marxizmus elleni támadásként lehetett volna feltüntetni. És ekkor jelent meg Nemeskürty könyve! „Ez nyílt beszéd, ezzel lehet vitatkozni” – mondtam, és minden felháborodásomat beleadva, megírtam kritikámat. Vekerdi „lelkes” írásnak nevezi kritikámat. Ez tévedés. Egyáltalán nem voltam lelkes, annál inkább dühös és elkeseredett.

A „katonaszerencse” azután valóban összesodort Nemeskürtyvel, bár egész másként, mint Vekerdi hiszi. Röviddel kritikám megjelenése után a televízió közvetítette a „Tizennegyedik vértanút”, majd a „György barátot”, néhány év múlva pedig megjelent a „Rekviem”. E nemes veretű művek látán, rá kellett jönnöm, hogy szerzőjét rossz „skatulyába” tettem.

De más is történt. Ezt is el kell mondanom, hogy végre elkezdhessem vitámat Vekerdi Lászlóval. Mint említettem, abban teljesen egyetértek vele, hogy Nemeskürty inspirálóan hatott a történeti kutatásra. Kollégáim nevében természetesen nem beszélhetek, azonban ami engem illet, ki kell mondanom: Nemeskürtynek köszönhetem, hogy egyáltalán elkezdtem foglalkozni Mohács-csal. A dolog így történt. Amikor „zord” kritikámat megírtam, mélyebb tárgyi ismereteim nem voltak a korszakról és észrevételeimet, hogy úgy mondjam a priori tettem meg; valahogy így: eleve tudni lehet, hogy a történelem menetét nem a jó és rossz emberek cselekvései irányítják; hogy az állami központosításnak társadalmi és gazdasági gyökerei vannak; hogy a török ereje messze felülmúlta Magyarországot stb., stb., – tehát teljes képtelenség a mohácsi tragédiát morális okokkal magyarázni.

Persze már ez első tájékozódás során sikerült annyit megállapítanom, hogy történetírásunk a rendelkezésre álló források kiaknázásában nem sérénykedett túlságosan és több olyan probléma van, mely már a régen felszínre hozott adatok alapján is megoldható. Nagyon izgalmas és sok-sok gyönyörűséget okozó bűvölet után elérkeztem oda, hogy a kor két döntő és egymástól semmiképpen sem független mozzanatát megragadhasam: „Szulejmán ajánlatát” és az „országút szélére vetett ország” népének válaszát a történelem kihívására a reformációhoz való csatlakozással. A Vekerdi által konstruált „Perjés 1” és a „Perjés 2” között tehát legfeljebb a kutatás egyes fázisait illetően van különbség és semmiképpen sem arról van szó, mintha a szulejmáni ajánlati és a reformáció jelentőségének kiemelésével történetírásunk „kuruc vonalához” csatlakoztam volna.

A „katonaszerencse” következő fordulata: 1971-ben felmerült a gondolat, hogy filmet készítsenek a mohácsi csatáról. A filmhez szükséges szakmai anyag megírására Nemeskürty engem kért fel. Az ajánlat különösen anyagi szempontból roppant csábítóan tűnt, hiszen, gondoltam, a sok feldolgozás, különösen pedig Gyalóky klasszikusnak tartott tanulmánya után a feladat nem lesz nehéz. Kiderült azonban – Istennek hála! –, hogy a feladat egyáltalán nem könnyű, mert magában Gyalóky leírásában olyan ellentmondásokat találtam, melyek kétséssé tették előttem következtetéseinek jelentős részét. Így

vissza kellett nyúlnom az alapforrásokig és azok tanulmányozásából két igen fontos dolog derült ki: 1. a „szulejmáni ajánlat” nemcsak az 1526–1541. közötti időszakra érvényes, hanem a megelőzőre is; ezt egyébként Hermann Zsuzsanna nemrégiben megjelent, alapvető tanulmányában is megállapította (Századok 1975/2); 2. a magyar hadvezetés egyáltalán nem volt olyan stupid, felelőtlen és könnyelmű, amint ezt történetírásunk, de még Gyalókay is állította, mert egy reménytelennek látszó helyzetben a győzelem vagy legalábbis a döntetlen egyetlen esélyét játszotta meg igen éles harcászati érzékkel és nagy bátorsággal.

Szó sincs tehát róla, hogy célom bármilyen „történelmi paradigma” védelme vagy bírálata lett volna, s hogy bizonyos eszmei preconcepciók érdekében erőszakot tegyek a történelmi tényeken. Úgy tűnik, Vekerdi még mindig nem akarja elismerni a történettudomány autonóm voltát s azt változatlanul a politika és ideológia szolgátlányának tekinti. Ezért nem magát a tárgyat nézte – ti. a „szulejmáni ajánlatot” – hanem a mögötte vélt „második szándékot” kereste. A Mohács utáni helyzettel foglalkozva így ír: „De... mitől maradt meg mégis az ország, s mitől maradt meg főleg magyarnak?... Frre a kérdésre keresi a választ Perjés. A „szulejmáni ajánlat” hipotézise... úgy lehet csak arra kell, hogy enyhítse a válasz hihetetlen merészségét”.

Szeretném felhívni Vekerdi László figyelmét a következőkre: 1. szerencsére napjainkban már nemhogy „hihetetlen”, de semmiféle merészség nem kell ahhoz, hogy valaki pl. a Jagelló-kort vizsgálva, bármit is kimondjon; 2. a „paradigmák” hatása egyre csökken, s történészeink egyre inkább magát a tárgyat kezdik nézni; 3. ahhoz, hogy végre megszabadulhassunk különféle fantcmoktól, amelyek leküzdésére oly sok energiát és időt pazaroltunk, az előfeltételek igen jók, egyrészt az előbbi két ok miatt, másrészt pedig azért, mert hála a gazdaság-, politika- és hadtörténeti kutatások egyre sokasodó eredményeinek, ott tartunk, hogy egyre pontosabban tudjuk meghatározni a történelemnek Vekerdi által is annyira szükségesnek ítélt „paramétereit” s ilyen formán egyre kevesebb teret kapnak ítéleteinkben a moralizáló és ideologikus mozzanatok.

E paraméterek ismeretében viszont meghatározható az a *döntési mező*, melynek keretei között egy-egy adott helyzetben a kormányok politikai és katonai mérlegelések végbemehettek és döntéseik megszülethettek. A fő kérdés Mohács esetében tehát nem az, hogy az „úri banditizmus” „világszínvonalon” volt-e nálunk vagy éppen túlhaladta azt, és nem is arról, hogy Szulejmán szerezte-e a magyarokat, hanem arról, hogy a magyar és a török államvezetés döntései racionálisak voltak-e avagy nem! Egy ilyesfajta vizsgálatban legalábbis első megközelítésben célszerű szakítani azzal a szinte általánosnak mondható felfogással, hogy a török vezetőket valamilyen csillapíthatatlan hódításvágy, a magyarokat pedig az ország érdekeit – s ezzel létük alapját is – veszélyeztető elvakult önzés vezette, valamint azzal is, hogy mindkét kormányzati garnitúra tájékozatlan, tehetségtelen, politikai és katonai dilettánsokból állt.

Lehetséges persze, hogy a célok, az eszközök és a kockázatok mérlegelésébe néha irracionális mozzanatok is belejátszottak. Mindazonáltal már csak módszertani szempontból is hasznos a racionalitás feltevéséből kiindulni, mivel egy adott helyzetben általában csak egy racionális megoldás van, míg az irracionális döntések száma végtelen lehet, illetéknépp a történeti magyarázatok száma is végtelenségig szaporítható, méghozzá kinek-kinek úri paszszíója szerint.

Nos, változatlanul az a meggyőződés, hogy török részről a Vekerdi által „mitosznak”, „nagyon is kétes értékű hipotézisnek” tartott „szulejmáni ajánlat” volt az egyetlen racionális megoldás. Itt azonban vitám meg is szűnik vele, mivel elutasító véleményét láthatóan Szakály Ferenctől kölcsönözte. Lássuk tehát, hogy hol is a baj Szakály kritikájával.

VITA SZAKÁLY FERENCCEL

Mindenekelőtt még egyszer le kell szögezmem – ti. „Az országút szé-
lére vetett ország” című írásom 23. és 61. oldalán félreérthetetlenül ki-
mondtam –, hogy a magyar uralkodó osztálynak Szulejmán ajánlatára adott
válaszát én nem a történeti perspektívát szem előtt tartva vizsgáltam, te-
hát nem olyan szempontból, hogy annak elfogadása mit jelentett volna
az ország szempontjából a *jövőben*, hanem csupán olyan szempontból, hogy
a háborúval járó pusztulás elkerülése és az ország állami és területi egy-
ségének megóvása érdekében *abban a pillanatban* mi lett volna a helye-
sebb, a *racionálisabb* döntés. Szulejmán békét ajánlott, márpedig a legrosz-
szabb béke is jobb a biztos pusztulással fenyegető háborúnál; a béke előny-
telen feltételeit a következő generációk ugyanis megváltoztathatják, vala-
milyen jobb történeti konstellációban pedig akár fel is rúghatják, de ha egyszer
az ország elpusztult és államisága megszűnt, akkor már nincs min változtat-
ni. Belemagyarázás tehát Szakály részéről, amikor koncepciómmal kapcso-
latban ezt írja: „Szapolyinak és esetleges utódainak megmarad a töröktől füg-
gő, ámde mégis egységes Magyarország, mely alkalmas keret lehet a társa-
dalmi és gazdasági fejlődés eddigi eredményeinek átmentésére”. Ugyanez
a véleménye Szakály könyvéről írt recenziójában Rázsó Gyulának is (Hadt.
Közl. 1976/1). S mintha Klaniczay Tibor is a „szulejmáni ajánlattal” vitatkoz-
na, amikor ezt írja: „az ország déli tartományait meghódító, s egy évszázad
óta fő ellenségeként jelentkező törökkel való „békés együttélés” gondolata...
fel sem merülhetett” az ország vezetőiben. (Kortárs, 1976/5) Ha Klaniczay
valamilyen hosszú távú, évszázados együttélésre gondol, teljesen igaza van,
az események ismeretében viszont bátran állíthatjuk, hogy János király és
párthíveinek szeme előtt csupán az *átmeneti, időleges* koegzisztencia lebegett
– sok-sok hátsó gondolattal. Ez volt akkor a reálpolitika!

Higgye el tehát Vekerdi László, hogy a „szulejmáni ajánlatot” nem „his-
toriográfiánk „törökpárti”, helyesebben Habsburg-ellenes iránya... sugalmaz-
ta”. Bármilyen hihetetlennek is tűnik, „paradigmákra” nem tekintve, magá-
ból a történeti anyagból jutottam el koncepciómhoz.

Visszatérve Szakállyal való vitánkhoz, ő a szulejmáni ajánlatot imponáló
magabiztossággal „konstrukciónak” minősíti. Ezzel a véleménnyel szemben
elsősorban módszertani szempontból támasztható kifogás. Elfogadhatatlan
ugyanis, hogy bár állításom bizonyítására hat forrást is idézek – három törö-
köt és három magyart –, azokat egyszerűen nemlétezőnek tekinti. Furcsa,
a történeti kutatásban szokatlan eljárás ez. Ha ugyanis kételyei vannak e for-
rások megbízhatóságával szemben, akkor azt forráskritikailag alátámasztva
meg kellett volna mondania. Abból, hogy ezt nem tette meg, csak egy követ-
keztetés vonható le: nem illettek bele koncepciójába. És mik a fő tartópillérei
ennek a koncepciónak? Egyik oldalról a török parttalan, gátlástalan, irracio-
nális hódításvágya, másrészt pedig János király – akit, nem tudni, mi okból
állandóan Szapolyinak nevez, amint erre már Nemeskürty is felfigyelt – és
párthíveinek hitványsága. A török ugyanis bennük találta meg „azokat az em-

bereket, akik hatalomvágytól vezettetve, rövidlátástól megcsalatra" segítették uralma megszilárdításában. Vekerdinek mégiscsak van valami igaza, amikor a paradigmák bűvös vonzásáról beszél: Jászay is hitvány árulónak mondta Ferdinánd ellenfeleit és jó öreg Szalay is dohogva tünődött azon, hogy „hol” is „vetette el” magától Szapolyai „szemérmét”, amikor a törökkel szövetekezett.

Szakály tiszteletre méltó anyagismerettel vázolta fel a XV–XVI. századi magyar határvédelem kérdéskörét, annak pusztító gazdasági hatását és össze-roppanásának katasztrofális következményeit. Úgy tűnik azonban, hogy a Mohácsot közvetlenül megelőző és követő évek politikai történetében már nem annyira járatos. Érdeklődése egyébként is inkább gazdaság- és társadalom-történeti és a politika- és hadtörténet mintha nem lenne erős oldala. Annyi bizonyos, hogy a döntések racionalitásának vizsgálata igen távol áll tőle. Ez magyarázza könyvének azt az eléggé feltűnő ellentmondását, hogy bár az ország bukásának objektív okairól igen meggyőzően ír, mégis ezekkel legalábbis egyenlő fontosságot tulajdonít a szubjektív és morális mozzanatoknak, a táncstalan olvasóra bízva az egyes tényezők súlyozását.

A „szulejmáni ajánlatot” elutasító érveit sem forrásokkal támasztja alá, hanem logikai kombinációkkal. Lássunk ezek közül néhányat.

Mint emlékeztet, a szulejmáni ajánlat legfőbb indokaként azt hoztam fel, hogy a török hadsereg „hatósugara” nem fedte be Magyarországot, így annak bekebelezése a Porta szempontjából igen kockázatos vállalkozásnak tűnhetett. Szakály elismeri ugyan, hogy volt hatósugár, viszont kijelenti, hogy a török vezetők nem voltak tisztában annak jelentőségével. Ezt írja: „E konstrukció feltételezi, hogy a török birodalom irányítói már eleve tudatában voltak annak, hogy még Magyarország teljes leigázására sem futja majd erejükből... Erre azonban semmi jel sem mutat. Ellenben a Bécs ellen vezetett szultáni hadjáratok egyenesen amellel bizonyítanak, hogy I. Szulejmán Magyarország teljes bekebelezését az egyik „lépcsőfok” kihagyásával, a másik igazodási pont – Bécs – elfoglalásával igyekezett megoldani”.

Elolvassa ezt a részt, eléggé elcsodálkoztam. Hogyan? Ne tudták volna a török vezetők, hogy meddig ér hadseregük hatósugara? Olyan ördögös művelet annak kiszámítása, hogy a török államvezetés képtelen lett volna rá? Hiszen nem volt másról szó, mint arról, hogy a hadjáratok idő napjainak számát megszorozzák a hadsereg napi menetelési sebességével és a kapott eredmény alapján nagyjából meghatározzák azt a vonalat, ami után katonai szempontból már a teljes bizonytalanság birodalma kezdődik. Vagy ne tudták volna, hogy milyen távolságra van Konstantinápolytól Buda és Bécs? Hiszen, már az itt járt kereskedőktől, utazóktól, kémektől és követektől eléggé pontos adatokat szerezhettek, nem beszélve arról, hogy ha a török földrajztudósok egészen jó térképeket készítettek a Földközi-tenger vidékéről, akkor különös lenne feltenni, hogy éppen Magyarországról ne tudjanak semmit. Ami pedig a Bécs elleni hadjáratokat illeti, nos, pontosan tudjuk, hogy azok célja nem a foglalás volt, hanem a megfélemlítés.

Majd így folytatja Szakály: „De hogyan is számolhatott volna a szultán a hatósugár törvényével, amikor nem egyszer aratott nagy – bár tiszavirág életű – győzelmeket olyan csatamezőkön, amelyek nagyobb távolságra voltak, mint Bécs, és amelyekig hadseregének sokszor kietlen hegységeket kellett legyőznie?” Szakály itt bizonyára a perzsiai hadszíntérre céloz, csupán arról feledkezik meg, hogy egészen más dolog volt Perzsiával hadakozni, mint a

Habsburg birodalommal: ott a török hadsereg egy nála minden tekintetben alacsonyabb harci értékű katonasággal került szembe, míg itt a félelmetes hírű spanyol gyalogsággal és a német landsknechtekkel kellett volna megharcolnia, méghozzá – éppen mert hatósugara végére ért – egy rendkívül labilis stratégiai helyzetben. S ha már a perzsák ellen aratott „tiszavirág életű győzelmekről” beszél, nem gondol arra, hogy ezek magyarázata éppen az volt, hogy taktikailag legyűrhették ugyan a perzsákat, de birodalmukat éppen a hatóságár miatt nem kebelezhették be?

A következő ellenérve Szakálynak az, hogy a törökök a balkáni államokat sem foglalták el „lerohanásszerűen”, hanem fokozatosan, „mint ahogyan egy ideig – látszatra – Magyarországot is sorsára hagyták. Pontosan addig, amíg ez az átmeneti helyzet az ő útjukat egyengette...” Kár, hogy Szakály nem érzékeli annak a mintegy 1000 km-nek a katonai jelentőségét, amit a Szávát átlépő török hadseregnek Budáig és onnan vissza meg kellett tennie. Ez jó esetben is 60 napot jelent, azaz a rendelkezésre álló hadműveleti időnek egyharmad, de inkább kétötöd részét. Az pedig, hogy a mohácsi vereség után még bárminek is egyengetnie kellett volna a török útját Magyarországon, elfogadhatatlan: az ország egyszerűen ki volt szolgáltatva a töröknek és bármikor rátehetette volna a kezét! S ha valamikor, akkor éppen 1541-ben volt kockázatos a török számára Buda végleges elfoglalása és az ország középső részének bekebelezése! Ha valójában eleve feltett szándéka lett volna Szulejmánnak, hogy az országot birodalmához csatolja, akkor rosszabb pillanatot aligha választhatott terve végrehajtására. Erről és még sok minden másról elég részletesen írtam, sajnálom, hogy Szakály nem szentelt nagyobb figyelmet érveimnek.

Végül pedig már szinte meghökkentő Szakálynak ez a kijelentése: „Szulejmánnak 1526 után már nem a megroppant Magyarországgal, hanem a mögötte felsejlő, igazi ellenféllel, a Habsburg-birodalommal volt leszámolnivalója.” Lám milyen következményekkel jár, ha a döntések vizsgálatánál nem élünk a racionalitás feltevésével! A török diplomácia oly primitív, oly tájékozatlan volt, a Porta annyira a vakvilágba politizált, hogy csak Magyarországra érve „sejlett fel” előtte az érdekeit, sőt létét fenyegető Habsburg-birodalom! Szakály itt végleg belegabalyodott saját – egészen pontosan az elődöktől kölcsönzött – elméletébe, hiszen néhány fejezettel előbb még egészen elfogadhatóan vázolta az Oszmán- és Habsburg-birodalomnak 1526-ot jóval megelőző ellentéteit.

Szakály egyébként nagyon türelmes, sőt jóindulatú irántam, mert így szeretne megszabadítani tévelygéseimtől: „Hagyjuk ezeket a találgatásokat és nézzünk egyszer már végre szembe azzal a ténnyel, hogy Magyarország sorsa, legkésőbb a mohácsi csatától fogva, semmiben sem különbözött azokétól a balkáni államokétól, melyek előbb, rövidebb idő alatt ugyanezt az utat járták végig.” Lehet, hogy hálátlan vagyok és megátalkodott, de talán megérti, hogy egyáltalán nem győz meg ellenvetése. Miután oly elnéző volt tévelygéseimmel szemben – annak ellenére, hogy hibát hibára halmozva „a kérdéseket összefüggéseikből kiszakítva, az előzmények figyelmen kívül hagyásával” mérlegeltem, – lovagiatlan lenne túlságosan kiélezni ezt a nyilvánvaló elírást. Csupán szerény kommentárként fűzöm hozzá, hogy azért talán mégiscsak más lett pl. Bulgária és Szerbia sorsa, mint hazánké, mert ha állami és területi egységünket szét is zúzta a török, az egységes és független Magyarország eszméjét fenntartó – sőt időnként meg is valósító –, valamint

az európai civilizációval legszorosabb kapcsolatot ápoló királyi Magyarország és Erdély azért megmaradt! Persze nem teljesen saját érdemükből, hanem a török hadsereg „hatósugarának” említett korlátai miatt.

Vekerdi paradigmái helyett próbáljuk meg azonban a török és magyar államvezetés politikai és katonai döntéseinek paramétereit felvázolni.

A TÖRÖK POLITIKA ÉS MAGYARORSZÁG

Kiindulva abból a feltevésből, hogy a török államvezetés döntéseit racionális megfontolások vezérelték, a rendelkezésre álló adatokból megközelítően rekonstruálható a Portának Magyarországgal szemben követett politikája.

Úgy tűnik, hogy az 1510-es évek végén és a húszas évek elején a Porta politikai elgondolásaiban Magyarország jelentősége megnőtt. Természetesen nem Magyarorszáért önmagáért, egészen pontosan nem azért, mintha a török állam vezetői a birodalom szempontjából veszélyesebbnek tartották volna az országot mint azelőtt, hiszen annak politikai bajairól, belső gyengeségéről eléggé jól voltak tájékozódva. Magyarország az európai, sőt, mondhatnók, a világpolitikai helyzet alapvető megváltozása nyomán kapott új jelentőséget: 1519-ben a Német Birodalom rendjei császárukká választották Károlyt, Spanyolország királyát s ezzel olyan birodalom jött létre, mely Afrikától a Földközi-tengeren és Itálián át, egészen Magyarorszáig veszélyeztette az Oszmán-birodalom érdekeit, sőt potenciálisan pusztá létét is, amennyiben a császár tekintélyével és nagy hatalmával létrehozhatott egy olyan európai szövetséget, mely most már valójában vállalkozhatott volna a sokszor tervezett, de mindig megghiúsult keresztes hadjárat megindítására. A szövetségből ugyan semmi sem lett, ezt azonban akkor, azokban az években senki sem tudhatta előre.

Ebben a helyzetben viszont döntő fontosságúvá vált Magyarország magatartása, egyáltalán hovatartozása: ha csatlakozik, vagy éppen szervesen beépül az új hatalmi alakulásba – ami, tekintve a Habsburg–Jagello házassági és öröklési szerződéseket egyáltalán nem tűnt kizárt dolognak –, a török birodalom északi határa szinte védhetetlenné válik. Magyarország tehát kulcsfontosságú stratégiai területté vált, de nemcsak a védekezés, hanem a támadás szempontjából is, hiszen rajta át vezetett a legfontosabb hadiút a Német Birodalom felé.

Ha elfogadjuk, hogy a török politika célja Magyarországnak a Habsburg-érdekszférából való kiragadása volt, akkor dolgunk most már az, hogy megvizsgáljuk: milyen eszközök álltak a Porta rendelkezésére, hogy célját megvalósítsa?

Két eszköz jöhetett tekintetbe: a diplomáciai nyomás, tehát a békés megoldás és a háború. Tekintve az Oszmán birodalom hatalmas katonai erejét és Magyarország gyengeségét, kézenfekvőnek tűnik, hogy a Porta a második megoldást választja. Először tehát ezt a lehetőséget kell megvizsgáljunk.

Megint csak az erőviszonyok mérlegelése alapján, természetesennek tűnhet, hogy a török államvezetés a fegyveres megoldásnak azt a fajtáját részesíti előnyben, amit „megsemmisítő háborúnak” nevezünk. Ebben az esetben a háború célja az ellenfél hadseregének leverése, országának elfoglalása és ellenálló erejének teljes megtörése. Ha a hadsereg e három feltétel mindegyikét

teljesíteni tudja, akkor a török politika elérte célját: a magyar állam megsemmisítésével kikapcsolhatott egy hadi erejét tekintve nem túlságosan veszélyes, de földrajzi helyzeténél fogva igen fontos ellenfelet. Első pillantásra tehát, ez tűnhet a „legtisztább” megoldásnak. Közelebbről nézve azonban a kérdést kiderül, hogy az korántsem ilyen egyszerű. Az említett három feltétel közül egyet ugyanis a török hadsereg semmiképpen sem teljesíthetett: nem foglalhatta el és nem tarthatta uralma alatt tartósan az ország egész területét, mert az az említettek szerint kiesett hatósugarából. Ha viszont ezt nem tehette meg, akkor a másik feltétel sem teljesülhetett: nem törhette meg az ország ellenálló erejét. Így tehát a megsemmisítő háború, mint a politika eszköze, nem jöhetett számításba.

Van azonban a háborúnak egy másik fajtája, melynél a cél nem a megsemmisítés, hanem olyan helyzet előidézése, melyben az ellenfélnek nem marad más választása, mint feltételeink elfogadása. Ezt nevezik „korlátozott célú háborúnak”. Meg kell jegyeznünk, hogy a történelem folyamán legtöbbször a háborúnak ezt a fajtáját viselték. De hogyan lehet az ellenfelet a megsemmisítésre való törekvés nélkül politikai feltételeink elfogadására kényszeríteni? Két módon: egyrészt úgy, hogy haderejének leverésével és egyes tartományainak elfoglalásával növeljük a végső siker *valószínűségét* – az ellenség szempontjából tehát csökkentjük –, másrészt úgy, hogy pusztító betörésekkel és tartományai elfoglalásával olyan károkat okozunk neki, melyek felülmúlják azt az *árat*, amit a béke fejében megszabtunk.

Konkréten: ha a török hadsereg döntő csapást mér a magyar haderőre, akkor a magyar állam esélyei a végső siker szempontjából erősen csökkennek. Ugyanígy akkor is, ha Nándorfehérvárt elveszti. Nem bizonyos azonban, hogy a magyar állam vezetői akár a hadsereg veresége, akár Nándorfehérvár elvesztése után reménytelennek látják a további küzdelmet – tehát a végső sikert még valószínűnek tartják –, hiszen számíthattak arra, hogy egyszer mégiscsak létrejön a nagy európai koalíció, mely döntő csapást mérhet a törökre. A mérlegelésbe itt most már döntő tényezőként lép be az idő: mikor kapja meg Magyarország ezt a segítséget? Ha ugyanis a segítség későn jön, az ország a folytonos – és most már elháríthatatlan – betörésekből eredő pusztítások következtében annyira legyengül, hogy a segítség már édeskeveset jelent, nem beszélve arról, hogy ebben az állapotában szabad prédájává válik a másik hódítónak, a Habsburgoknak. Ilyen formán könnyen előfordulhatott, hogy az elszenvedett károk és annak politikai következményei jóval felülmúlják azt az árat, amit a török a béke feltételeként megszabott.

Hogy a török miben szabta meg a béke árát, sajnos nem tudjuk pontosan. Abból azonban, hogy kétszer is békét ajánlott – 1520-ban és 1524-ben –, arra lehet következtetni, hogy szívesebben intézte volna el a magyar kérdést békés úton, mint háborúval, másrészt arra is, hogy a szóban forgó nagy tét miatt – ti. Magyarország kiemelése a Habsburg-érdekszférából – most nem a szokásos, néhány évre szóló fegyverszünetre gondolt, hanem valamilyen végleges rendezésre. Abból viszont, hogy a küzdelem kimeneteléről semmilyen illúziót sem tápláló magyar udvar mindkét alkalommal visszautasította a békét, arra kell következtetnünk, hogy annak ára igen magas volt: esetleg egy olyan szövetségi szerződés, melyben az is bennfoglaltatott volna, hogy a török hadsereg szabad átvonulást kapjon a Habsburgok ellen, úgy ahogy ez Mohács után Szulejmán és János király között meg is valósult. Ez az ár a Mohácsnál levert és tönkretett Magyarország számára már nem tűnt túlsá-

gosan magasnak, most azonban elfogadhatatlannak látszott, több okból is. Mindenekelőtt reálpolitikai megfontolások miatt: ha az ország elfogadja a szultán feltételeit, akkor egyszer s mindenkorra lemondhat Nyugat támogatásáról, ugyanakkor az a veszély is fennáll, hogy a beengedett török hadak, megszállva az ország fontosabb stratégiai pontjait, többé nem mennek ki.

Szinte bizonyos, hogy a török ezt nem tette volna meg, mert érdekeinek már akkor jobban megfelelt egy tőle függő, de területileg és állami berendezkedését tekintve érintetlen ország, mely ütköző államként állhatott közte és a Habsburgok között. Itt lépnek be azonban a történelmi kutatások soha ki nem iktatható pszichológiai és ideológiai mozzanatok: a törökkel szemben érzett gyűlölet és mélységes bizalmatlanság, valamint a kortársaknak az a szubjektív meggyőződése, hogy egy ilyen tettel Magyarország kirekesztené magát az európai keresztény közösségből. Ezek a magyar uralkodóosztály – de feltehetően az egész nép – lelkivilágából kiirthatatlan mozzanatok döntően befolyásolták a magyar kormány politikáját.

Azt egyébként, hogy a török államvezetés szívesebben nyúlt volna a békés megoldáshoz, annak alapján, amit a háború két fajtájáról elmondtunk, nem lehet a feltevések köréből kizárni. Említettük, hogy a megsemmisítő háborút, mint a politikai cél elérésének egyetlen biztos eszközét a török nem alkalmazhatta. Maradt tehát a sok bizonytalansági elemmel terhelt korlátozott célú háború, melyben csak a végső siker valószínűségéről lehetett szó, nem pedig annak feltétlen bekövetkezéséről, továbbá egy sok szubjektív momentumot magában foglaló becslésről, arról ti., hogy a magyar kormány mikor ítéli nagyobbnak az elszenvedett károkat, mint a béke árát.

Ez lenne tehát a török államvezetés döntési processzusának váza, közkeletű kifejezéssel élve: modellje. Ez jórészt logikai úton, főleg az események vizsgálata alapján felállított modell, és sok eleme nem támasztható alá forrás-szerű adatokkal. A következőkben azt szeretnénk bemutatni, hogy melyek e modell forrásokkal bizonyítható, szilárd elemei és melyek azok, melyeket logikai úton építettünk bele.

Az kétségtelen tény, hogy 1520 végén Budára érkezett Szulejmán követé és felajánlotta ura nevében, hogy a Szelim szultánnal még 1519-ben megkötött békét meghosszabbítja. Bizonyos adatok szerint a béke feltételéül a szabad átvonulás engedélyezését szabta meg. A magyar kormány elutasította a feltételt és segélykérő követeket küldött Velencébe, a császárhoz és a pápához.

Miután meghíúsult a Porta törekvése, hogy a magyar kérdést békés úton oldja meg, elhatározta Nándorfehérvár ostromát. Szinte pusztán e hadjárat megindításának és lefolyásának körülményeiből is valószínűsíteni lehet a török államvezetésnek előbbieken vázolt gondolatmenetét. Tény az, hogy a szultán csak 1521 tavaszán határozta el a hadjáratot, amikor röviddel azután, hogy békeajánlatának visszautasításáról tudomást szerzett, arról is hírt kapott, hogy a szíriai lázadást sikerült megfékezni. Önmagában véve már ez is eléggé szokatlan dolog volt, mert a szultánok által vezetett nagy hadjáratoknál, amikor is a birodalom egész hadi erejét mozgósították, az előkészítést már az előző év őszén meg szokták kezdeni. De még feltűnőbb, hogy a hadjáratban csak a ruméliai katonaság vett részt, ami a szultáni hadjáratokban megint csak eléggé szokatlan dolog volt. A dolog magyarázata az, hogy bár a szíriai lázadást már leverték, az ott alkalmazott ázsiai hadak nem érhettek a hadjárat elkezdéséig Európába. Mindebből úgy hisszük, néhány következtetés feltétlenül levonható. A magyar kérdés megoldását a török ál-

lamvezetés égetően sürgősnek ítélte, különben aligha fogott volna bele egy ilyen nyaktörő, eléggé kockázatos vállalkozásba. Bármennyire is a megfélemlítésre alapozták ugyanis vállalkozásukat, mégiscsak Nándorfehérvár ostromáról volt szó, melynek falai alatt vérzett el egyszer a nagy Mehemed szultán hadserege. Másodszor: egészen bizonyos, hogy a hadjárat célja nem a magyar hadsereg leverése vagy Buda elfoglalása volt, amint azt a korabeliek és egyes későbbi történészek is hitték. Nem tehető fel ugyanis, hogy a török katonai vezetők 1521-ben gyengébbnek ítélték volna a magyar haderőt, mint 1526-ban, amikor tudjuk, a birodalom haderejének legalább kétharmad részét vonultatták fel Magyarország ellen. Harmadszor: a török katonai vezetés teljesen tisztában volt Nándorfehérvár jelentőségével, tehát azzal, hogy annak eleste után Magyarország védhetetlenné válik. Végül pedig azt is megállapíthatjuk, hogy Nándorfehérvár elfoglalásával nemhogy csökkent, sőt inkább megnövekedett a békés megoldás lehetősége, mert akár a végső siker valószínűségét, akár pedig az országot érő károk és a béke árának az arányát nézzük, Magyarország esélyei katasztrofális mértékben csökkentek: most már nemcsak az egész birodalomból mozgósított szultáni haderő, de a szomszédos szandzsákok csapatai számára is szabad bejárás nyílt az országba. Épp ezért joggal gondolhatták a birodalom vezetői, hogy a teljes pusztulást elkerülendő, a magyar kormány bármilyen áron elfogadja a felajánlott békét. Látni fogjuk, hogy végül is ez következett be, és a kormány 1525-ben elszánta magát a békére. Békeajánlatával azonban elkéssett.

Bár a török hadvezetés Nándorfehérvár elfoglalásával a Magyarországgal való leszámolás előfeltételét megteremtette, a döntő összecsapásra mégis csak öt év múlva került sor. Ennek oka az volt, hogy előbb a birodalom létérdekeit érintő két veszélyt kellett elhárítani. Egyiket a rodoszi johannita lovagok jelentették. A johanniták azzal, hogy szüntelen kalóztámadásokat intéztek a török vizeken közlekedő hajók ellen, továbbá mert minden, a birodalomban támadt nyugtalanságot és lázadást támogattak, már régen magukra vonták a fényes Porta haragját, de most, hogy a nemrégiben meghódított Egyiptommal való összeköttetést is veszélyeztették, a leszámolás elkerülhetetlenné vált. A flotta és a hadsereg 1522 nyarán kezdte el a sziget ellen a támadást, s annak védői decemberben kapituláltak.

Alig fejezték be azonban ezt az igen nehéz és költséges hadjáratot, máris új bajok támadtak: 1523 nyarán lázadás tört ki Egyiptomban és olyan méreteket öltött, hogy az új nagyvezírnek, Ibrahimnak kellett oda utaznia, hogy rendet teremtsen.

E súlyos és veszélyekkel teli fejlemények közepette sem vesztette szeme elől Magyarországot a török államvezetés. Katonailag és diplomáciailag egyaránt nagy körültekintéssel készítette elő a talajt a leszámolásra. Több vállalkozást indított Magyarország ellen, melyek egy része ugyan sikertelenül végződött, kettő azonban jelentős eredménnyel járt: 1522-ben Orsovát, 1524-ben pedig Szörényt foglalta el. E két vár jelentőségét részben az adta meg, hogy magyar részről egyik bázisát alkották a Havasalföld elleni vállalkozásoknak, másrészt így vált teljesen biztossá a dunai hajóút nemcsak katonai, de műszaki szempontból is. A hajók felvontatása a Vaskapun ugyanis rendkívüli nehézségekkel járt és különleges rendszabályokat kívánt meg, melyek végrehajtását a két vár őrsege megzavarhatta.

Diplomáciai szempontból a Porta arra törekedett, hogy teljesen elszigetelje Magyarországot. Ehhez a körülmények egyébként is igen kedveztek,

mivel az ország legerősebb potenciális szövetségesét, V. Károlyt teljesen lekötötte a franciák elleni háború. Miután pedig a többi tekintetbe jövő szövetséges állásfoglalása is döntően a császár magatartásától függött, a török diplomáciának nem került nagy erőfeszítésbe, hogy semlegességre bírja őket. Radullal, Havasalföld fejedelmével, aki még 1523-ban is dacolni mert a birodalommal, 1524-ben kiegyeznek és megerősítik fejedelemségében. Perzsiával 1524-ben, Lengyelországgal 1525-ben kötnek békét, Velencével pedig melegen ápolják az 1521 óta fennálló jószomszédi viszonyt.

Mindezen fejlemények után senki előtt nem volt kétséges, hogy küszöbön áll a nagy leszámolás, és abban is egyetértett mindenki, hogy Magyarország nem tudja kivédeni a csapást. A török mégsem vetette el a békés megegyezés gondolatát. 1524-ben újabb követ érkezik Budára, akivel az udvar titkos tárgyalásokba kezd. A szemfüles pápai követ azonban megszimatozza a dolgot, és azonnal értesíti a Vatikánt. A pápa figyelmezteti Ferdinándot, aki nem éppen udvarias hangú levélben jelenti be tiltakozását és követeli a tárgyalások megszakítását. Feltehetően a török békefeltételei között megint ott szerepelt a török hadak átvonulásának engedélyezése és Ferdinánd ideges reakcióját valószínűleg ez magyarázza. A tárgyalások meg is szakadtak. Ilyen formán a török államvezetés számára nem maradt más megoldás, mint a háború.

A MAGYAR POLITIKA ÉS TÖRÖKORSZÁG

Annyi bizonyos, hogy kivéve az udvart és néhány tájékozottabb főurat, a magyar uralkodó osztály többsége mindvégig a háborús megoldás mellett volt. Ezt bizonyítják a minden évben megtartott országgyűlések végzései, melyek túlnyomó többsége hadi vonatkozású. Sőt van úgy, hogy a király, vázolván a nagy veszélyt, az ország gyengeségét és a külföldi segítség bizonytalanságát, felteszi a kérdést, hogy háború legyen-e vagy béke. A rendek mégis egyöntetűen a háború mellett döntenek.

Ha ez így volt, akkor viszont önként adódik a következő kérdés: mit kellett volna tennie az uralkodó osztálynak annak érdekében, hogy a siker esélyeit a nagy fegyveres összecsapásban valamennyire is megnövelje? A válasz eléggé egyszerű: külföldi segélyre és szövetségesekre kellett volna szert tenni, valamint az ország honvédelmi erejét valamiképpen megnövelni. Ami a külföldi támogatást illeti, meg kell állapítanunk, hogy annak elnyerésére mindent megtettek s ilyen szempontból a királyi udvart nem is lehet elmarasztalni. Szinte megszakítatlanul folynak a tárgyalások a külföldi hatalmakkal, követek jönnek-mennek és szinte szakadatlan levélváltás folyik a segély ügyében. S ezek a fáradozások nem is egészen hiábavalók. A német birodalmi gyűléseken a magyar követeket meghallgatják, a segély szükségességét elvileg elismerik, majd meg is szavazzák. (Más kérdés, hogy 1526-ban a birodalmi gyűlés azon a napon szavazza meg a segélyt, amikor a török már építi a hidat a Dráván.) Komoly segítséget jelentett a pápa 50 000 dukátos pénzküldeménye is, ami feltehetően meghaladta a király jövedelmeinek több, mint a felét. Megint más kérdés, hogy ez a tekintélyes summa az országban dühöngő infláció következtében eredeti értékének töredékére csökkent.

Az adatok azt mutatják, hogy az uralkodó osztály megkísérelte az ország honvédelmi erejének növelését is. Három eszközzel próbálkoztak: a kincstár bevételeinek növelésével, az országban uralkodó anarchisztikus viszonyok megszüntetése céljából a királyi hatalom, általában a központi kormányzat

megerősítésével, végül pedig a katonailag értéktelen nemesi felkelés helyett harchoz értő zsoldosok felfogadásával a nemesség által fizetett adóból.

„Pecunia est nervus belli” – ezt a régi igazságot természetesen Mohács nemzedéke is ismerte. Pénzt előteremteni azonban nem könnyű dolog, különösen egy olyan országban, melyet az európai gazdasági életben végbemenő folyamatok és a török elleni védelem rettenetes terhei elszegényítettek. Miután azonban 1521-ben, Nándorfehérvár eleste után a török nagy támadása küszöbön állónak tűnt, a föld alól is pénzt kellett előteremteni. Így érkeztek el a pénzrontás gondolatához. A pénzrontás Európa-szerte hosszú múltra tekintett akkor már vissza, és bár igen kétélű fegyver volt, az adott pillanatban más eszköz nem kínálkozott. Az uralkodó osztályt elmarasztalni érte nem is lehet, amint ezt Hermann Zsuzsanna határozottan állítja: „A pénzrontás kényszermegoldás volt, és az ország helyzete teljesen indokolta, hogy vezetői kényszermegoldáshoz folyamodjanak.” A kincstár a pénzrontással mintegy 60 000 forint haszonra tett szert, amiből egy évre 2000–2500 zsoldost, fél évre ennek kétszeresét lehetett volna felfogadni. Magyarország hadi erejét 50–60 000 főnek véve, a többlet nem jelentéktelen. A baj azonban ott volt, hogy ezt az egyszeri gyógyszernek szánt eszközt több éven át kellett alkalmazni, mert a török sem 1522-ben, sem 1523-ban nem támadott, hanem csak 1526-ban. Addigra azonban – Hermann Zsuzsanna szavait idézve – „ez a rendszabály katasztrofális következményekkel járt, és 1526-ra oly mértékben szétzilálta az ország gazdaságát, olyan nyíltá tette és annyira elmélyítette a régóta lappangó és növekvő gazdasági és politikai válságot, hogy az állam szinte a török közreműködése nélkül is szétesni látszott”.

De az 1521. évi országgyűlés nemcsak a pénzrontás eszközéhez nyúlt, hanem kimondta a nemesség megadóztatását egy évi jövedelmének feléig, a templomi kincsekre pedig 10⁰/₀-os adót vetettek ki. Bevezették továbbá a fogyasztási adót is. Ezzel az eszközzel azonban a baj ugyanaz volt mint a pénzrontással: egy alkalommal el lehetett viselni, huzamosabb ideig azonban nem. Ha a török 1522-ben valóban támad, talán lett volna eredménye, azt követően azonban aligha. Persze ez az egyszeri eredmény is csak akkor teljesül, ha a kivetett adó valójában be is folyik. A velencei követ jelentése szerint 3 milliót vártak ezekből az adókból, de annak csak 1/10 részét fizették be. A 3 milliós becslés rendkívül túlzottnak tűnik, de ha elfogadjuk a kivetés és a behajtás 10:1-es arányát, akkor felmerül a kérdés: hova lett a kivetett adó 9/10 része? A források sikkasztásokat emlegetnek, a befolyt pénzek nem rendeltetésszerű felhasználását, de minden bizonnyal adómegtagadás is történt.

És itt érkezünk el oda, hogy megvizsgáljuk a központi hatalom megerősítésének kérdését, hiszen egészen nyilvánvaló, hogy ezeket a visszasságokat csakis a kormányzat autoritásának helyreállításával lehetett volna megszüntetni. Ismerve ezeknek az éveknek eseményeit, az országgyűléseknek a rend helyreállítását sürgető végzéseit s azt, hogy azok egyikét sem hajtották végre, szinte nevetségesnek tűnik maga a kérdésfeltevés.

Pedig egyáltalán nem az. Abban ugyanis semmi kételyünk sem lehet, hogy az uralkodó osztály felismerte a veszélyt. Azt elfogadni viszont, hogy ebben a helyzetben maguk által is végrehajthatatlannak ítélt rendszabályokat hozzanak, vagy azokat tudatosan szabotálják, már pszichológiai megfontolások alapján sem igen lehet. A dolog magyarázatát minden bizonnyal abban kell látnunk, hogy a magyar nemesség paragrafusokkal akart olyan változá-

sokat létrehozni, amelyeket másutt a gazdasági és társadalmi fejlődés spontán hozott létre. Arra gondolunk, hogy az európai központosított monarchiák nem valamilyen szubjektív elhatározás eredményeként jöttek létre, hanem úgy, hogy megszületett az erős városi polgárság, melynek létérdeke volt a tartományúri hatalom felszámolása és a rend helyreállítása, épp ezért tökéjével a központosítást támogatta. Nálunk viszont nem volt töke, sem erős városi polgárság, s a nemesség, ha átmenetileg, a végső veszély láttán elő is akarta segíteni a királyi hatalom megerősítését, annak érdekében gyakorlatilag semmit sem tudott tenni.

Mindehhez még azt is hozzá kell venni, hogy a problémák megoldásának rendszerint csak egy helyes útja van, s ha ezt az utat nem lehet követni, akkor minden más megoldás eredménytelen marad, sőt károkat okozhat. Lényegében ez lett az eredménye a vitathatatlanul jószándékkal hozott országgyűlési végzéseknél is. Néhány példa erre. Az 1518. évi országgyűlésen a kormányzat tisztakezűségében nem bízó köznemesség keresztül vitte, hogy a befizetett adót a királyi kincstartó a köznemességből választott kincstartókkal együtt kezelje. Így a pénzkezelést most már két szerv intézte, ami mást nem idézhetett elő, mint zűrzavart és az államszervezet és a gazdasági élet további bomlását. Ugyanígy több bajt, mint hasznot hozott a köznemesség által gyűlölt Szalkai kancellár leváltása, mert fél éven át kancellár nélkül intézték az ország ügyeit, a káosz tehát csak fokozódott. De a segíteni akarás miatt bizonytalanra vált a nádori intézmény működése is. Verböczi a köznemesség ugyanis nem csupán pártpolitikai érdekekből választotta nádorrá, hanem azért is, mert élesen bírálva az udvart, hatásos rendszabályokat sürgetett – és ígért – a honvédelem erősítésére. Verböczi őszinte hazafiasságában és jóhiszeműségében senkinek sem lehetett oka kételkedni, azt viszont előre látni nem lehetett, hogy teljesen alkalmatlannak bizonyul majd a nádorságra. Amikor azonban ez nyilvánvalóvá vált, már csak néhány hónap választott el a török támadásától.

Marad végül a nemesség megadóztatása és a befolyt pénzen zsoldosok fogadása. Ezt az országgyűlés két alkalommal is, 1521-ben és 1524-ben elrendelte. Természetesen ezt sem hajtották végre. Viszont felmerül a kérdés: végül is mit jelentett volna a nemesség adózása, mennyire növelhette volna meg az ország katonai erejét? A kérdés annál is inkább jogosult, mivel a magyar történetírás hajlamos arra, hogy az ország bajaira a panaceát a nemesség adózásában keresse. A kérdés kulcsa itt az, hogy mekkora lehetett a köznemesség vagyoni ereje. Tudtunkkal a kérdést történetírásunk még fel sem vetette, pedig enélkül mindenfajta ítélkezés légtüres térben mozog. A probléma megoldására természetesen mi sem vállalkozhatunk, csupán egy eléggé bizonytalan becslésre hagyatkozhatunk. Az még napjainkra is áll, hogy a mezőgazdasági termelés a jövedelmezőség szempontjából kedvezőlembb helyzetben van mint az ipar és a kereskedelem. Régebben még inkább így volt, hiszen a mezőgazdasági termelvények közül a gabonaneműek forgalma a szállítás nehézségei miatt csak igen korlátozott maradhatott. Fel kell tennünk tehát, hogy bár a magyarországi nemesség számaránya az ország össznépességében a polgárságénál magasabb volt, de miután jövedelmének túlnyomó része az agrártermelésből származott, pénzben kifejezhető vagyona és jövedelme aligha lehetett nagyobb. Ha a két osztály jövedelmét egyformának vesszük – bár szinte bizonyos, hogy nem így volt –, akkor kiindulva abból, hogy Thurzó Elek és Váradi Pál 1523. évi költségvetésében a városok,

a szászok és a zsidók adója kereken 30 000 forintot tett ki, a nemességtől beszedhető adót is ennyire kell becsülnünk. Nos, 30 000 forintból egy évre 1250, fél évre 2500 zsoldost lehetett volna tartani. Hogy ez a 2500 zsoldos katonai szempontból többet jelentett volna, mint 12–14 000 nemesi felkelő, abban semmi kételyünk sem lehet, viszont az is bizonyos, hogy ezzel az ország honvédelmi gondjai korántsem oldódtak volna meg.

Mindent összefoglalva, az ország esélyei a várható konfliktusban a lehető legrosszabbak voltak. És ezt az ország vezetői világosan látták. Épp azért az 1524. évi megghiúsult béketárgyalások után 1525-ben, de még 1526 elején is főleg lengyel közvetítéssel fel akarták újítani a tárgyalásokat, sőt Tomori a nyár folyamán már odáig jutott, hogy azt ajánlotta, még adófizetés árán is, de kérjenek békét a töröktől.

Ekkorra azonban a Porta már hajthatatlanná vált és a politikai cél, a „szulejmáni ajánlattal” jelzett koncepció megvalósítására elindította a korlátolt célú háborút. Miután azonban ez a koncepció a török gyűlöletétől fűtött, bizalmatlan és a külföldi segélyben bízó magyar uralkodó osztály ellenállása, valamint Ferdinánd szüntelen támadásai miatt megbukott, 1541-ben Szulejmán rákényszerült Magyarország állami és területi egységének szét-törésére.

IRODALOMTUDÓSAINK FÓRUMA

Rovatunkban a Magyar Rádió sorozatának szövegeit közöljük. A műsort Dénes István szerkeszti.

A Barta Jánossal folytatott beszélgetés rövidebb formában a 3. műsorban hangzott el 1976. június 15-én.

VI.

BARTA JÁNOSSAL BESZÉLGET JULOW VIKTOR

BARTA JÁNOS: Legyen szabad a Magyar Rádió megtisztelő felkérésének a magam egyéni módján eleget tennem. Nemigen szoktam a fórumon szerepelni, s ezt a beszélgetést szeretném úgy alakítani, hogy inkább a magam irodalomtörténet-műhelyébe engedjek bepillantást. Fórum és műhely között elvben nagy különbség van: fórumon rendszerint vitákat, kérdések és válaszok csatáját szokták érteni. Én ez alkalommal vitázni nem akarok senkivel, aktuális kérdésekben nem foglalkozom állást, ellenben úgy vélem, hogy az, aki beszélgetésünket végighallgatja vagy pláne végigolvassa, az én ötvenéves irodalomtörténeti működésemről, módszeremről és szemléletemről tömören bár, de képet fog kapni.

Ha valaki jelképesen szólva egy tudós műhelyébe akar betekinteni, akkor valószínűleg három dolog iránt érdeklődik: hol, milyen égtáj alatt fekszik ez a műhely, ki a gazdája, mi és milyen módszerrel készül benne. Nos: a műhely: egy immár ötödik éve nyugalomban levő egyetemi tanár dolgozószobája Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetem bölcsészeti karán. De műhelynek kell számítnom a tantermeket is, ahol előadtam, és a szeminárium helyiséget, amely húsz éven át megannyi hallgatói dolgozat megvitatásának színhelye volt. Ez a kissé körülményes megjelölés egyáltalán nem közömbös: a hazai magyar irodalomtörténet-köztudatban évek óta beszélnek debreceni iskoláról, amelyhez rajtam kívül több kutatótársam és jó néhány tanítványom tartozik.

JULOW VIKTOR: Magam is a debreceni iskola hívének vallom magam, s úgy érzem: ez az az iskola, amely leginkább Horváth János hagyományait folytatja. Első kérdésem az: mi ennek az iskolának az alapelve?

BARTA JÁNOS: Előjáróban meg kell jegyeznem, hogy külön szín vagyunk a szakma fővárosi vagy más vidéki művelőjéhez, az akadémiai intézethez és a főiskolákhoz képest. Összeköt bennünket az, amit élményi esztétikának szoktak nevezni. Megvannak ugyan az esztétikai és poétikai alapfogalmaink – kinek-kinek egyéni változatban –, de sohasem a fogalmakból indulunk ki, hanem mindig a mű egészéből; elsősorban azt akarjuk élményi szinten felfogni, amit a műalkotás maga akar mondani nekünk.

JULOW VIKTOR: Most talán szűkítsük a kört. Az alapelvről volt szó, most nézzük meg konkrétabban a módszereket. Milyen módszerekkel dolgozik ez az iskola?

BARTA JÁNOS: Ha országos viszonylatban veszi szemügyre valaki a mi módszereinket, valószínűleg régieseknek, avultaknak fogja őket találni. Meg kell mondanom, hogy mi debreceniek – elsősorban magamra is áll ez – tudatosan nem vagyunk ultramodernek, a szemantika, a strukturalizmus, a matematikai módszerek kevés nyomot hagytak rajtunk – s ebben talán lemaradunk az akadémia Irodalomtudományi Intézete mögött; de aki könyveinket, tanulmányainkat ismeri, az talán azt is megérzi, hogy amit elvesztünk a réven, azt bőségesen megnyerjük a vámon. A human tudományok terén nem mindig a legfrissebb szerszám a leghasznosabb. A mi

módszerünk körülbelül arra az átlagra emlékeztet, amely a magyar irodalomtudományban bizonyos európai sugalmak révén az 50-es, 60-as években vált meghonosodottá; amelynek nem teljesen vagy nem kimerítően a műközpontú elemzés vagy a műközpontú esztétika volna a legközérthetőbb megjelölése.

JULOW VIKTOR: A Barta-iskola itt Debrecenben terebélyesedett ki. De mielőtt részletesebben az iskola mai állásáról beszélnék, szeretnék megtudni egyet-mást az előzményekről, mert hiszen tudom jól, hogy igen jelentős tudósi pálya állt már mögöttem, amikor városunkba és egyetemünkre kerültem.

BARTA JÁNOS: Az én öreg műhelyemnek a kezdetei kerekén ötven esztendővel ezelőtt kezdtek bontakozni. Nemi irodalmi ambíciókat már a szentesi gimnázium önképzőköréből hoztam magammal. Akkor kezdtem hinni, hogy ez több pusztán kedvtelésnél, amikor az Eötvös-kollégiumban egymás után két dicséretet kaptam: Horváth Jánostól a fiktív kuruc balladák poétikai elemzéséért, az osztrák Kleinmayr Hugótól a Peer Gynt néhány jelenetének interpretációjáért.

JULOW VIKTOR: Ezek után az Eötvös-kollégiumi kezdetek után halljunk valamit a folytatásról: hogyan indultál el a voltaképpen tudományos kutatói pályán.

BARTA JÁNOS: Hogy a szaktudomány művelőjévé váljak, arra a külső körülmények nem alakultak valami kedvezően: Pésten kaptam ugyan állást, de kereskedelmi középiskolában, el is töltöttem ott kerekén huszonöt évet; s hogy valamit mégis alkotni tudtam, az csak annak köszönhető, hogy a középiskolai tanár akkoriban lényegesen szabadabb volt, mint ma. Irodalomtörténeti pályám mégis lassan, nagyon lassan indult. Volt ennek egy különös oka, amelyet ma már majdnem inkább szégyellek, mintsem hogy büszke lennék rá. Az egyetemről, ahol Négyesy Lászlót hallgattam, Eötvös-kollégiumi mestereimtől hamar és tudatosan elszakadtam; nem csatlakoztam az irodalomtörténészek hagyományos táborához, Babits körül a Nyugatnál is inkább csak vendégként tűntem föl. – A magam útján akartam járni, magam akartam a módszeremet is, a szemléletemet is kimunkálni. Még is kínlódtam érte eléggé: amit fiatalon szerettem volna, odáig csak évtizedek múltán tudtam fölfejlődni. Bizonyos fokig a kényszer is errefelé hajtott: azok a ma közkezen forgó elméleti szakmunkák, amelyekből ma bárki kezdő irodalomtörténész az alapfogalmait merítheti, az én fiatalkoromban még bizony nem voltak meg. Nehezítette az indulást egy teljesen még ma sem leküzdött, de korábbi életszakaszaimban veszélyes hibám is: érdeklődésem nagyon szétszóródott, rosszul gazdálkodtam időmmel, s bőven burjánzó ötleteimet nem mindig érleltem ki befejezett művekké.

JULOW VIKTOR: Lényegében azt mondod, hogy a pályakezdésedet egyrészt más irányú és köteles elfoglaltságok gátolták, másrészt az érdeklődésed szétszórtságáról beszéltél. Bizonyos, hogy a karrier szempontjából ezek hátráltató tényezők voltak, de úgy érzem, hogy ez az elég hosszú ideig tartó „kalandozások kora” az életedben később nagyon is beérett, nagyon is meghozta a maga hasznát. A tudósi indulásnál nem a gyors, de az annál biztosabb siker érdekében sokkal fontosabb a szétszórtság, mint a túl korai szakosodás. Nos, viszont most már kíváncsivá tettél bennünket arra, hogy közelebbről milyen ösztönzések, milyen érdeklődési irányok voltak azok, amelyek a pályakezdésedet jellemezték?

BARTA JÁNOS: Belülről nézve, az immár ötven esztendőnek mondható, tehát egész tudóskodásomat két nagy hajtóerő mozgatta előre: az irodalomnak mint esztétikumnak a megragadása, és valami különös intellektuális kíváncsiság, majdnem azt mondhatnám: intellektuális éhség, amely arra ösztönzött, hogy az embert jellemében, a világot lényegében próbáljam megismerni. Nemcsak arról volt szó, hogy az irodalomtudományt filozófiai és karakterológiai alapon akartam művelni: egy ideig, ha nem is rendszeresen, de tüzetesen olvastam filozófusokat, különösen azokat, akik a húszas évek polgári filozófiájában uralmon voltak, s legalábbis az ismertetés szintjén évekig rendszeresen szerepeltem az akkori magyar filozófiai folyóiratban, az Athenaeumban. Két ösztöndíjas évet töltöttem Berlinben (1925 és 27 nyara közt); itt is jutott idő filozófusok olvasására és hallgatására. Hadd említsem meg itt, hogy az

azóta már halott német pedagógus-filozófus Spranger előadásait volt módomban személyesen hallgatni. Róluk készült egyetemi jegyzeteimet ma is őrzöm. Produkciómra visszatekintve meg kell vallanom: sokáig tartott, amíg a magamba szedett filozófia és karakterológia valóban leülepedett és hasznos elemként épült bele kutatásaimba. Annyi megmaradt, és talán nem haszontalanul, hogy a költő vagy író legalábbis ugyanolyan mértékben érdekelt emberként, mint művészként, s a művészhez a kulcsot az emberi egyéniségben igyekszem megtalálni.

JULOW VIKTOR: A műhelytől most kissé távolabbra kalandoztunk. Javaslom, hogy térjünk vissza és vizsgáljuk meg a módszert, amely ebben a műhelyben kialakult.

BARTA JÁNOS: Ahogy szerszámaimat nagyon nehezen munkáltam ki, egész munkamódszeremben van valami nehézkes és csöppet sem gazdaságos. Nem mintha ötleteim vagy terveim nem volnának, de hosszú az út nálam az ötlettől a megoldásig, a zárt koncepcióig. Egy-egy kisebb-nagyobb téma kidolgozásához rengeteg előtanulmányra, fáradságosan szétágazó anyaggyűjtésre van szükségem, mintha éppen a felhalmozott jegyzetek tömegétől merítenék ihletet. Szabad legyen itt egy méltatlan hasonlatot beiktatnom. A szépirok közül Flaubert volt az, aki a végtelékig vitte az anyaggyűjtést és a végén egy jelentős, de az anyaggyűjtéshez mérten mégiscsak szerényebb munka született meg. Nem érzem magam az irodalomtörténetírás Flaubert-jének, de ebben a külső mozzanatban: a mérhetetlen anyaggyűjtésből merített ihletben valahogy mégis az ő nyomain járok.

JULOW VIKTOR: Én azt hiszem, abból a szempontból is folytathatjuk ezt az összehasonlítást, hogy legalább annyi kinnal szüld meg tanulmányaidat, mint ahogy Flaubert a regényeit. Tehát nemcsak a gyűjtés méreteiben, hanem a mű megszenvedettségében és egyúttal hitében is megvan ez a rokonság.

BARTA JÁNOS: Valóban, a nyersanyagból nehezen, általában a második vagy a harmadik megfogalmazásban alakul ki a végleges szöveg. Már majdnem bűnnek számít, hogy a nyersanyagnak csak egy része az, amit valóban értékesíteni tudok; az a bizonyos képzeletbeli műhely tele van forgácscsal és hulladékkal.

JULOW VIKTOR: A közelebbi műhelytitkokra is mindig kíváncsi mindenki, aki az irodalom vagy az irodalomtudomány iránt érdeklődik. Szeretnénk többet tudni arról, s konkrétan, hogy hogyan alakul ki nálad egy mű, egy-egy tanulmány.

BARTA JÁNOS: Említettem azt, hogy nehézkességgel és pazarlással van egybekötve ez a kialakulás. Mindezt részben indokolja egész irodalmári módszeremnek egy alapvonása: hiába indulok neki előre felvillanó ötletekkel, hiába próbálom az összehordott anyagon a magam szemléletét érvényesíteni, az eredményt soha nem látom előre, a végső megoldás mindig váratlanul bukkan elébem. Nem az én koncepcióm győz, hanem az, amelyet a téma magában rejt, s amely egyszerre megvilágosodik előttem. Ezzel a módszerrel lehet egy műhöz, egy alkotóhoz közelíteni, de arra már, belső és külső okokból is, nem futja, hogy nagy, szintetikus alkotásokat hozzak létre. Az időhiányon is múlik ez, aztán az utóbbi évtizedekben a tudományos kutatókra háruló társadalmi feladatok halmozódásán is – de nem tudom, kedvezőbb körülmények közt is eljutottam volna-e a nagymonográfiáig.

Még egy különösségemről kell számot adnom. Horváth János a maga egész irodalmunk fejlődését átfogó koncepcióját aránylag fiatal korában megalkotta, és haláláig nem tért el tőle. Tulajdonképpen nem tett egyebet, akár kicsi, akár nagy műfajban dolgozott, mint egyetlen koncepciót fejtett ki. Másfelől Gyulai Párról mondják a kortársak, hogy amit egyszer leírt vagy megformulázott, attól tulajdonképpen nem tágitott, inkább ismételte önmagát. Nekem magamnak kevés olyan eredményem van, amelyet véglegesnek tekintenék; valahányszor egy témához újból hozzányúlok, mindig új vonásokkal gazdagodva jelenik meg előttem. A Kosztolányi-féle Hajnali részegséget három alkalommal, egy-egy évnyi időközrel kellett elemeznem, s az előző elemzést mindig fogyatékosnak éreztem. Hogy nagyobb példát mondjak: két könyvecském jelent meg Madáchról, de ha módom volna egy harmadikat megírni, az nem hasonlítana egyikhez sem.

JULOW VIKTOR: A tudósi alkotásfolyamatba pillanthatunk most be. Személyesebb vizekre evezünk. Most már kíváncsívá teszel, hogy melyek azok a mozzanatok, amelyekre legszívesebben emlékezel pályádon.

BARTA JÁNOS: Természetesen, mint minden hosszú életnek, az enyémnek is megvannak a maga kedves emlékei és kedves művei. Különös dolog, hogy nem a nagy sikerek, nem a „nagy” művek hagyták bennem mint emberben a legmaradandóbb nyomot. Büszke voltam rá, amikor Horváth János 1925-ben első kis tanulmányomat, Bánk és Melinda tragédiájáról, a Napkelet folyóiratban közölte. Nem sokan vették észre, de nagy elégtétellel töltött el, hogy amit én akkor megírtam, utánam többször is újból fölfedezték. Büszke voltam arra a bírálatomra (1932-ből), amelyben kritikusi hangomat először megtaláltam. Bergson utolsó nagyobb művét, A valóság és erkölcs kettős gyökeréről, kellett az Athenaeum folyóirat számára ismertetnem. Volt már némi kritikusi múltam, de előzőleg még könnyen beleestem az íróval azonosuló, mindent helybenhagyó hangnembe, s itt, az akkor már önmagát túlélt filozófussal, tíz évvel azelőtti bálványommal való kései találkozás adott alkalmat és bátorságot vallás- és erkölcsfilozófiája avultságának kimutatására. Büszke voltam Kosztolányi-tanulmányomra (1938 végéről), mert ebben sikerült először kitörni az egzisztencialista filozófia kicsit fellengzős fogalmi világából. Azóta érzek irodalmárként szilárdabb talajt a lábam alatt. Ezzel mintha partizánkodásomnak korholásokkal, bírálatokkal színezett időszaka is végefelé jutott volna: egy-két éven belül sikerült a „céhbeli” irodalomtörténészek sorába bejutnom. De persze a partizánkodásnak is megvolt a maga öröme és elégtétele.

JULOW VIKTOR: Végül is a partizánkodás után a lehiggadtabb, koncentráltabb munka ideje következett el, és ez az időszak már jórészt a debreceni professzorságra esik. Mi készült és mi készül itt ezekben az években?

BARTA JÁNOS: Egyébként sem szeretek arról beszélni, amin éppen dolgozok, de másfelől az én életkoromban már nemigen ígéret az ember: terveit minél józabban kell alakítania. Ha tudom, folytatni azt a néhány nagy témakört szeretném, amely az utóbbi öt-hat évben vagy esetleg még régebből foglalkoztat. Hadd kezdjem azzal a költővel, akihez tisztára a külső körülmények sodortak – nyugodtan beszámolhatok róla, mert legalábbis az önálló feldolgozás szintjén már elbúcsúztam tőle. Vajda Jánosról van szó, a magyar irodalmi glóbusnak erről a különös produktumáról; több mint tíz éve annak, hogy én szerkesztem elég sok üggyel-bajjal műveinek kritikai kiadását. Ahogy egyik kötet a másik után kikerült a kezem alól, versek, nagyobb poémák, prózai elbeszélések, politikai röpiratok, módomban volt őt nagyon is közelről, szó szerint emberközelből megismernem. Két dolog vonzott különösen hozzá: az egyik egy bizonyos polemikus hév, amellyel túlértékelését, mondhatnám félreismerését, de ugyanúgy lebecsülését is igyekeztem korrigálni; mindig szerettem az igazat kimondani. Másfelől vonzott és izgatott az a rejtély, amely ezt a különös talentumot már életében körülvette. Szóval itt is az emberi egyéniségből indultam ki s innen próbáltam eljutni költészete megértéséhez. Röviden így foglalhatnám össze: a nagy disszonanciák költészete ez, amely nem annyira tiszta művészet, mint inkább egy konfliktusos lelki alkat dokumentuma. Különös paradoxon: Vajdában nagy művészi erő élt, de minden jelentősebb művészi igényesség nélkül. Megvolt benne a tehetség teremtő, felvillanó ereje, de az önkontrollra, a művészi csiszolásra-alakítgatásra nem volt képes, sőt valósággal méltatlannak tartotta magához. Innen van az, hogy kevés az igazi hibátlan verse; de annál több az olyan, amely – Schöpflin szerint – olyan, mintha ketten írták volna: egy lángész és egy kontár. Távolból nézve ez a költészet csupa kísérletező kirobbanás, amelyben a modern magyar líra új hangjai: a szimbolizmus, a hangulatköltészet, az új természetszemlélet és a leplezetlenül megjelenő szerelmi élmény először kapnak hangot. S éppen a szerelmi líra tárja föl azt a legmélyebb konfliktust, amelyben ez az önmagát túlértékelő, emberi kapcsolatokat alig találó költő csaknem élete végéig őrlődött. Mérhetetlen életvágy és az eksztázis felé hajló gyönyörsóvárgás élt benne – valójában

azonban mitikus arányú Tantalusz volt, az örök sóvárgó és kielégítetlen. A női szépség vonzotta, elragadtatásba ejtette, de különös, elemi gátlásokat is támasztott benne – így vált képtelenné tartós, mély, igazi, viszonzott szerelmi kapcsolatra; így alakult ki a Montblanc-ember kozmikus magánya. Ezt próbáltam megírni két sajtó alatt lévő tanulmányomban.

JULOW VIKTOR: Úgy gondolom, azért Vajda János csak ideiglenesen szorította háttérbe a régebbi, az igazi témát: Arany költészetének kutatását.

BARTA JÁNOS: Ez a téma valóban megérdemel egy kicsit bővebb kifejtést. Az Arany Jánossal való foglalkozás szó szerint végighúzódik egész életemen. Diákkorom óta szerettem és olvasom, középiskolában-egyetemen tanítottam, műveinek kritikai kiadását lektoráltam, s az 1952-es évforduló alkalmából könyvet is írtam róla. Most mégis inkább egy pedagógiai természetű ok miatt szeretném szóba hozni. Azt szeretném rajta keresztül bemutatni, hogy a tudomány nem kész eredmény, hanem küzdelem, majdnem kaland, olyasféle kísérletezés, amely esetleg hosszú idő múltán hoz eredményt. Aranynál különösen szembeszökően tapasztaltam ezt. Furcsán hangzik, de ez a valóság: annyi bűvarkodás után is egyszer meglepett az az érzés, hogy még mindig nem értem igazán. Nem kell okvetlen rejtvény-mániakusnak lenni, de mégiscsak az a tudós, aki érteni, megfejtetni akarja a dolgokat. A különös tény, amelyre fölfigyeltem, az volt, hogy az epikus Arany szokatlan arányban hagyott hátra töredékeket, – de abban, amit befejezett, soha nem ismétli meg önmagát; minden művének különös, egyedi bélyege van. Az érett Mikszáth vagy Jókai egyik regénye jellegben olyan, mint a másik, de már a Toldi estéje újszerű a Toldi-hoz képest, a Bolond Istókot egész világ választja el a Toldiaktól; a Buda halála egyedi művészi patináját sem tagadhatja senki. Ahol megvan a téma, de nem szóval meg hozzá az egyedi hang, ott a mű töredékben marad vagy felemás lesz, mint a Toldi szerelme. Az én problémám az volt: milyen költői alkat rejlik e mögött a változatosság mögött. A tényállást éreztem, de nem értettem át és nem tudtam neki nevet adni. Véletlenül olvasgatás közben bukkantam rá egy német irodalmár megfigyelésére, hogy ti. a világirodalom epikus költői olykor-olykor játékokat űznek a dimenzióval, vagyis a cselekményt, az alakokat egy különleges méretű és törvényű világba állítják bele. A skála az empirikus realitástól a játékos vagy tudományos fikcióig, a közelitől a nagyméretűig, a kézzelfoghatótól a meséig terjedhet. Nos, így véltem megtalálni az epikus Arany költői alkatának fő jellemzőjét: ő az a költő, aki élményeinek, egyéniségének gazdagságát és sokoldalúságát az epikus dimenziók változtatásában éli ki; különös, rejtőzködő vándorlás az ő költői útja: népélet, mese, monda, történelem, tragédiák és személyes, líraian színezett vallomások tájait járja be. Persze, a kutatónak is követnie kell őt ezen az úton. A nagy epikus alkotásokból eddig kettőt elemeztem végig: Az elveszett alkotmányt és a Toldit; hogy jutok-e tovább, az bizony már elég problematikus.

JULOW VIKTOR: Vajdán és Aranyon kívül ki foglalkoztat még nagy klasszikusaink közül?

BARTA JÁNOS: A vérbeli irodalmárt tulajdonképpen minden nagy költő érdekli. Természetesen a galériából előtérbe lép egy-két reprezentatív lángeleme, akit a kutató különösen közel érez magához. Egyik történésszünk beszélt ezzel kapcsolatban „vonzó örvények”-ről. Minden nagy író, minden nagy költő vonzó örvényt jelent a kutató számára. Sűrűn kerülök én is egy-egy újabb vagy régibb örvény sodrásába, s most megint fenyegetően és csalogatva merül föl ifjú irodalmár-korom egyik nagy bálványa: Kemény Zsigmond. Könnyen meglehet, hogy a magam tudományos pályájának a paródiáját fogom nyújtani vele kapcsolatban: több nekifutással összegyűjtött jegyzeteim már kitennének egy kötetet – de lesz-e erőm valami szintézist is kihozni belőlük? Ez bizony kétes. Kemény mindenképpen kulcsfigura az én irodalom-érdeklődésemben. Komplex emberi alkat, önmagában is jellemtani rejtély; szépíróból, filozófusból, publicistából és politikusból van összeszöve; nem magától-termett, természetes jelenség, hanem egy érett kultúra bonyolult alkotása, s művei-

ben megvan az, amit én a nagy író egyik fő ismervének tartok: az egzisztenciális mélység, a lemerülés az emberi lét komorabb szintjeibe. Amellett nagy művész is, de ösztönös művész, aki gyakran parlagon hagyja saját erőit, hogy aztán váratlan csúcspontokkal lépjen meg bennünket. Talán sikerül mindezt majd egyszer tüzetesebben kifejtennem.

JULOW VIKTOR: A tudományban általában, de a mi szakmánkban is egyre több szó esik kollektív csoportmunkáról. Neked, aki saját szavaid szerint partizánként kezdted, mi erről a véleményed?

BARTA JÁNOS: Abból, amit elmondottam, nyilvánvalóan következik, hogy nekem különös nézeteim vannak az irodalomtörténetírásban az egyéni és a kollektív munka viszonyáról. Természetesen vannak nagy feladatok, amelyeket csak kollektív összefogással lehet megoldani. Gondolok az úgynevezett szövegkritikai kiadásokra, bibliográfiákra, dokumentum-gyűjteményekre. Mellékesen az az érzésem, hogy ezen a területen kissé túlhajtottuk a gépezetet: különösen kritikai kiadásokból annyi sorozat van folyamatban, az akadozás és a megtorpanás különböző stádiumában, hogy valósággal félbemaradt épületek csonka falai között érzi magát az ember. Mivel a szakmának ez a legiparszerűbb része, kénytelen vagyok a helyzetet úgy jellemezni: munkaerőhiány van itt is; egyre kevesebb lesz a kapacitás. Húsz év gyakorlata bizonyította, hogy nagy szintetikus monográfiákat lehet kollektív munkával létrehozni. Hogy a hatkötetes magyar irodalomtörténet elkészült, hogy az ugyanilyen méretű kritikátörténet előrehalad, abban a fő tényező az erős szerkesztői irányítás és a terveknek, a koncepciónak a részletekbe menő összehangolása.

JULOW VIKTOR: Ezzel a magam részéről tökéletesen egyetértek. Szinte kis túlzással úgy fogalmaznám, hogy a tudányszervezés nálunk gigantomániába esett, nem számolunk eléggé a meglévő erőkkal, és túlságosan sokféle feladatra vállalkozunk, ahelyett, hogy jobban koncentrálnánk ezekben a kollektív munkákban az erőket.

BARTA JÁNOS: Én magam egyik szintézisnek sem voltam munkatársa, kollektív munka irányítása jutott csak osztályrészemül: a már említett Vajda-kiadás szerkesztése. Nem tudnám magam elképzelni egy nagyobb kollektív monográfia egy fejezetének szerzője gyanánt, mint ahogy saját műveim adatgyűjtéséhez sem szoktam idegen segítséget igénybe venni, pedig ez az én tanulóéveimben professzoraim általános gyakorlata volt. Engem nem lehetett befogni, ahogy én se szerettem befogni másokat. Ne vegyék ezt önteltségnek vagy nagyképűségnek: amit az én tapogatózó ösztönöm a műben és az alkotóban keres, azt csak én tudom megérezni; s nehezemre esne elviselni, hogy az én megérzésemet más valakinek az elgondolása irányítsa. Remélem, ezért nem lehet az individualizmus bélyegét rám sütni: az én műfajaim a kezdeményező jellegű hosszabb-rövidebb tanulmányok, amelyek talán mások kezében építőkövei vagy elindítói lesznek egy jövő szintézisnek.

JULOW VIKTOR: Úgy érzem, nem lenne a munkásságodról teljes a kép, ha esztétikai műveidről, esztétikai vitáidról nem szólnál. Ez nemcsak szakmailag, hanem különösen emberileg a legnagyobb teljesítményed. Miről van itt szó? Az 50-es évek zsdánovista dogmatikus esztétikájáról, amely ellen Te indítottad az első támadást, mégpedig sűrű golyózáporban, és egyáltalán nem visszariadva ettől a golyózáportól. Semmi túlzás nincs abban, hogy a magyar irodalomesztétikai szemlélet átalakult és teljesen levetkőzte a dogmatizmust. Ebben Neked óriási szereped van. Szeretném, hogyha ezekről a küzdelmekről, ezekről a műveidről is beszámolnál.

BARTA JÁNOS: Kicsit kényelmetlen a kérdés egyrészt azért, mert a saját úgynevezett érdemeimről kell beszámolni, másrészt pedig néhány nevet, vagy néhány tényt elkerülhetetlenül meg kell említenem. Tulajdonképpen amikor először kezdtem a marxista irodalomtörténetírással és esztétikával ismerkedni, már akkor éreztem – természetesen ez az 50-es éveknek az elején volt –, hogy szűk keretek között mozgok, valahogy nem férnek bele az én élményeim, az én tapasztalataim abba a fogalmi hálózatba, amely akkoriban kínálkozott az esztétikai vagy irodalmi elemzés szá-

mára. Kezdetől fogva úgy éreztem magam, minthogyha felnőtt létemre gyerekruhába kényszerítettek volna bele. Feszengtem is, és ennek a feszengésnek előbb-utóbb lazulnia kellett azzal, hogy próbáltam a korlátokat áttörni. Természetesen segítségemre volt az, hogy az 1953-as évtől fogva a közhangulat, általában az irodalmi közvélemény, esztétikai felső irányítás is enyhült úgy, hogy módomban volt ezeket az önmagam részére is felszabadító mozdulatokat megtenni. Elméleti szempontból két gondolat vezetett ebben a – ha szabad így mondanom – hadműveletben. Amikor tudatosítottam évekkal azelőtt a magam irodalmi elveit, akkor először is az irodalom funkciójáról kezdtem el gondolkodni. Tudom én azt, és természetesen nem is tagadom, hogy az irodalmi műnek, mint minden műalkotásnak, megvan a maga társadalmi funkciója. Ezt azonban én nagyon globális, túlságosan általános megjelölésnek éreztem, és ennek kifejezése, kibontása gyanánt kidolgoztam a magam számára egy funkciórendszert, amely többé-kevésbé az esztétikum terére eső minden alkotásra alkalmazható. Az ábrázoló mellett kezdtem hangsúlyozni a kifejező, az agitativ, a vallomásszerű funkciót és még sok mindent, amit nem akarok most felsorolni. A másik sarokkő, amelyre építettem, az értékelmélet volt. Talán az idősebbek még tudják, hogy ebben a dogmatikus korszakban értékről, értékelmületről humán tudományok vagy filozófia szempontjából nem lehetett beszélni. Én magam az értékekbe vetett hitemet még fiatalkori filozófiai tanulmányaimból hoztam magammal, és meg voltam győződve, hogy bizonyos értékskála, bizonyos értékek, normák megkülönböztetése, differenciálása nélkül magához a műhöz sem tudunk közelíteni. Így azután elkészült egy olyan tanulmányom, amelyben szovjet indíttatásra, de megpróbáltam a magam egykori értékelméleti belátásait rendszerezni. Különös véletlen és szerencsés körülmény, hogy kb. ebben az időben a Szovjetunióban is Tugarinov, a neves filozófus könyvet írt az értékek rendszeréről, tehát hogy úgy mondjuk, rehabilitálta az értékek fogalmát. A funkció és az érték révén ezután felépítettem magamnak egy bizonyos esztétikai rendszert. Most hadd jegyezzem meg, hogy ennek az építésnek volt egy romboló időszaka is. Tudniillik szembe kellett szállnom az úgynevezett örök realizmus problémájával. Nem volt ez könnyű feladat még 1954-ben vagy 1955-ben sem, hiszen az Irodalomtörténeti Kongresszust 1955-ben éppen azért hívták össze, hogy az örök realizmus dogmáját hitelesítse vagy szentesítse. Én magam ez ellen először egy Jókai-tanulmányomban keltem ki, majd azután az említett kongresszuson tartott referátumomban. Való igaz, mint Julow barátom mondta, hogy támadásokat kaptam érte, pártfolyóiratban is kritikát gyakoroltak nézeteim miatt, végül azonban a fejlődés föltartóztathatatlan volt. Az értékelmélet maga mint ilyen előretört, és az örök realizmus helyett a minden kor saját stílusát, saját művészi akarását kutató és elemző irodalmi szemlélet vált uralkodóvá. – Hadd legyen szabad még megemlítenem, hogy szerintem a magyar általános és irodalmi esztétikai közgondolkodás ma is két ellentétes táborra oszlik. A kettő között én őszintén szólva közeledési vagy teljes kibékülési lehetőséget nem nagyon látok. Amit én alkottam, az nézetem szerint egy földönjáró, szilárd körvonalú esztétika és irodalomszemlélet; absztrakciók nélkül én sem vagyok meg, de kerülöm a légvárszerű konstrukciókat.

JULOW VIKTOR: Leszűrte-e egy résztanulmányt, most azt kérdelem, milyen tanulságokat vonsz le tudományos pályád egészéből?

BARTA JÁNOS: A tanulmányok bennem már régóta megformálódtak. Egyik az, amit minden szakmabeli tud: a kutatáshoz, a produkcióhoz mindig kell kisebb vagy nagyobb aszkézis – bohémkedéssel nem lehet tudományt űzni. Fegyelmeznem kell magunkat és sok mindenről le kell mondanunk. A másik, amit már kevesebben tudnak: az irodalomtudomány amennyire tudomány, ugyanannyira művészet is. Nyilvánvalóan a stílus művészete: költőkről, írókról nem lehet szárazon, csak logikai precizitásra törekedve írni. Azontúl a gondolkodás művészete: nem elégzik meg a szubjektív benyomásokkal, hanem olvasni tud a tényekből, megérti, átvilágítja őket, tud csoportosítani, elmellőzni és kiemelni. S mindezeket túl még az átélés, a beleélés művészete is, halványabb mása a művészi inspirációnak. A gondolkodás csak a küszöbíg visz el; az alkotó egyéniségbe, a mű külön világába már csak önnön

beleélő képességünk avat bennünket. Úgy szoktam mondani: minden alkotó egyéniségnek, minden nagy műnek van egy archimédeszi pontja: egy centrum, ahova erővonalai összefutnak: ezt a centrumot kell az irodalmárnak megtalálnia, és innen kifelé haladva kell a mű és az emberi egyéniség külsőbb szféráit megfejteni.

JULOW VIKTOR: Úgy gondolom, ez valamivel több is volt, mint egyszerű tanulságleszűrés, – inkább alkotói hitvallásnak mondanám. Tudományszakunknak jelenleg fő mozgásiránya az egzaktitás vagy az álegzaktitás irányába mutat. Te a szubjektivitást és az intuiciót is véded és rehabilitálsz, s az átélésnek is nagy szerepet juttatsz a mi disciplinánkban. Így különösen jogos a kérdés: mik voltak tudósi pályád legnagyobb élményei?

BARTA JÁNOS: Az én tudományos pályámnak legnagyobb élménye a tudományos munka maga. A sejtelem, a keresés, a gyötrődés, majd a megoldás felvillanása, az a folyamat, amely az első csírától a kész munkáig vezet, keserves, sok fáradsággal járó úton keresztül. Amikor először éreztem meg Berzsenyi, Vörösmarty költészetének titkát, amikor először vált világossá előttem Bánk és Melinda tragédiája: a hirtelen megtalálás pillanatát ma sem tudom elfelejteni. Van aztán néhány szép emlékem, néhány szép életmozzanat, amely inkább csak kísérelője, aláfestése volt tudományos pályámnak. Ma is őrzöm azt a levelet, amelyben Horváth János maga ajánlja föl, hogy pályázzak egyetemi magántanárságra, – ami a polgári korban a legmagasabb tudományos képesítést jelentette, amelyért vizsgázni kellett. Mintha látnám Szeffü Gyulát, az akkori dékánt, aki próbaelőadásom után nyilvánosan néhány dicsérő szót szólt rólam. Évekig húzódó kudarcélmény oldódott föl ebben a jelenetben. Valamikor a harmincas évek elején rendszeresítették a bölcsészkaron a prosezemináriumokat; a prosezemináriumok vezetőit, akik külső emberek voltak, a professzor választotta ki egykori legjobb hallgatói közül. Horváth János, akivel pályám elején nézeteltérésbe is keveredtem, ekkor még nem bízott bennem, talán érezte az aprólékos filológiai munka iránti idegenkedésemet, talán nem szerette önfejűségemet, absztrakt filozófiai hajlamaimat – szóval nem engem kért föl sem első, sem második, sem harmadik alkalommal prosezeminárium-vezetőnek, vagyis az egyetem küszöbét – bármily szerény minőségben is – negyvenkét éves koromig nem tudtam átlépni. A kudarc határán járt magántanárságom tényleges indulása is: a magántanárok óráira önként jelentkeztek a hallgatók; mint másoknál, nálam is gyér volt a létszám eleinte; beletelt egy-két félévbe, amíg megszoktam az egyetemi hallgatók érdeklődési irányát, amíg megtaláltam a közhangulathoz illő témákat, s magamhoz tudtam szoktatni a hallgatókat; szóval, amíg a magam tudományát hozzá tudtam igazítani a hallgatók elvárásához. Ez volt életem egyik nehéz, bizony nagyon nehéz iskolája.

S befejezésül hadd elevenítsek föl egy nagyon szép sikerélményt még középiskolai tanár koromból. 1938 elején, amikor Baumgarten-díjat kaptam, egy nagyon értelmes negyedikes lányosztály volt a kezem alatt. A gratuláció fejében azt kérték: magyarázzam el nekik azt a művet, amelyre a díjat kaptam. Én megpróbáltam a lehetetlent: összefoglaltam, középiskolás szintre átírva, egy óra alatt A romantikus Vörösmartyról szóló tanulmányom lényegét. Az utóhangot az ötéves érettségi találkozón tudtam meg: a lányok, amikor az óráról kimentek, azt mondták egymás közt: „Ezért az egy óráért érdemes volt tizenkét évig iskolába járni”.

LOVÁSZ PÁL ARCKÉPE

Gyakran hallottam tőle, oktatva, vagy rezignált fájdalommal, hogy nincs nagyobb dolog, mint a jó vers. Egész életében ezt a jó verset kereste, állandóan erre készült, s most, amikor az idő már csak elvehet teljessé lett munkássága egészéből, azt kell kérdeznünk, megtalálta-e a verset, akár csak azt az egyetlent, amit haláláig keresett, s amit igazi művészként roppant türelemmel épített? Egy könyvvel válaszol, élete summájával, íme a termés, ezt hordta csüreibbe. Szemérmes, rejtőzködő ember volt, s van abban valami jelképes, hogy régóta várt könyve megjelenését már nem érte meg, mint aki elhárít dicséretet, de ezzel a kritika elől is kitér, s lemondó mozdulata mintha ezt is mondaná, most már mindegy, ez voltam, csak ezt a szerény arcképet hagyhatom örökül.

Ne kérdezzük, hogy sok-e vagy kevés. Hérédia is egyetlen kötetre bízta marandóságát, s talán abban is rokonok, hogy csendben és lassan érlelték versüket, türelemmel pótolva az ihlet naftaláng lobogását, de ne feledjük, a tehetség türelem is.

De nemcsak a türelemhez volt tehetsége, azt is pontosan felmérte, meddig terjed költészete határa, s tudta, hogy mit jelent, ha valaki – amit a vele oly sokban rokon Vargha Gyula így fogalmazott meg – „nem lángész, csupán tehetség”. S mintha erre visszhangoznék két sora:

A tehetség világra szólót,
a lángész világot alkot.

Nem tartozott a forradalmár újítkó közé, nem ismerte a carmina non prius audita Horatius-i izgalmát, a versben, az életreszóló és egyetlen versben az időtlent és örököt kereste, a forma-kép-hang végleges és félreérthetetlen egységét, amit még Kant kanonizált, a „cél nélküli célszerűség” gondolatában, amely magában hordja azt a megnevezhetetlen érzést, ami mozgásba hozza a megismerő képességet. Talán ezért is került el a siker, fiatalon is, hisz Kosztolányi lelkes dicsérete után, ami egyformán szólt a költőnek és a földinek, alig kapott elismerést.

De mintha ez sem zavarta volna. Tovább rakta-építette verseit, türelemmel és alázattal, néha néhány sort csupán, egyetlen képet villantva föl, mert úgy érezte, az is elég, ha a tűnő idő egyetlen pillanatát ragadja meg. Fiatalkori versei, amiket Vándorút című könyve fogott egybe, mind ilyen néhány sornyi villanás és vallomás, ahol már egy szonett tizennégy sora is kalandos vállalkozássá válik.

A mindig csodálatos élet apró jelenségeinek felfedezését jelentik ezek a szerény, néhány soros versek, alakok villannak fel, impresszionista technikával, a harangozó, a kovács, a szőlőcsész, a révész, a vadász, a temetőőr, a Tiszamente ártatlan világa, de a realista rajz felett költészet leng, ahogy házukban, melynek

éjjelente angyal
lebben a falán.

A Vándorút, ami 1941-ben jelent meg, már nem az indulás, hisz negyvenöt éves volt ekkor, inkább egy korszak lezárása, az idill vége, amikor valami újnak kellene kezdődnie életében és költészetében. De ezekben az években a versnél, a személyes sikernél is fontosabbnak tartja, hogy rendezze a pécsi irodalom sorait. A Janus Pannonius Társaság, majd folyóirata, a Sorsunk elképzelhetetlen Lovász

Pál szívós munkája nélkül, s ha életét és munkásságát summázzuk, a szervező-szerkesztő szerepe körülbelül olyan fontossá lesz, mint a költőé.

Mint a Janus Pannonius Társaság főtíkára, levelez, tárgyal, nem csekély összekötetése csak arra kell neki, hogy az irodalom ügyét szolgálhassa. Ő maga ezekben az években alig ír, de igazságosaknak kell lennünk: Várkonyi Nándor Sorsunkja, mely szárnyára bocsátotta Weöres Sándort és Csorba Győzöt – hogy csak az ő nevüket említsük –, soha nem jelenhetik meg Lovász Pál önzetlen lelkesedése nélkül. Az ő hallgatása lenne hát az ára a Sorsunk megjelenésének? Ez így természetesen nem igaz, inkább azt kell mondanunk, hogy kevés mondanivalója volt, s azt is mintha öregségére tartogatta volna. „A vidék elvesztette lelki önállóságát, sajátosságának tudatát. Egy másik súlyos tünet: a gazdasági válság következtében az irodalom a legmostohább helyzetbe került, az írók nélkülöztek, kiadóra nem találtak, társadalmi tekintélyük lesüllyedt” – magyarázza a Janus Pannonius Társaság megalakulásának szükségességét. (A Janus Pannonius Társaság tiz esztendeje, 1931–1941.) Ezt a lesüllyedt tekintélyt akarta visszaadni a vidéki irodalomnak, hogy „az irodalmat nélkülözhetetlen szükségletté tegye.” Az eredmény őt is dicsérte, bár alig szolgálta érvényesülését, mert mi sem állt tőle távolabb, mint az, hogy helyzeti előnyét saját javára fordítsa. Ezekben az években szinte kizárólag mások műveiben gondolkozott, s a Sorsunk végleges megszűnése után, állását is elveszítve, hosszú időre teljesen magára maradt.

Mit csinált ezekben az években? Nem tudom, de amikor az irodalom kiszabadult a ráerőszakolt szematizmus szorításából, s előtte is megnyílt néhány lap, mintha csak ekkor kezdte volna költői pályáját. A szó igazi értelmében. A Vándorútig tartó korszakának gyakran Francis Jammes-ot idéző impresszionizmusát régen maga mögött hagyta, hangja ridegebb lett, tekintete a világ nagyobb részét fogta be. Ez még mindig a hagyományos líra, szabályos, rendszerint jambikus lejtésű sorokkal, logikus pontossággal, de szerencsés perceiben a valóban nagy költészeti tudott emelkedni. Továbbra is én-központú ez a líra, introvertált, de néha roppant víziókban reprodukálja világát. „A Volt, Van szertehullik, s Lesz nem dereng helyén” – sóhajtja fájdalomosan, s mily megdöbbentően szép, amikor így kiált fel:

Ó, Elhárithatatlan,
ne még!
(Fohász még egy pillanatért)

Személyes tragédiája kozmikus arányokat ölt, érvénye mindenre kiterjed, s versei monomániás körforgásában mindnyájan testvérei leszünk a pusztulásban. Verset ír a Mors benignáról, de micsoda benignitas ez?

Formádat lágyan szertebontja:
valód feloldott lényegét
a föld és ég közt osztja szét.
Utad mögött fénylő nyomodba

a fájdalom árnyát sodorja.

Az első sor „lágy” jelzője ne tévesszen meg bennünket, a vers szárnyacsapásai egyre sötétebb táj fölé visznek, hogy a végén még ezt is el kelljen sóhajtania:

Szép tetteid pár gyöngyszeme
a vak közönybe hull bele,
s a kék idő iszapja ellepi.

Ez már a pokol tárnája, s meghamisítanánk Lovász Pál öregkori líráját, ha bármilyen optimizmust próbálnánk belemagyarázni. Sötét és kietlen világ ez, s kevesen éltek át az egyszeri lét, a csak-élet tragikumát olyan mélyen, mint ő. A hal-

vány derű, ha néha föl is villan, erőtlen, mint az öregség napsugara, s ilyenkor a legolcsóbb jelképnek is megőrül:

– Reménytelen... e szót már mondanám –
hang pendül át a némaság falán:

világ végéről, zárt mennybolt alól
az őszapó kikelet-álma szól.
(Hó alatt)

Reménytelen, épp úgy, mint amikor táguló körök közt

fölsejlik az aranynapsejtből sarjadt
új Kérdőjel.
(Kérdőjel)

A magára vonatkoztatott világ koordinátái között a remény is elsápad, színét veszti, az egyetlen bizonyossággal szemben érve sincs, s a bűjkáló remény is lemondás:

A szertehullás bárhová röpíthet:
egy-két parányom mégis ittmarad.
(Másvilág)

A fiatal Lovász költői érdeme a valóság pontos föltárása volt, „a kétszer kettő józansága”, egyfajta lineáris ábrázolás, amely csak elmond, hogy a tárgyak mögött lássa meg a vigasztaló költőit, a vers utolsó sorában summázva egy másik és talán teljesebb igazságot.

Az öregkori vers világa összeszűkül, de a valóság iránti érzékenysége sokkal nagyobb. Ezekben a versekben mindig belül történik valami, a sorok mögött izzik a magányos tűz, melynek fényében egy öreg költő búcsúzik, „Csontfehér szárnyú szél kering körötte”, s mindent átjár a halál gondolata. De ez már nem pallida mors, az élet dialektikus ellentétpárja, a természetes folyamat, hanem az iszonyat, a jóvátehetetlen és reménytelen vég, melynek félelme átjár mindent, s bárhová néz, a pusztulás könyörtelen démonait látja.

Lírája itt emelkedik a legmagasabbra, az egyéni fájdalom itt kap általános érvényt, szinte azt mondhatnám, emberi tanulságot. Bizonyosságul két versét választom, az első keletkezését tekintve is a korábbi, a Bátyám című. Személyes emlék is fűz hozzá: annak idején nekem küldte el azzal, hogy juttassam el az egyik vidéki lap-hoz, ahol rendszeresen megjelentek írásai. Azonnal visszaküldtem, pályája csúcsát láttam benne, kár lenne – írtam – elvesztegetni egy napilapban. Nem sokkal később így jelent meg a Jelenkorban.

Szonett, ebben az időben a korábbi négy-nyolc sorok mikrovilágából már gyakran kimerészkedett a szonett tizennégy sornyi világegyetemébe. Első két strófája így hangzik:

A hegyről minden kékség erre áradt,
a völgy fénylése gyógyítón fehér volt;
hibátlan jelképként feszült az égbolt,
halk cinkehang pengette kint a fákat.

Feküdtél, földi formák közt utolszor,
nyakkendőd rajtad, úgy, amint szeretted,
de oldott vége már az űrbe lengett;
kezed jeges volt bontó távoloktól.

Figyeljük meg, milyen biztosan épül ez a nyolc sor: a természeti képben csak egy szimbólum, „hibátlan jelkép” utal arra, hogy nem az expozíció magáértvalóságával van dolgunk, a cinkehangra rögtön megszólal az „f” betűk fájo alliterációja,

s a zsolozsmázó hangra a kép egyszerre kitágul, a tér a végtelenig ér, ahol csak egy magányos, oldott nyakkendő leng gazdátlanul.

A következő két sor (Szemed kútjában két kisgyermekednek örömcsovái mélyen feketedtek) érzékenyülését olcsónak érzem, de rögtön utána magasra csap a sorok alatt szunnyadó láng:

Arcommal-egy-arcod megfoghatatlan
elérkezés csodájától sugárzott.

– s a zárósorban a kozmikus távolokat megjárt görbe visszatér önmagába:

a pusztulásban egymagam maradtam.

Ezt a magányt az teszi teljessé, hogy látja élete hű társának, feleségének pusztulását, az arc, a szem, a száj, a mell, a kar, a test „gyönyörű romlását”, de azt is tudja, hogy így is, vagy éppen, mert így

egymás nélkül nincs út semerre.

Ez az emberileg egyáltalán még elviselhető fájdalom mondja tollba másik versét, amit könyvéből kiemelek (Feleségem), az életre, vagy inkább világra szóló hűség csodálatos himnuszát, melynek egymásra felelő sorait már nem lehet fokozni; az elmondhatóság határán járnak. Nem is tudta folytatni. Néhány hónappal felesége halála után ő is utána indult.

Azt hiszem, itt érzük tetten költészete lényegét, korlátait és legjobb lehetőségeit: a romantikusokra emlékeztető látásmódja mindent saját körébe von, csak az önmagán átszűrt valóság érvényét ismeri, anélkül, hogy ez hódítást jelentene, „a küszködő reménység jeleit” figyeli, hogy ebből a reménységből rakja föl naponta összeomló Déva várának falait.

Az imént emberi tanulságot említettünk, de a pusztulás tragikumának ilyen jóvátehetetlenül mély átélése hordozhat-e magában tanulságot, a szó köznapi-gyakorlati értelmében? A választ részben ő adja meg a Várkonyi Nándor emlékének szentelt versben:

Mintám voltál, nagy példám, gyávaságaim
gyógyítója, kicsinységem mosolyba polyázója.

Sok mindent idéz ez a két sor: Várkonyi Nándor ma is számon kérhető elismerését, a „minta, nagy példa” kohéziós erejét, mely az akkori fiatalok számára világ-egyetemmé varázsolta a negyvenes évek Pécsét, de ami ebben az esetben fontosabb, Lovász „gyávaságai”, magatartásának rejtőző-visszahúzó vonásai valójában költészetét is fékeztek; mi, akiket több évtizedes barátság fűzött hozzá, mindig úgy éreztük, ez a most kimondott „gyávaság” tartja vissza attól, hogy kimondja a megváltó szót, megtalálja a bűvös rimet, élete titkos és eltitkolt értelmét. Mellette, biztatásával és segítségével nagy költők indultak messze vezető pályájukon, ő pedig megmaradt magának, kismesternek, aki újra meg újra életét fogja vallatóra. Pedig látható élete szerény volt, s magam is tanú vagyok rá, lobogó fiatalságunkban ő volt a fegyelem, a biztonság, a mindig tiszta és ápolt jómodor. Nélküle nagyon sok minden nem valósult volna meg Pécs irodalmi életében, de neki ki kellett várnia a halál közelségét, hogy a végső pusztulás kétségbeesésében megszólalhasson, mint Zrinyi példájában Cresus király néma fia. Ezek az öregkori versek – s ha van bennük tanulság hát ez és ennyi –, mintha a fölmért veszteséget pörölnék vissza, s most már minden feltételes módba kerül:

Nyúlnék feléd, hogy visszaássalak,
s elkezdődjön veled, velünk
új világkor édeni hajnala

(A sötétség oszlopa)

Öreg évei derűjét az unoka jelentette, akinek „talány volt első mosolya”, akit úgy féltett, „mint szerelmetes ember gyenge társát”, s akihez oly gyengéd sorokat írt, amilyenekkel ritkán találkozunk irodalmunkban. A folytatás értelme és szépsége van ezekben a versekben, a jövőt is magába foglaló boldogság:

Idegen kincsem, aranyhegyeken túl
láttam: egy kisedd kivirágzik

Arcán arcom mintája fénylik –
mosoly fogan a világ sarkain

De amikor mélyebben néz tükrébe, egyszerre leleplezi önmagát:

Unokám arcán:
szépségről szóló szótlán
kinyilatkoztatás

Arcomon:
fintor visszája,
jószándékú család

Az életmű lezárult, Pákolitz István azokat a verseket gyűjtötte egybe, amelyek Lovász Pál legjobb kvalitásait mutatják, vagy annál talán többet is, hisz a „válogatott versek” tulajdonképpen a teljes életművet jelentik. S most arra kellene válaszolnunk, mit tart, mit tarthat meg az idő ebből a termésből? A halhatatlanság mindig kétarcú, csak a legnagyobbakhoz és a leggyatrábbakhoz irgalmas. Mert nemcsak Petőfi vagy Arany halhatatlan, hanem Vojtina, sőt Hazafi-Vera János is, s ezen a tényen az sem változtat, hogy nekik halhatatlanságuk szégyenbélyegét kell hordaniuk. De jaj a középszerűnek, aki mint Platon Phaidroszában „a múzsák és bolondok örültsége nélkül közeledik a költészethez abban a tévhitben, hogy készsége elegendő ahhoz, hogy költővé legyen”. Valóban – hogy Platont folytassuk – az ésszerűt és józant teljesen elhomályosítja a megszállottak művészete? Platoni értelemben valószínűleg, de ne feledjük, az irodalom folyamat, melyben épp az a szép, hogy minden szervesen összetartozik, feltételezi egymást, mint a természetben. Szegény Tompa képzelte csak úgy, hogy „futtatnia” kell Petőfivel és Arannyal; kiábrándulás, harag lett belőle.

Lovász mindig a háttérben maradt, a Janus Pannonius Társaság fénykorában is csak főtitkári rangja vitte az első sorba. A költő nem sok figyelmet keltett, a későbbi években sem, s ha a Jelenkorban meg is jelent egy-egy több méltánylást érdemlő verse, kevés volt ahhoz, hogy neve bekerüljön az irodalmi köztudatba. Sokáig verseire se talált kiadót, de ez a vitathatatlan mellőzés se törte le. S most, életművével kezünkben, inkább valami elégtételt érzünk: íme, mégis csak megadatott neki a vers, a jó vers öröme, s a siker is olyan, amilyen visszahúzó, szemérmes életéhez illik, meghitt és megkésetttségében is örömteli. Csak az értetlen versenyszellem méricskél és hasonlít, pedig fölösleges azt firtatnunk, hogy kinél volt nagyobb, kit előz meg a halhatatlanságban. Néhány verse, az a néhány, egész életében áhitott nagy vers, az igaz költők sorába emeli, s ezen az sem fog változtatni, ha átmene-tileg esetleg megfedkeznek róla.

A Jó, a Rossz egymásba zártan
köt bennem még, de várom a
föloldozást testvérben, társban,

hogy szívük tisztán küldje a
vigasztalás szavát utánam: ...
ember volt, fény, sár hú fia ..

(Önéletrajz)

Nagyon szép sorok, s megindultan küldjük utána a vigasztalás szavát, amit mindig annyira várt. Legalább most kapja meg, mert megérdemli.

Verseinek gyűjteményét, Arckép című kötetét, a Baranya megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya adta ki, példamutatóan szép kivitelben, s viszonylag magas példányszámban. Kár, hogy két név kimaradt a kötetből: a gyűjteményt Pákolitz István szerkesztette, a nagyon szép címlap és Lovász Pál elmélyült portréja Martyn Ferenc munkája.

Cserhát József:

ALSZIK A SZARVAS

Cserhát Józsefnek életében csak a magánkiadású kötetek kétséges öröme adta meg – a negyvenes években. Posztumusz könyvét baráti kezek gondozták, hogy napvilágot láthasson. A baráti hangvételű, de tárgyilagos utószót Varga Imre írta, s az életrajz mellett rögtön értő pályaképet is rajzol Cserhát Józsefről. Mostanában nem nagyon szokhattunk hozzá az ilyen, olvasót eligazító gesztusokhoz, pedig szükség van az ismertetésre, hiszen Cserhát Józsefet is jobbára a Dunántúl irodalmának barátai tartották számon. Különösen a Veszprém megyei Batsányi-díj odaítélése után, s halála előtti években, főként az *Életünk*-ben egyre magabiztosabban sorjázó versei alapján.

Bár élete utolsó két évtizedében Veszprém-ben élt, s a *Dunántúl* című antológia (1967.) szerkesztői is ezért válogatták be a kötetbe, az irodalomba Szabolcs küldte. Legalább olyan szociális mélyrétegből érkezett, mint Sinka István. A kötet első ciklusát kitöltő korai versekben a szociális indulat mögött jeszenyini fájdalom borong. Ezek a zsánerképek, tájversek, elégiába hajló költemények a népi líra folytatójának mutatják a költőt. Folytatónak, aki többnyire elismétli azt, amelyet e líra képviselői előtte már megszólaltattak. Származása, korán felismert küldetéstudata is erre igazítja.

Mondhatni élete végéig tartó költői útkeresését az magyarázza, hogy amikor első tapogató lépéseit teszi az irodalomban, addigra kiosztattak azok a feladatok, amelyeket a népi líra felvállalhatott. Erdélyi József fellépése, amely egy jó évtizeddel

megelőzte a népi írók mozgalmának kibontakozását, lényegében a magyar líra váltságából az egyik lehetséges kivezető utat jelölte meg: vissza a hagyományokhoz, a népköltészethez, a tiszta formákhoz. Illyés a szociális tartalomhoz európai látókört és formakultúrát hozott, Sinka István pedig később a népi szürrealizmus, népi misztika kibontására mutatott példát. Ha most elvonatkoztatunk egy tehetség súlyától, Cserhát József költői egyéniségének kimunkálását mindenképpen megnehezítette, hogy pályára kerülésekor (1915-ben született) már kipróbált csapásokra lett. Ez az az objektív körülmény, amely túl egy tehetség kibontakozásának rejtett feltételein, meghatározta Cserhát József egész költői útját. Innen ered, hogy pályáját fájdalmas torzónak érzi az olvasó. Nemcsak a viszonylag korai halál (54 éves volt, amikor váratlanul elhunyt) miatti torzónak, hanem esztétikai értelemben. Nemcsak költői össztermésében, hanem egyes verseiben is több rejtett, mint amennyit végül is sikerült kibontania. Lehet, hogy ő maga is érezte szándék és megvalósulás eltérését, ami újabb kishitűségnek lett a forrása, s ami aztán az alkotókedvet lohasztotta...

Érdekes, hogy versei tökéletes kibontásának elmaradását nem a műgond hiánya okozza. Ellenkezőleg. Nála a műgond az, amivel a versképző indulat görcseit próbálja feloldani. Amit nem sikerül a versbeszéd lendületével kimondani, azt a verseselés iskolázottságával, részletezésével próbálja napvilágra hozni. Ezért ritkák a telitalálat értékű képei, mint: az idő „kifelejtí... bordám alól a szívverést”; „dörsömörös tizenkettedik lépcső”, „A téli csillagokkal / fölém patentolt égkerekség / ezért kezd rongyosodni”.

Gyakoribbak a sűrűre („Olyan a tél, mintha rossz könyv volna”) vagy mesterkelt képek („A gyík is alszik: dermedt tör

a tokban"). Az önmaga által fölépített képrendszert a versben nem viszi végig következetesen (*Gyepölök* című vers).

Az még klasszikusoknál is előfordul, hogy rímkenyszer hatására pongyolaságra hajlanak. Az irodalomtörténet nem mulasztotta Vörösmartynál is kimutatni, hogy a *Főti dal*-ban ilyen sort is hajlandó volt leírni: „Fölfelé megy borban a gyöngy; / Jól teszi, / Tőle senki e jogát el / Nem veszi” (kiemelés tőlem – M. L.). Cserhát Józsefnél gyakran rímkenyszer nélkül is erőltetetté, terjengőssé, túlrészletezővé válik a kép: „A talpraállás édes öröme / nem kell a füstnek, / a hamutartón kitevül”, majd a folytatás: „Most, mikor a belső falakon / a szegeket kitapogatom / s az emlékezet / festményeinek / helyet adok, / hirtelen ugranak össze / a nyarat eimondó mutatók; / porszínű szabvány-éjszakákat / váltanak a nappalok.” (*Gyűjtemény*)

A kötet utószava szerint a két első ciklus jobbára a költő közéleti-politikai verseit tartalmazza, a másik kettő a természettel, családdal együtt élő, érző költőt mutatja be. A besorolt versek alapján nem indokolt ez a szétválasztás. A harmadik, *Kalász-közelben* című ciklus is tartalmaz politikai verset (*Sorbanállás vigaszért*), illetve természeti versei talán még szervezettebben közéletiek, mint a közvetlenül annak tartott darabok.

Igazán megrendítőek jobbára az utolsó versek, amelyekben meri vállalni a saját életéből is táplálkozó disszonanciát, hiszen korábban még fájdalmas verseit is jószerevével önvigasztaló, önbiztató versekké hangozta át.

Cserhát József a maga sorsát írta a verseiben, de e sorsot nem sikerült annyira egyénítenie, s költőileg feldúsítania, hogy a szegénység történelmi fölemelkedését átütő érvénnyel megszólaltassa. Maga is érezhette ezt, amikor így írt *Minősítés* című versében:

Céloom nem a Nagy Céj.

Álmom a legszebb.

Mégis: nekem is van.

Versai így is tisztá és becsületes szándékú férfit állítanak elénk. (*Szépirodalmi*)

MARAFKÓ LÁSZLÓ

Serfőző Simon:

MA ÉS MINDENNAP

Alig van Serfőző Simonnak olyan verse, amelyben ne éreznénk a származás, a szülőföld, az örökség meghatározó erejét. Az 1942-es születésű, Zagyvarékas határából, tanyáról származó költő központi gondolata, érzése a *hűség*, és erről a szilárd alapról jut el a mai valóság igenléséig, vagy éppen a jövőért érzett aggodalmak sorozatáig. Erről győzi meg az olvasót újabb kötete, a *Ma és mindennap*.

A *Holddal világítottunk* c. első ciklus versei máris egy olyan folyamatot ábrázolnak, amelyben a költő eljut a szűkebb haza világának kitágulásáig. Apró életképei a tömörítés, a lírai realizmus szép példái. (*Fölkel a hajnal, Azután, Valaki járkal* stb.) Az *Egykék országa* talán az első erőteljesebb, lírai feszültséget hordozó műve. Egy – a címben jelzett – jelenség idézésével, néhány figyelmeztetéssel válik a jövő iránti felelősség hordozójává, magatartása itt már valóban közösségi. A hatást főleg képgazdagsággal éri el, s ugyanezekkel az eszközökkel jeleníti meg az időviszonyok közti feszültséget. Ez a feszültség egyben mindig a múlt, a jelen és a jövő szoros kapcsolatát, törvényszerű egymásra épülését is jelenti. A múlt jelenségeihez való érzelmi kötődése napjaink problematikájának ábrázolásával és a jövőöért érzett felelősséggel jár együtt. Az *Egykék országában* olvashatjuk, hogy: „Munkára szülték őket, / és sokat belőlük, / hogy az ágon is ülték. / Szülték kihasználni őket!” Mai gondjainkra így irányítja figyelmünket: „S nem számol a jövő magával!”

Rövidebb verseiben is hasonló igénnyel találkozunk, sohasem érezni, hogy visszaél a költői tömörítés lehetőségeivel. Serfőző Simon stílusa nem öncélú. Elmondhatjuk ezt például *Vajadás* c. költeményéről, amelyben az anya és a természet párhuzama vonul végig. Az előbb említett sajátosságok kimutathatók másutt is. „Ebben az országhatárral / körülkerített tanyában: házamban / ki lakik majd?” (*Házamban*) Itt kérdései, aggodalmi kerülnek előtérbe, s a tágabb közösség nyílt vállalása folyton érintkezik a múlt, az örökség féltésével. A költő átélte a paraszti lét sorsdöntő for-

dulatait. Érzésvilágában többnyire mindezzel vannak összefüggésben a múlthoz való kötődés motívumai, s jórészt mindezek táplálják aggályait is. Egy másik versében, a *Falumban* (a *Magamért, másokért* cikusból) megfogalmazza kibocsátó közegéhez, a faluhoz fűződő viszonyát. Mint irodalmunkban a „mélyről jövők” közül oly sokaknak, Serfőző Simonnak az érzelmei is igen vegyesek ebben a kapcsolatban. A szeretet és a gyűlölet, a vonzás és a taszítás keveredik itt, s a „lírai Én” belső küzdelmében végül az *elszakadás* szükségszerűen győz. Nem az egyén szakad el régi közegétől, hanem új létforma semmisíti meg a régit. Az „Így szeret, hogy nincs gondja velem” gondolatában rejlik sommásan az általánosító érték. Korábban másképp jelentkezett még a bezártságból való kitörés vágya. „Az országot érték itt ütések! / A fájás mintha már szűnne.” Vagy: „De már szalad a gally, nem lehet, / csak a magasban utolérni.” (*Érzékeny gyökerek.*)

A *Magamért, másokért* ciklus verscímei egyébként helyenként a költői személyiség fokozottabb előtérbe kerüléséről tanúskodnak. (*Én jövők, Magamért, másokért, Kiabálok, Aki ismer.*) Individualizmusnak azonban nyoma sincs. *Én jövők* c. versében például meggyőző sorokban vall azokról, akikkel közösséget vállal: „Azok közül jövők, / akik a nagy dologidők dombjain / pacsirtákkal rebbennek föl a porból. / S azok közül, akikhez / a hasmenéses gyárak ürülékéből szennyes folyónál / korom s városszelek szaga / száll be a bebújó ajtón.” Ritkaságszámba megy a kétkézi dolgozók, a parasztok és munkások világával való ilyenfokú azonosulás. Az olvasónak mármár monotonnak tűnik később a szinte teljesen egynemű témavilág, de ne feledjük: bizonyos korlátai ellenére egy nagyon határozott művészi-emberi állásfoglalás Serfőző alkotásainak indítéka. Máshol éppen a költészet, a költők felelősségére világít rá, ki-nem-mondottan figyelmeztet a múlt megtagadásának bűnére, arra, hogy pusztá külsőségekkel a hagyományokat ápolni nem lehet. (*Kirándulás e táj.*)

Többször viszont úgy ábrázolja az ember partikuláris létét, hogy nem tud túlmutatni a földhözragadtságon, s ilyenkor hangja is modorossá válik. (*Kiabálok, Legénykedik, Valóban.*) Bár ez utóbbi vers figyelmeztet egy ellentmondásos jelenségre, a kisember mindenkor viszonylagos kiszol-

gáltatottságára is: „Neki csak / elvégezni kell a munkát. / S azon tul, valóban, / nem sokat bíznak rá.” Ugyanez a gondolat jelenik meg a *Fővárosom* sorában is. („Termelnek / jövőt, a mélyben / hadakoznak.”)

Költői világképének mintegy újrafogalmazása a címével is sokat mondó ciklus, az *Othonunk: e táj. Mielőtt* c. versében olyan elődök neveinek említésével, mint Illyés, Veres Péter, Móricz, Szabó Pál, kétségkívül a népiséggel való azonosulásáról győzi meg a befogadót. Ennek a ciklusnak néhány darabját jellemzi, hogy hosszabb verseiben kötetlenebb a forma, sokkal inkább szabadjára engedi gondolatait. A címadó mű tablószerű ábrázolás a hazáról. A szűkebb otthon képe tágul az elemek, mozaikszerűen épülnek egymásra az elemek. Újra a szülőföldhöz való hűség kap hangot, de mélységében nem mutat túl az előzőkön. Annál több jót mondhatunk az *Anyámról*, egyik legsikerültebb verséről. Kompozíciója rendkívül tudatosan megszerkesztett, minden erőltettség nélkül. Hangneme visszafogottabb, mint a legtöbb anyaversé. Ugyanakkor – s ez a jelentős többlet – benne van az idősebb korosztály sok tragikus életmozzanatának ábrázolása. Ismét megfigyelhető Serfőző egyik erőnye, az idővel való sikeres „bánásmód”. Maga a költő így jelenik meg a versben: „Jön valahonnan, lóg válláról / a baj, véresfogú, / agyonütött fiafarkas.” Utána anya és fia képe már párhuzamosan vonul végig. Ilyen erőteljes sorok jellemzik a művét, mint: „Éjjel is tölem alig alszol. / Égen-földön ott járok dörgő gépek / fekete vasképében. / Angyalok ijednek el az égen”.

A *jó szó is* c. ciklus legjelentősebb darabja az *Innen*. E záróvers ars-poetica-szerű sorai továbbvizsik az *Én jövők* gondolatmenetét. „... s a munkát két kézzel végzőket: / munkásokat és parasztokat nincs miért / megtagadnom. Értük van dolgom, s dolgaim / megmérnek.” Elítéli viszont a „megalázkodással magasztosulókat”, a „megalkuvás árán dicsőülőket”. Mai magyar költő számára aligha lehet világosabb és tisztességesebb művészi-emberi feladat!

A magyar költészetben mindig megfigyelhető volt egy olyan erőteljes vonal, amely az örökség hű vállalásából kiindulva, attól folyton megerősítve jutott el a valóság tükrözéséig, a gyakran forradalmi mondandó kifejezéséig. Nem vitás, hogy

mai líráinkban is megfigyelhető ez a jelenség. Az ebbe a sorba tartozó költői életművek sajátja, hogy elzárkóznak az önmegvalósítás erőltetett túlsúlyától, bizonyos avantgardista törekvésektől. Ezeket a költőket a kollektivitás korszerű igénylése, az elkötelezettség nyílt vállalása jellemzi.

A *Ma és mindennap* arról tanúskodik, hogy Serfőző Simon is ennek a magatartásnak korszerű költői kifejezését keresi. (*Szépirodalmi*, 1975.)

B. KOVÁCS ISTVÁN

Dobai Péter

TARTOZÓ ÉLET

Egy proletárlakásban m. kir. főhadnagy kibiztosított pisztollyal az Evangéliumot olvastatja két munkáslány épülésére. Egy fényes katonai parádét vak hadirokkant „szemléli”. Ezek után semmi különös nincs abban, hogy a regény közepe táján a főhős a következő táviratot kapja hűgától: „Apu lelőtte anyut. Gyere le. Vilma.” Dobai Péter első olvasásra zsúfoltnak tűnő regénye halmozza a groteszk helyzeteket. Ez újabban divat, Dobainál mégsem érezzük feleslegesnek, hiszen a regény térideje egy félelmetesen fonák történelmi szituációt ábrázol: a második világháború előestéjén a magyar nacionalizmus a fasizmus árába kapcsolódva próbálja „újjaáteremteni” az országot.

Az olvasó vagy személyes tapasztalatból, vagy történelemkönyvekből jól ismeri e történelmi időszak borzongató komikumát. Újabb irodalmunk, elsősorban Örkény kitűnően ábrázolta is ezt. Dobai könyve azért hiteles, mert szereplői fennkölt cinizmussal (Kótya Adél) vagy hősi szólásokkal (Kubinyi), de mindenképpen hamis tudattal élve fogalmaznak meg korukat, s csak hárman sejtik, majd tudatosítják magukban a rettentő igazságot. Makovinyi ezredes, akit ezért megölnék, Teleki László gróf, aki öngyilkos lesz, hiszen rá kell döbennie, hogy tevékenysége történelmi tévedés volt, s a regény főhőse, Kelemen Kristóf főhadnagy. Makovinyi korán eltűnik a színről, Teleki meg sem jelenik, csak a főhős tudatában létezik, így hát a könyv Kelemen

Kristóf részletesen analizált tudatmetszete. E tudatmetszet kiüresítése során bontakozik ki egy mozaikszerű történelmi körkép, s egy izgalmas bűnügyi história (küzdelem a titokzatos kápolna sötét lakóival). E három regényréteg tudatos összekapcsolása teszi Dobai regényét tömör, izgalmas könyvvé.

„Senki nem sejtheti előre, mikor botlik bele egy olyan háló idegébe, amely belerántja történelembe” – mondja egy alkalommal a mű főhőse. Kelemen Kristóf tudatának analízise azért köt le bennünket, mert ő a háló idegébe lépett. Partikuláris tevékenységében vagy tehetetlenségében ott feszül a nemzeti, a történelmi, a nembeli tett igénye, akarása. Tettei azért válnak kallódó mozdulatokká, mert nem tud értelmet adni cselekvéseinek, egy szörnyű gépezet – tisztai uniformisától kezdve Dáry Edit magyar úrinőig – szorítja légüres térbe.

A háló idege az ő számára Makovinyi parancsa: derítse ki Lebenfeld–Lands titkát. Az ezredes halála után feladatát nem teljesítheti. Imbolyog Edit, Adél és Katus között, s egyre jobban kiüresedik. Miután megkapja az „egy-kenyér tíz-száz” tanya, az agyonégett Kurali Böske, valamint az öngyilkos Teleki leckéjét, s megtörténik groteszk családi tragédiája, rádöbben – mint Sartre hőse a híres gesztenyefa-jelenetben –, hogy létezése abszurd és felesleges itt-levés. Nem véletlenül említettük a nagy francia filozófus-író nevét, hisz Kelemen Kristóf az írói ábrázolásban mindent egzisztenciális drámaként éli át. Ki kellene lépnie önmagából, de erre ő, a magyar tiszt „megtestesítője” nem képes, nincs is rá lehetősége. Dobai remek cselekményszöveget igazolja, hogy a hálónak ugyanazon idege, a halott Makovinyi ezredes levele motiválja tovább Kristóf sorsát. Közösségi akcióban már nem vehet részt, ezért magányos farkasként harcol. Az író egységes jellemábrázolását igazolja, hogy most, mikor úgy véli, hogy abszurd léte mégis értelmet kapott, Edittel való viszonya is megtelik teremtő emberséggel.

Miután átélte a „csakazértis” tett akadását, a háló iszonyút ránt rajta: kitör a háború, a német veszély nem lehetőség már, hanem tény, s ezel értelmét vesztette a titokzatos Lebenfeld–Lands elleni küzdelem. Léte ismét abszurdá vált, de most már nem groteszk, hanem tragikus módon.

Ez az egzisztenciális fejlődés a regény kulcsértéke. Ez teszi lehetővé, hogy a könyv utolsó lapjainak guernicai kavargásában Kelemen Kristóf az abszurditást legyőző tettel áldoztatta és hőssé váljon, aki nem lépi át önmagát, de utólag tudatosul benne egy értelmes lét lehetősége. De éppen a feltételes mód és múlt idő, az utólagos tragikus felismerés avatja a főhősnagyot típusá, hiszen általa egy nemzeti hamis tudat kései, és ezért tragikus felismerésről van szó. Ezért Kelemen Kristóf elmélyült tudatanalízise a Tartozó életet újabb irodalmunk jelentős értékévé teszi.

A főhős egzisztenciális fejlődését Dobai könyörtelen realizmussal ábrázolja. Munkáját ez teszi hitelessé, de ugyanakkor e módszer néha – éppen mert az író, talán önmagával szemben is kegyetlenül, túlsókkal alkalmazza – leegyszerűsíti az emberi és történelmi viszonylatokat, s egyben túlbonyolítja ezek művészi megközelítését. Ez a leegyszerűsítés leginkább a férfi és nő kapcsolatának ábrázolására vonatkozik. Igaz, hogy ezt a viszonyt valójában a történelem, a „csak egy nap a világ” hangulat egyszerűsítette le a partnert elidegenedett eszközzé változtató szexuális vonzássá. Ez az elidegenített szexualitás kapcsolja össze Kristófot a regény nőalakjaival, s ha Helga Hatzót még el is fogadnánk a művészi általánosítás kedvéért, a Médijelenetet ebből a szempontból feleslegesnek érezzük. Dobai nem szépít. Lencséje élesen figyel a részletekre is, hiszen ha „minden egész eltört”, a részletek precíz ábrázolása is – éppen a teljes horizont hiánya miatt – a hiányzó egészre utal. Leírásai pontosak, rajzai keményen plasztikusak, mondatai kattogóan fegyelmezettek, de néhány felesleges tárgy, mozdulat, epizódalak miatt néha „barokkossá” válik a szerkezet.

Az intellektuális nézőpont, a bölcséleti eszmefuttatások, Teleki, Bajcsy-Zsilinszky, Stuart Mill s a fasiszta ideológusok gyakori idézése (nemegyszer eredeti nyelven) az esszé felé is közelíti Dobai művét. Nyilván ebből következik, hogy a kelletténél gyakrabban alkalmaz idegen szavakat, melyek néha túlságosan elburjánoznak a szövegben. Kóty Adél többoldalas német nyelvű levele is felesleges, hiszen egy-egy szándékos germanizmussal is érzékeltetni lehetett volna az író idegenné válását.

Az író tehát jelentős regényt alkotott,

melynek főértéke az elmélyült tudatanalízis és a pontos környezetrajz egyesítése egy történelmileg és epikusan hiteles cselekményszövetben. De a „könyörtelen realizmussal” társuló, egyoldalúan racionális regényépítés csak az olvasó intellektusát ragadja meg, teljes embersége hiányt érez. Ezért, bár a Tartozó élet feszezebb kompozíció, egységesebb mű, mint Dobai korábbi könyvei, a kritikus hiányérzése sem szűnt meg meg teljesen.

NAGY IMRE

Vekerdy Tamás:

NAGYAPÁM IRATAI

„Két regény” – olvassuk a műfaji meghatározást a *Nagyapám iratai* kötet címe alatt, ahogy Vekerdy Tamás egy esztendővel korábban megjelent tudós munkája, *A színészi hatás eszközei – Zeami mester művei szerint* címe alatt a „lélektani elemzés” kifejezést; a műfaj illetén hangsúlyozása rendszerint szemérmes szerzői idézőjelet rejt, utalást arra, hogy nem egészen regény, nem egészen lélektani elemzés, amit e könyvek tartalmaznak. S ha megemlítjük Vekerdy harmadik jelentősebb publikációját, a Rákócziáról szóló drámát, melyet 1974-ben mutatott be a kaposvári Csiky Gergely Színház, máris nyomon vagyunk. Nem véletlen, hogy „lélektani elemzése” is a szerepjátás természetéről szól (a japán no-játék félezer évvel ezelőtti kodifikálójának elméletét magyarul először interpretálva), nem véletlen színházi vonzalma, hisz a két regényben is a történelmi krónika és álkrónika, a szerep felöltésének és levetésének összefüggése izgatja. A kötet fülszövege elárulja róla, hogy „civilben” pszichológus; nem nehéz feltételezni, hogy mindennapi munkájában is ezzel foglalkozik. Az életben hordott maszkjaink természetével – és azal, amit e maszkok rejtene. Mit, miért és hogyan rejtene? Létezik-e teljes elrejtőzés? Maga a rejtőzés gesztusa, „megszervezése” miképpen hat a „maszkra” és arra, amit el akarunk vele rejtteni?

E kérdések már a két „regény” problematikájának sűrűjébe visznek. Szívesen

használok a *regény* kifejezést macskakörömben, mert sem a *Krónika* (mely az író fogalmazása szerint néhány párbeszédet tartalmaz Rákóczi korából és néhány jelentést), sem a *Borisz és Gleb* nem igazán regény. Az, hogy a Rákócziról szóló írást kereszteli el *Krónikának*, Vekerdy részéről is rejtőzködő játék: a „krónika” műfaji meghatározása sokkal inkább illik Borisz és Gleb véres történetének archaizálóan mai tolmácsolására, mely egyébként közel egy évtizeddel korábban született, mint a másik, a kötetet nyitó írás. De mindkettőben a rejtőzés rétegződése jelenti számára az igazi témát, a *Borisz és Gleb*ben még szétbogozhatóbban, a *Krónika*ban valóságos szellemi labirintusként. A Borisz-história ösztönösebb mű; a Rákóczi-krónika intellektuálisan csiszoltabb, pontosabb, itt az írói tudatosság már-már a borotvaélen való egyensúlyozás képzetét kelti.

„Ne rejtőzz más lelke mögél!” – e mondat a *Borisz és Gleb*ből, mely a történeten belül is narratív jellegű, a krónikaírótól eredő intelem, akár mottó is lehetne. Az írói szándék nyilvánvalóan felismerhető, s felismerhető az is, hogy a szó legnemesebb értelmében vett írástudó, tehetséges ember munkájáról van szó. A *Borisz és Gleb* mégis bizonytalanságban hagy: a sorok mögött érezni ugyan az írói élményt, de ez csak kivételesen, itt-ott forrásítja át magát az írást. Másrészt kirajzolódik Vekerdy másfajta hajlama, mondhatnánk, a tudóse, aki mélyen elrejtja a *maga élményét*, aki talán szégyeli is a személyességet, s csupán a meglátott problémák és összefüggések interpretátora kíván lenni. A *Borisz és Gleb* egyszerre ígéret és kérdőjel: nem tudni, a pszichológus kirándulása-e a szépirodalom területére – vagy egy igazi író kiforratlan első regénye?

A *Nagyapám iratai* cím elsősorban a Rákóczi-krónikára értendő: e regénynek egyik rétege, hogy az író megleli nagyapja hajdan tett feljegyzéseit Rákócziról, melyek természetesen a nagyapa-korabeli személyes észrevételekkel s látszólag ide nem tartozó jegyzetekkel keverednek. Nagy lehetőség ez az írás: a személyes sors és a nemzeti önvizsgálat bogozásának feltárásának lehetősége, a *melyik maszk mögött ki rejtőzik?* igazi lehetősége, mely az „emberi színjáték” gazdag epikai hagyományára is utalhatna, sőt (elvileg)

utal is. Vekerdy tagadhatatlanul érti és érz, milyen vasvázra építheti a regényt: az építmény szilárd, nagy felkészültségről és szaktudásról árulkodik. Mégis csupán a váza készül el. És mit ér a maszköltésnek és maszk-levetésnek, az ősökben önmagunk felfedezésének és önmagunkban az ősök felfedezésének még oly bravuros, több rétegű egymásba-öltése – az átütő erejű, személyes élmény forrósága nélkül?

Úgy tűnik, Vekerdy a *Borisz és Gleb* megírása után eldöntötte, hogy az első regény kínálta alternatívából ezt az utat választja. Nagy kár. Hisz bármennyire is jól ír, az írói mesterség kegyetlen törvénye (éppen mert írni nem csupán mesterség): mindaddig az írói mivolt küszöbén marad, míg önmagát nem adja eledelül. Amíg csak a felismeréseit hajlandó velünk közölni, az élményt magát nem. E két írását – első prózai kötetét – olvasva az az érzésünk: egyszerűen rá kellene szánnia magát, hogy átlépi a küszöböt. (*Szépirodalmi*)

PÁLYI ANDRÁS

Bólya Péter:

AZ ELTŰNT SZOBA

Mintha igazolni akarná Bólya Péter első novelláskötetével azt a gyakori hiedelmet, hogy a mai harmincéveseknek – közülük is az értelmiségnek – nincs más élményanyaga, életiskolája a gyerekkor világán és az olvasmányok körén kívül. Mintha a valósággal való kapcsolat leszűkülne a talponállók „érdekes” emberi világának meginterjúvolására.

Ars poetica jellegű novellájában így vall Bólya Péter egyik hőse: „Egy rövid és mindenféleképpen rossz írás gondolatai jártak a fejemben: hogyan lehetne ebből az elcsépelet ötletből egy homályos lelki vérhányással átszőtt elbeszélést írni?” (*A borókaerdő.*)

A fent említett hiedelmet egyben cáfolja is e generációról Bólya azzal is, hogy hőseinek egy része felismerte a korlátokat, sőt meg is fogalmazza e felismerést. Tudja, hogy nem elég a jó ötlet (ebből sok van a kötet írásaiban), nem elég az irodalmi

divatokat követő modort alkalmazni (a hő-söket szereti csak kezdőbetűkkel jelölni, aminek a papírtakarékosságon kívül nincs más jelentősége, funkciója az adott írásokban), nem elég csak „jól feldobni”, „meglebegtetni”, „vízióba csúsztatni” a történetet. Hiszen mindezt bármelyik jobb íráskészséggel rendelkező bölcsészhallgató meg tudná tenni az első szigorlat után.

Bólya Péter azonban orvos is, így sokat tanult és tud az emberről, mint biológiai-pszichikai lényről, s úgy tűnik ezt a tudását íróként is jól tudja hasznosítani.

Azzal, hogy felismerte a fiatal értelmiség korlátozottnak tűnő életkörét, tulajdonképpen tovább is lépett ezen. Néhány novellájában tudni véli és láttatni tudja a többletet. Nemcsak hiteles atmoszférát tud teremteni egy-egy alakja köré, de esetenként magát az emberi világot tudja hitelesen ábrázolni.

Alapos és jó megfigyelő, s nem vész el a részletekben, a finom megfigyelésekkel fontos kontúrokat vázol fel. Ott és akkor igazán jó, ahol tisztában van azzal, hogy a történet, az esemény magja vagy az emberi szituáció ugyan ismert, esetleg sokszor megírt, mégis bele tudja vinni azt a szükséges többletet, amit csak író vihet bele a szokvány-történetbe (*Gazsi* c. írása – egy alkoholista monológja – is ezt példázza). A hazugságot kimondani képtelen művészről szóló novellája (*A síp*) reális történet is lehetne egy darabig, de jelképessé nő a novella folyamán. S ahol az ismerős alaphelyzet kevés, ott szatírába, groteszkbe hajlítja a novellát (*Egyszerű vásárnap*). Jól alkalmazza az indokolatlan cselekvés (action gratuit) olykor elkoptatott eszközét (*Málnáskertek vendége*) is. Még a jellegtelenebb, olykor csak egy ötletre épített írásaiban is (*A felperes*, *Kispilóta*, *A talált gyerek*) életszerű az indítás, érdekesítő a megformálás.

A vállveregető „csak így tovább” helyett nézzünk szeme az első kötet hibáival is. Az egyik: a pontos megfigyelésen alapuló eseteírás még nem igazi írói diagnózis (*A túlsó part*, *Szökési kísérlet*). A jó ötlet (*A felperes*) még önmagában kevés az érvényes novellához. A rossz dramaturgia (*Gondosan megszervezett látogatás*), az előre bejelentett poéntalanság szándékából még nem lesz igazi írói csattanó a novella végén (*Kút a pusztán*).

A másik kevésbé sikeres írói megoldás

abban nyilvánul meg, hogy több írásában keresi az emberi élet alig megfogalmazható misztikus csodáit, a vizókban kifejeződő élettartalmakat (*Guluka hagyatéka*, *A sereg futása*, *A kakas*), a nehezen megjeleníthető pszichikumot, de ezek túl nagy írói feladatot jelentenek az adott esetekben. Torzító, pszichologizáló szemlélet lesz csak belőle, amikor a zárt belső emberi világ, a környezettel – társadalommal – kapcsolatba nem lépő emberi pszichikum megírására vállalkozik csupán. Ha a belső emberi világot s a szűk emberi környezetet és emberi viszonylatokat zártnak tekinti az író, eleve hiányzik a „világjobbító szándék”, a még oly jól letérképezett felismerések csak esettanulmányok lesznek. Az emberi sérüléseket véglegesnek ítélő, s csak a sérüléseket láttató írói megoldások – bármilyen fontos lélektani elemekre támaszkodnak is – csak az emberi élet egyik felét mutathatják be.

Nem lenne igazságos persze, ha ebben a kritikában Bólya Péter írói világának korlátait festenénk be valamiféle világító festékkel. Hiszen ez az út, – ha eddig korlátok között is – de célok irányába vezet. Könyvében azt írja, hogy regényt készül írni. Pedig még sok jó novella rejtezhet tehetségében. Szűkében van irodalmunk a rövid, tömör novellának. Bólya egyik érdeme, hogy jól tömörít, s kötete megszerkesztésében is műgondot mutat; ciklusai is tükrözik a végig gondolt írói koncepciót: a gyerekkor víziói, az ifjúkori, egyetemista-, katonaelemények, a múlt felidézése, majd a szatirikusra hangolt írások, végül az ars poetica jellegű novellák sorjáznak a kötetben.

Bólya Péter Mórícz Zsigmond-ösztöndíjas. Érdemes idézni az ösztöndíj névadóját, éppen negyven éve írta Mórícz: „Írással is úgy vagyok: a legnagyobb öröm, lelkesedés és égés a kezdet. Az első koncepció. Aztán ahogy a munka halad, rákényszerítem magam, hogy folyton ilyen új kezdeteket termeljek ki... A befejezés mindig nagyon nehéz, kimerítő és elcsüggesztő.”

Bólya Péter pedig így ír egyik novellájában: „Talán, talán, talán egyszer birtokomban lesz az a csodálatos nyelv, amelyiknek még csak a tömönadatait és egyszerűbb igéit ismerem”. Nos, ez az írói nyelv közkincs, s birtokba vehető. (*Szépirodalmi*, 1975.)

FUNK MIKLÓS

Fábián László:

HAZATÉRŐ LOVAM KÖRMÉN VIRÁGOS RÉT ILLATÁT HOZZA, AVAGY FURCSA GÖRC A TOROKBAN

A könyv több mint százhatvan oldalán mindössze tizenkét mondatot olvashatunk. *Fábián László* ugyanis tizenkét részből komponálta kisregényét, s mindegyik egyetlen hatalmas, áradó, gazdagon ágazó mondat. Nem értelmetlen szófolyam, öncélú nyelvi játék, hanem tudatos, kidolgozott prózastílus. Próza, amelyik nagyon közel áll a lírához. A legtöbb első kötet esetében azal zárulnak a recenziók, hogy az írónak mielőbb ki kell majd alakítania saját, egyéni stílusát. *Fábián László*nak – bár első kötete a *Hazatérő lovam*... – már nem kell. Az övé kialakult, s határozottan egyéninek, eredetinek, jónak mondható. Jól ismeri a nyelvet; nemcsak birtokolja, hanem bánni is tud vele. (Ha valaki most azt mondja, hogy ez természetes, hiszen íróról van szó, kérem, olvasson el egymás után jó néhány első és második kötetet, s mindjárt módosítja a véleményét a dolog természetességére vonatkozóan.) Könyvének nyelvi stílusa élményt adó.

Gyermek- és ifjúkorának emlékeihez nyúl vissza *Fábián László* is, mint olyan sokan az induló írók közül. Az Amundszen-korhoz, amikor annyi kaland, „nagy tett” kívánsága és ötlete, véghezvitelének elhatározása születik meg bennünk. Amelyekből legtöbbünknel azután semmi sem lesz, mert sokan vagyunk kalandra vágyók, de csak kevesen Amundszenek. *Fábián László* azonban, másokkal ellentétben, éppen az elmaradt kalandokat, a meg nem valósult álmokat, a véghez nem vitt cselekedetek

okozta fájó emlékeket írta meg. A történet és a cselekvés kevés a könyvben, ami van, az is jobbra az ember belső, gondolati és érzelmi világában játszódik. Tárgyak idézésével, sorolásával támasztja fel a személyéhez, sorsához valamiképp kötődő emberek emlékét. Érzések, hangulatok és gondolatok együttesébe ágyazza bele tárgyait, ebből születik a mű, a csendes, bele-törődő emlékezés, az elszalasztott kalandok – lehetőségek – fölötti „még egy utolsó” szemle. „... a szemtanú torkát furcsa görcs szorítja össze” – írja többször is. Ez a legjobb kifejezés. Korunk szemtanújának feljegyzése ez a kisregény. Méghozzá – s ez sajnos nem szolgál az írásmű javára – elsősorban a rögzítő, s nem a mozgósító, cselekvésre buzdító szemtanúé. De ettől még komoly írói tehetségre vall a feljegyzés.

Sokan megtorpannak majd a könyv címénél, amelyre nem találnak közvetlen utalást a szövegben. Ókori, kínai festőversenyen szerepelt ez a cím, festményt kellett készíteni hozzá. Nehéz feladat volt. Érzelmek, hangulatok, lelkivilágok, gondolkodásmódok alapos ismeretét, a valósághoz, a halandó ember mindennapi életéhez való kötődésük ezernyi módjának értését és megfelelő értelmezését tételizte fel. Értelmi, érzelmi és hangulati tényezők megragadását és a velük való ábrázolást választotta *Fábián László* is. Tehát hasonlóan nehéz feladatot, amelyet végül is eredményesen oldott meg, de a helyenként „tetten érhető” formai játékok, az élmények fogyása és ezzel párhuzamosan a műveltségelemek szaporodása mutatja, hogy egyszeri és megismételhetetlen a produkció. A következő kötetben – csak erre következethetünk – mindenképp több történettel, valóságos cselekedettel, „megfoghatóbb” emberi világgal kell találkozunk. Kíváncsian várjuk azt a kötetet, mert az elsőnek sikerült felkeltenie érdeklődésünket a folytatás iránt is.

MÁTYÁS ISTVÁN

A MOHÁCSI CSATA 450. évfordulója alkalmából *emlékülést* tartott augusztus 27-én Mohácson a Magyar Történelmi Társulat és Mohács város Tanácsa. Az emlékülésen a következő előadások hangzottak el: *Szakály Ferenc*: A török—magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365—1526), *Káldy-Nagy Gyula*: A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára, *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt, *Kosáry Domokos*: A magyar állam külpolitikai helyzete Mohács előtt, *Perjés Géza*: A mohácsi csata, *Barta Gábor*: A magyar uralkodó osztály politikai és katonai törekvései a mohácsi csata és a Buda eleste közötti időszakban, *Rácz Gyula*: A Habsburg-birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában, *Ruzsás Lajos*: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után, *Marosi Endre*: A mohácsi csataterület régészeti kutatásának története. — Az előadások kibővített szövege megjelenik a Magyar Történelmi Társulat mohácsi évkönyvében.

Augusztus 28-án a TIT Baranya megyei Szervezete rendezett tudományos emlékülést a Mohács városi Tanács dísztermében. Az előadások programja: *Benda Kálmán*: Mohács és a magyar történetírás, *Kovács József*: A Mohács utáni Magyarország újságlevelek és krónikás híradások nyomán, *Bernáth János*: A mohácsi csata tanítása az általános iskolában.

Az évforduló alkalmából *A mohácsi csata története* címmel állandó kiállítás nyílt a Kanizsai Dorottya Múzeumban. Megnyitotta dr. *Fülep Ferenc*, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója.

A Pécsi Nemzeti Színház augusztus 28-án mutatta be *Nemeskürty István*: A hollószárnyú enyészet c. színjátékát.

Augusztus 29-én átadták és megkoszorúzták a mohácsi Történelmi Emlékhelyet. Beszédet mondott *Órtutay Gyula* akadémikus, a Hazafias Népfőnt Országos Tanácsának alelnöke.

KOLBE MIHÁLY mohácsi témájú festményeiből és grafikáiból rendeztek kiállítást a mohácsi Kossuth Filmszínház kiállítótermében. A kiállítást július 30-án nyitot-

ta meg *Pilaszanovich Irén* művészettörténész. — *Kolbe Mihály* mohácsi grafikai sorozatának tizenkét lapja *Tüskés Tibor* bevezetőjével megjelent a *Képzőművészeti Alap* Kiadóvállalata gondozásában.

MOHÁCS-BIBLIOGRÁFIA jelent meg az évforduló alkalmából a Baranya Megyei Könyvtár és a Mohács Járási és Városi Könyvtár kiadásában. *Boda Miklósné* és *Huber Kálmánné* munkája a Mohács városra és Mohácsi-szigetre vonatkozó irodalomról tájékoztat válogató, honismereti jelleggel.

BARANYA HORVÁT ÉS SZERB NÉPCSO-PORTJAI címmel állandó néprajzi kiállítás nyílt meg augusztus 20-án a mohácsi Kossuth Filmszínház galériájában. A megnyitón *Bocz József*, az MSZMP Baranya megyei Bizottságának titkára mondott beszédet. A kiállítást *Sárosácz György* néprajzkutató, a *Kanizsai Dorottya Múzeum* igazgatója rendezte.

Az újvidéki Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek 23–24. számában főként néprajzi anyagot közöl. A „Népdalok, balladák” rovatban a következő írásokat találjuk: *Katona Imre*: Társadalmi jellegű vajdasági népdalok, *Tóth Ferenc*: Újabb adatok *Petőfi Alkujának* folklorizációjához, *Székely Mária*: Az észak-bánati népballadák dallamvilága, *Penavin Olga*: Bácsstopolya balladái, balladás történetei, balladás dalai. — A Hungarológiai Intézet külön kötetben adta ki *Tóth Ferenc*: *Kálmán Lajos* nyomában (Az észak-bánati népballadák élete), *Pénovátz Antal*: A pacséri földművelés és állattartás szótára, valamint *Penavin Olga* – *Matijevics Lajos* – *Mirnic Júlia*: *Bácsstopolya és környéke földrajzi neveinek adattára c. munkáit*.

BÁLINT ENDRE festőművész műveinek kiállítása nyílt meg augusztus 5-én a kaposvári Somogyi Képtárban.

BAKSA GYÖNGYI kerámiáit mutatták be augusztusban a szigetvári dzsámiban.